

2017/2

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Képzelt nemközösségek

A Tanyától az Új Tanyáig

Az uzsorás, a prédikátor és a roma mozgalom

Himlerville

A bevándorlók integrálásának elvi kérdéseiről

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Herner-Kovács Eszter
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György (olvasószerkesztés)
Tátrai Patrik
Váradai Mónika

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

25. évf. (2017) 2. szám

MINERVA

TARA ZAHRA	
Képzelt nemközösségek: nemzeti közömbösség, mint elemzési kategória	5
BERECZ ÁGOSTON	
Recepiótörténeti széljegyzet Tara Zahra tanulmányához	43

ROMÁK ERDÉLYBEN

KISS TAMÁS – KISS DÉNES	
A Tanyától az Új Tanyáig. Etnikai (át)rétegződés és klasszifikációs küzdelem egy partiumi faluban	51
KISS TAMÁS – SZABÓ Á. TÖHÖTÖM	
Az uzsorás, a prédikátor és a roma mozgalom. Etnikai kizárás és közösségi kohézió egy erdélyi faluban	100

DIASZPÓRÁK

KÜRTI LÁSZLÓ	
Himlerville – egy amerikai magyar bányásztelepülés tündöklése és bukása	146
ANDRÁSSY GYÖRGY	
A bevándorlók integrálásának elvi kérdéseiről	186

SZEMLE

SÁNDOR KLÁRA

A velünk élő turanizmus

(Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa: Budapest, 2016.)

210

NAGY PÁL

Egyházak és cigányok évszázadai

(Landauer Attila bev., szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó: Budapest, 2016.)

223

KRITIKA

GAUCSÍK ISTVÁN

Leszakadó partszakaszok és azok (részleges) újjáépítése

(Szeghy-Gayer Veronika: *Felvidékből Szlovenszko. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között*. Kalligram: Dunaszerdahely – Pozsony, 2016.)

235

TURBUCZ DÁVID

Trianon, revízió, Kárpátalja

(Fedinec Csilla: *A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja. 1938–1944*. Jaffa: Budapest, 2015.)

242

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v25i2.159>

TARA ZAHRA*

Képzelt nemközösségek: a nemzeti közömbösség mint elemzési kategória

K arácsonykor kiásattam édesapámmal néhány régi levelet a családi emlékek közül. A nagyapám, civilben New York-i zsidó taxisofőr, a II. világháborúban a német fronton harcolt az amerikai hadsereg katonájaként. Hetente írt haza nagyanyámnak, és azt reméltem, a levelei talán forrásul szolgálhatnak új kutatási témámhoz. Mindenesetre izgatott, hogy mit gondolt nagyapapa a náci Németországról. De elég hamar csalódnom kellett. Leveleiben nagyapapa hosszan bizonygatta aggódó „duniká”-ja iránti olthatatlan szerelmét, melynek zálogaként selyemharisnyákat is ígért neki, a háborús Európa politikai állapotainak elemzésére viszont nem sok szót vesztegetett. A leveleit akár Brooklynból is írhatta volna Bajorország helyett. Egy fénykép az egyetlen bizonyíték rá, hogy egyáltalán Németországban járt, amelyen egy falnak dőlve látható a Rajna-vidéki, 446 lakosú Bubenheimben. A hátoldalra a következőt jegyezte: „Bubenheim, Németország. Bőség a pokol árnyékában.”

Vajon hidegen hagyták volna nagyapámat a körülötte zajló politikai drámák? Mivel nyolcéves koromban meghalt, ezt nem tudhatom. A levelei mindenesetre bogarat ültettek a fülembe, és a hatásukra elgondolkodtam a politikai közömbösségről és mindarról, amit a közömbösség a történész számára jelent. A kérdés főleg azon társadalomtörténészek számára támaszt kihívást, akik igyekeznek felszínre hozni az egyszerű emberek élettapasztalatait attól a meggyőződéstől vezetve, hogy ezekből fontos dolgokat tudhatunk meg

* A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*. *Slavic Review*, Vol. 69, No. 1., Spring, 2010. 93–119. A szerző a University of Chicago történésze. E-mail: tzahra@uchicago.edu

társadalomról, politikáról, kultúráról és történeti változásról. De mi van akkor, ha vizsgálódásunk alanyai vállvonással intézték el a bennünket érdeklő kérdéseket? A kérdéseinkben lenne a hiba? Vagy lehet, hogy éppen ez a látszólagos közömbösség árulkodik a múlt-ról?¹

Jelen tanulmány a nemzeti közömbösség elemzési kategóriaként való használatának lehetőségeit vizsgálja Közép- és Kelet-Európa újkori történetében. Amióta csak a modern nemzeti mozgalmak megszülettek a 19. században, az európai nacionalisták folyton nemzettársaik miatt méltatlankodnak, akik fütyülnek a nemzeti ébredés hívó szavára. Észak-csehországi cseh nemzetébresztők 1908-ban azt nehezményezték, hogy “a nyelvhatáron minden négyszögölnyi földért külön meg kell harcolnunk, és nemcsak a németekkel, de ráadásul még saját árulóinkkal és a csehek fásultságával és közönyével is.”²

Ugyan a nemzeti közömbösség már korán a nemzeti aktivisták rögeszméjévé vált Közép-Kelet-Európában, a történészek figyelmét csak újabban keltette fel. Számos, a térséggel foglalkozó történész állította vizsgálódásai középpontjába a nemzet iránti érdektelenséget vagy a nemzeti eszméhez való kétértelmű viszonyt.³ De mi is volta-

¹ Köszönettel tartozom Pieter Judsonnak, Jeremy Kingnek, az Albertai Egyetemen 2008-ban, *A nemzeti közömbösség helyei Habsburg Közép-Európában* címmel megrendezett konferencia résztvevőinek és a *Slavic Review* névtelen lektorainak a tanulmány korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért.

² *Výroční zpráva národní jednoty severočeské* 1908. 4.

³ Gary Cohen hívta fel elsőként kollégái figyelmét a nemzeti közömbösségre azzal, hogy feltárta a nemzeti kötődés társadalmi dinamikáját Prágában. Lásd Cohen, Gary B.: *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914*. Princeton, 1981. Újabban még pl. Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Mass., 2006.; King, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948*. Princeton, 2002.; Glassheim, Eagle: *Noble Nationalists: The Transformation of the Bohemian Aristocracy*. Cambridge, Mass., 2005.; Bryant, Chad: *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism*. Cambridge, Mass., 2007.; Bjork, James: *Neither German nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor, 2008.; Timothy Snyder: *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, 2003.; Dragostinova, Theodora: *Speaking National: Nationalizing the Greeks of Bulgaria*. *Slavic Review*, vol. 67. 2008. no. 1, 154–181. és Zahra, Tara: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca, 2008.

képp a nemzeti közömbösség, és mi irányította rá a történettudomány figyelmét? Hogyan változtak a formái és kifejezőmódjai az idők során? Hogyan viszonyul a közömbösség fogalma más, a nemzetállamon túlmutató megközelítésekhez, mint például a regionális történelem, a határvidék-kutatás és a transznacionális történelem? És végül, milyen módszertani nehézségekkel kell megküzdenie a kutatónak, ha a nemzeti közömbösség történeti vizsgálatára adja a fejét? Álláspontom szerint a közömbösség láthatóvá tétele pontosabb képet nyújt a nemzetiesítés korlátairól, ezáltal pedig megkérdőjelezi a Kelet-Európa történetírását hagyományosan uraló nemzeti narratívákat, kategóriákat és vizsgálati kereteket.

Közömbösség és a történelem nemzetellenítése

Az antropológus szakma huszonöt éve kezdett reflektálni a tudományág gyarmati gyökereire. Ezekről egy nagy hatású, 1973-as tanulmányában Diane Lewis így írt: „Mivel az antropológia Európa terjeszkedésével és a nem nyugati világ gyarmatosításával egyidejűleg jelent meg a színen, az antropológusok akaraton kívül is résztvevőivé váltak annak a gyarmati rendszernek, amely szervezte a nyugatiak és nem nyugatiak közötti kapcsolatokat.”⁴ Lewis kritikája évtizedekre elegendő anyagot adott az önvizsgálathoz, amelynek során az antropológusok igyekeztek dekolonializálni mind kutatási stratégiáikat, mind elméleti előfeltevéseiket. Manapság a történettudomány is hasonló folyamatot él át, miután szembesültünk vele, hogy diszciplínánk a múltban milyen cinkos segítséget nyújtott a nemzetépítésekhez. Az érdeklődés, amelyet a nemzeti közömbösség újabban kivált, elválaszthatatlan attól az általánosabb törekvéstől, hogy „a Történelmet megszabadítsuk a Nemzettől”.⁵

⁴ Lewis, Diane: *Anthropology and Colonialism*. *Current Anthropology*, vol. 14 (1973), no. 5, 581–602. Az antropológia gyarmatosításhoz fűződő viszonyának korai kritikájára Asad, Lásd Talal (ed.): *Anthropology and the Colonial Encounter*. London, 1973.

⁵ A kifejezés forrása: Duara, Prasenjit: *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China*. Chicago, 1995. A nemzeti paradigma uralmáról a történezmű szakmában lásd még Berger, Stefan: *A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present*. *Journal of Modern History*, vol. 77 (2005), no. 3, 629–678.

Európa történészei főként a történeti elemzés léptékváltásával igyekeztek ledönteni trónjáról a nemzetállamot. Összehasonlító történelem, transzfertörténet, *histoire croisée*, globális történelem, nemzetközi történelem, regionális történelem, helytörténet és transznacionális történelem: a maguk külön-külön módszereivel és céljaival valamennyi magában rejti a lehetőséget, hogy kikezdjék a nemzetállam kivételezett helyzetét a történeti változások tárgyaként és alanyaként.⁶ A nemzetiesítés határait keresve Közép- és Kelet-Európa kutatói elsősorban a határvidékekhez, a helyi és regionális identitásokhoz fordultak.⁷ A regionalizmus és a modern európai határvidékek kutatása kezdetben annak megértésére összpontosított, hogyan fértek össze a helyi és regionális identitások a tágabb nemzetiesítő programokkal. A Heimat fogalma például, elfogadva Alon Confino elemzését, hozzájárult a nemzeti egység megszilárdulásához a vilhelminus Németországban. Confino szerint a Heimat jelenítette meg helyi szinten a nemzetet, lehetővé téve, hogy az

⁶ Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen: *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse internationaler vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main, 1996.; Kocka, Jürgen: *Comparison and Beyond. History and Theory*, vol. 42 (2003), no. 1, 39–44.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen: *Comparative History: Methods, Aims, Problems*. In: Cohen, Deborah – O’Connor, Maura (eds.): *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*. New York, 2004, 23–41. Gondolatgazdag reflexiókat vonultatnak fel az összehasonlító történettudomány lehetőségeire és csapdáira Green, Nancy L.: *Forms of Comparison*; Cohen, Deborah: *Comparative History: Buyer, Beware*; Baldwin, Peter: *Comparing and Generalizing: Why All History Is Comparative, Yet No History Is Sociology*, valamennyi *uo.*, 41–56, 57–70 és 1–22.

⁷ A regionalizmusról és a lokalizmusról többek között Cole, L. Laurence (ed.): *Different Paths to the Nation: Regional and National Identities in Central Europe and Italy, 1830–1870*. New York, 2007.; Ther, Philipp – Sundhaussen, Holm: *Regionale Bewegungen und Regionalismus in europäischen Zwischenräumen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Marburg, 2003.; Blackbourn, David – Retallack, James (eds.): *Localism, Landscape, and the Ambiguities of Place: German-Speaking Central Europe, 1890–1930*. Toronto, 2007.; Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München, 2007. A határvidékekről lásd Petri, Rolf – Müller, Michael: *Die Nationalisierung von Grenzen: Zur Konstruktion nationaler Identität in sprachlich gemischten Grenzregionen*. Marburg, 2002.; Haslinger, Peter (Hrsg.): *Grenze im Kopf: Beiträge zur Geschichte der Grenze in Ostmitteleuropa*. New York, 1999.; Murdock, Caitlin: *Changing Places: Mobilizing Society, Culture, and Territory in Central Europe’s Borderlands, 1870–1946*. Ann Arbor, 2010.

állampolgárok összeegyeztessék különféle helyi és regionális lojalitásaikat a német nemzeti egység magasabb ideáljával. A korai európai határvidék-kutatások, kiemelten pedig Peter Sahlins *Boundaries* című könyve, azt is megmutatták, hogyan szilárdultak meg a nemzeti közösségek a nemzetállami perifériákon. Mindezen vizsgálatok rávilágítottak a sikeres nemzetépítő programok dinamikájára, de figyelmen kívül hagyták a nemzetiesítés korlátait.⁸

A közép-kelet-európai regionalizmusok, lokális identitások és határvidékek történései az utóbbi időben újra fölfedeztek maguknak néhány olyan néptörédeket és identitást, amelyeket a nemzetiesítő erők csak üggyel-bajjal voltak képesek bekebelezni. A sziléziai wasserpolack-ok és mazúrok, a karintiai schwebendes Volkstum, a Kárpátok lemkói, a morva-sziléziai hultschinerek, az erdélyi székelyek, a csehországi budweiserek, az egykori Lengyel–Litván Unió ún. Keleti Határvidékén (kresy) élő tutejszic és az isztriaiak mind-mind ellenállni látszottak a modern nemzetépítés konjunktúrájának.⁹ A rájuk irányított figyelem segített megérteni a nemzetállam tágabb összefüggéseit és térbeli kontextusát.

Ezzel kapcsolatos egy másik stratégia is, amikor a történész az egyéni tudatokat vizsgálva kérdez rá, valójában mennyire érezték magukat, és közvetve, mennyire nem érezték magukat az egyesek nemzetinek. Ez a megközelítés többek között láthatóbbá tette a

⁸ Lásd pl. Applegate, Celia: *A Europe of Regions: Reflections on the Historiography of Sub-National Places in Modern Times*. *American Historical Review*, vol. 104 (1999), no. 4, 1157–1182.; Confino, Alon: *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany, and National Memory, 1871–1918*. Chapel Hill, 1997.; Gerson, Stéphane: *The Pride of Place: Local Memories and Political Culture in Nineteenth-Century France*. Ithaca, 2003.; Ford, Caroline: *Creating the Nation in Provincial France: Religion and Political Identity in Brittany*. Princeton, 1993.; Applegate, Celia: *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*. Berkeley, 1990.; Sahlins, Peter: *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley, 1989.

⁹ A közömbösségről a Keleti Határvidéken lásd Brown, Kate: *A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Cambridge, Mass., 2004.; Snyder: *Reconstruction of Nations*. A vendekről Moritsch, Andreas: *Das Windische – eine nationale Hilfsideologie*. In: Moritsch, Andreas (Hrsg.): *Problemfelder der Geschichte und Geschichtsschreibung der Kärntner Slovenen*. Klagenfurt, 1995, 15–29.

nemzeti közömbösséget a történettudomány számára.¹⁰ A nacionalizmuselmélet kanonikus művei, köztük Benedict Anderson *Elképzelt közösségekre*, Ernest Gellner *A nemzetek és a nacionalizmus*, Terence Ranger és Eric Hobsbawm *The Invention of Tradition*je, utóbbtól *A nacionalizmus kétszáz éve* és Eugen Weber *Peasants into Frenchmen*je mind a nemzeti érzés hiányát hangsúlyozták a modern kor előtt. A nemzetépítés küzdelmes munkájának körvonalazásával ezen szerzők egyszer s mindenkorra kihúzták a talajt a nacionalisták primordialista elképzelései alól, és szilárd történettudományi konszenzust alakítottak ki a nemzetek modern, történetileg és politikailag megkonstruált voltáról.¹¹

Bár a “nemzeti ébredés”-ről szóló primordialista elbeszélésekre halálos csapást mértek, a fenti tudósok csak ritkán kérdőjelezték meg a nacionalista tételek és lojalítások modern kori visszhangját. Úgy tűnik, az “elképzelt közösségek” olyannyira eluralkodtak a történetíráson, hogy figyelmetlenné váltunk azok iránt, akik elzárkóztak a nemzet csáberejétől. A nacionalizmus történetének kutatása 1980 óta mindenekelőtt a nemzeti ideológiák és beszédmódok vitatott kulturális, politikai és társadalmi tartalmi elemeinek feltárására koncentrált, és kevésbé figyelt a nemzetiesítő programok külső határaitra. A történészek hangsúlyozzák ugyan a nemzetek elképzelt közösség jellegét, de továbbra is a nemzeti csoportokból kiindulva írják Kelet-Európa történetét, úgy beszélve “a csehek”, “a németek”, “a lengyelek”, “a szlovénok” közötti kapcsolatokról, mintha ezek a közösségek maguktól értődő entitások volnának. Egy szó mint száz, ideje végre túllendülni az elképzelt közösségeken és fontolóra venni azok történetét is, akik ezeken kívül vagy ezek peremén éltek.

¹⁰ A Kelet-Közép-Európa történetét uraló “eticista” előfeltevések kritikájához lásd King, Jeremy: *The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond*. In: Wingfield, Nancy M. – Bucur, Maria (eds.): *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette, 2001, 112–129.

¹¹ Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest, 2006.; Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford. Barabás András. Budapest, 2009.; Ranger, Terence – Hobsbawm, Eric (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983.; Hobsbawm, Eric: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Ford. Baráth Katalin. Budapest, 1997.; Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford, 1976.

Csoportok nélküli etnicitás című esszéjében Rogers Brubaker arra ösztönzi a társadalomtudósokat és a történészeket, hogy szakítsanak az egyénekről mint csoportok tagjairól és a nemzeti csoportokról mint koherens társadalmi cselekvőkről alkotott elképzelésekkel. A “csoportként létezés” eseményként való elemzése, szemben a nemzetek történelmi aktorokként való értelmezésével, ráeszmélt arra, hogy a csoportba tömörülés “esetleg nem történik meg, hogy a csoportként létezés magas szintje esetleg nem kristályosodik ki az etnopolitikai vállalkozók csoportteremtő erőfeszítései ellenére sem, sőt még olyan szituációkban sem, amikor intenzív elitszintű etnopolitikai konfliktus dúl”.¹² De hogyan tehető történelmi kutatás tárgyává a sikertelen csoporttá válás? Ernest Gellner “nem ugató kutya”-ja komoly kihívást támaszt számos alapvető, Közép-Kelet-Európa történetét hagyományosan tagoló képzetel szemben.¹³ Jelesül, a kultúr- és társadalomtörténészek komoly erőket mozgósítva próbálják róla meggyőzni olvasóikat, hogy a közép-kelet-európai nacionalistáknak a mindennapok minden szeletét sikerült átítatniuk nemzeti tartalommal, lebontva a köz- és magánélet közti állítólagos válaszfalakat. Brubaker ehhez képest merőben más képet fest a kommunizmus utáni Kolozsvárról. A politikai beszédet keretbe foglaló, erősen etnicizált retorika ellenére “a magyarok többsége” szerinte, “éppúgy mint a románoké, túlnyomóan közömbös a politika iránt, és főként a mindennapi élet gondjai kötik le, amelyeket nem etnikai alapon értelmeznek”.¹⁴

A “politikát” Brubaker itt a magas politika szinonimájaként használja. Arra figyelmeztet, hogy az elitek politikai diskurzusának nemzeti töltetéből ne vonjunk le következtetéseket a nemzeti vonzások erejére és polarizáltságára vonatkozóan a mindennapi életben. Ám a magas “politika” és a “mindennapi élet” között így felállított ellentét nyugtalanító kérdést is fölvet a társadalomtörténész számára. Ha azt látjuk ugyanis, hogy a tömegek nem nemzeti sablonok szerint gondolkodtak vagy éppen hidegen hagyták őket a nemzeti eszmék, az vajon azért történt-e így, mert a politika meg sem érintette őket? Ez a nézet éppen azt a bináris megkülönböztetést

¹² Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. Ford. Neményi László. *Beszélő*, 2001/7–8, 62.

¹³ Gellner, 2009. 61.

¹⁴ Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Mass., 2004, 22.

látszana erősíteni “magas politika” és “mindennapok” között, amelyet a társadalom- és kultúrtörténészek, főként pedig a társadalmi nem történészei, immár harminc éve igyekeznek lerombolni.

Jelen cikkben ennél fogva anélkül teszek kísérletet a nemzeti közömbösség historicizálására és elemzési kategóriaként való használhatóságának vizsgálatára, hogy újrahunám a közösségi (politikai) szféra és a (politikamentes) magánélet közötti képzeletbeli határt, és hogy a tömegeket kiretusálnám a politikából. Ezzel szemben azt a véleményt fogom képviselni, hogy a nemzeti törekvések és a rájuk alulról érkező válaszok közötti feszültség a modern Közép-Kelet-Európában gyakran vált a politikai változás és radikalizáció hajtóerejévé. A cikk további részében három, egymással összefüggő kérdésre keresek választ: Mi a nemzeti közömbösség és van-e története? Milyen történeti erők és eszmék takarták el a szemünk elől? Hogyan viszonyul a nemzeti közömbösség kategóriája a transznacionális történelemhez és hogyan bonyolítja annak elméleti hátterét?

A közömbösség meghatározása

A nacionalizmussal szembeni közömbösség nem új felfedezés Kelet-Európa történetében, sokkal inkább új címke olyan jelenségekre, amelyek már régóta izgatják a történészek és politikai mozgalmárok fantáziáját egyaránt. Amit itt közömbösségnek nevezünk, azt a múltban különböző, gyakran pejoratív elnevezésekkel írták le: mint regionalizmust, kozmopolitizmust, katolicizmust, szocializmust, lokalizmust, kétnyelvűséget, vegyes házasságot, opportunist, erkölcstelenséget, elmaradottságot, megrögzöttséget és hamis tudatot, stb. Azt sem állíthatni, hogy a nemzeti közömbösség tökéletes terminus lenne a vizsgált fogalomra, tekintettel a “közömbösség” szóhoz tapadó negatív melléközöngére. A lehetséges alternatívák azonban, mint nemzeti apátia, kétértelműség, labilitás vagy kettős nemzeti kötődés, aligha szerencsésebbek – a közömbösség ezen jelenségek bármelyikét képes lefedni, de nem korlátozódik egyikre sem. A megfelelő kifejezés hiánya, amely alkalmas lenne a nem nemzeti vagy nemzetileg ambivalens népesség leírására, sokatmondóan tükrözi, hogy mennyire a nemzetalapú előfeltevések formálták a társadalomtudományok szokincset.

A *nemzeti közömbösség* terminus ugyanakkor számos különböző magatartás- és embertípusra vonatkozhat. Ennek oka az, hogy a nemzet iránti közömbösség lehetőségei és formái alapjaiban módosultak az idők során, alkalmazkodva az államhatárok és a politikai, társadalmi és jogi struktúrák változásaihoz. A tizenkilencedik és huszadik század folyamán a nemzeti közömbösség sem állandóbb, sem pedig következetesebb nem volt Kelet-Közép-Európában, mint maga a nacionalizmus. A fogalmat lehetséges és szükséges is historizálni.

A nemzeti közömbösség első ránézésre akár premodern maradványnak is tűnhet – helyi, regionális, dinasztikus vagy vallási kötődések leképeződésének, amelyeket a modernizáció, az államépítés és a modern tömegpolitika erői lassanként felmorzsolnak. Ez az elgondolás persze egyenesen következik az Anderson, Hobsbawm, Ranger, Gellner és Weber neve által fémjelzett modernista paradigmából, amely a nemzetiesedést a modernizáció, az iparosodás és az államépítés hátszélén egy irányban, a homogén nemzetállam végcélja felé haladó szerelvénnyént írja le. Újabb kutatási eredmények szerint azonban a nemzeti közömbösség pont a nemzet európai offenzívájával párhuzamosan élte virágkorát, 1880 és 1948 között. Korántsem premodern maradvány volt tehát, hanem gyakran épp a modern tömegpolitikára adott válasz.

Weber nagyhatású, *Peasants into Frenchmen* című könyve szemléletesen világít rá a modernista paradigma csapdáira. A könyv köztudomásúlag azt az elterjedt hiedelmet cáfolja, miszerint a 19. századi franciaországi parasztok és ipari munkások ténylegesen franciák lettek volna. A 19. század parasztjait “a Vogézekről Bretagne-ig” tökéletesen “hidegen hagyták a politikai viták és mindaz, ami nem érintette őket közvetlenül”, írja Weber.¹⁵ A franciaországi munkásokat és parasztokat erősebb szálak fűzték helyi, regionális, szakmai, családi és vallási közösségekhez, mint bármilyen átfogó, francia nemzeti közösséghez. Jellemző módon, Európa par excellence nemzetállamában, a francia 1870-ben csupán a népesség felének volt az anyanyelve.¹⁶ Weber végkövetkeztetése szerint “a nemzet modern definíciója, mint egyének szabad egyesülése, mely bizonyos közös attribútumokkal, nem utolsósorban közös

¹⁵ Weber, 1976. 343.

¹⁶ Weber, 1976. 67–94.

történelemmel bír, legfőljebb erős megszorításokkal alkalmazható az 1870 körüli Franciaországra.”¹⁷

A *Peasants into Frenchmen* komoly csapást mért a nacionalista történetírás primordialisztá képzeteire. Ha ugyanis maga Franciaország, a nemzetállamiság mintapéldája sem volt egységes nemzetállam a XIX. században, melyik ország tudná alappal ezt állítani magáról? Mégis, Weber narratívája erősen teleologikus, amennyiben a nemzetiesedést szorosan összefüzi a modernizációval és az államépítéssel. A *Peasants into Frenchmen* a francia Harmadik Köztársaság könyörtelen harcáról szól, ahogyan franciákat próbált faragni a parasztokból, a falusi tanítók és közszolgák küzdelméről az “elmara-dott” vidék civilizálásáért, ahogyan kiirtották a helyi nyelvjárásokat, hagyományokat és babonákat, hogy a helyükön meghonosítsák a modern, egységes “francia” kultúrát és államigazgatást. A franciaországi regionalizmusokkal és a francia birodalmisággal foglalkozó történészek azóta már kétségbe vonják a modern francia nemzetépítés, regionalizmusok és gyarmatosítás közötti összefüggések ilyen féloldalas, felülről lefelé irányuló értelmezését.¹⁸ De a *Peasants into Frenchmen*, számos korai nacionalizmuselméleti művel együtt, ugyanazon mozdulattal ismerte fel a nemzeti közömbösség valódiságát és száműzte a modernitás előtti múltba.¹⁹ Ezzel szemben a nemzeti közömbösség szerintem jócskán túlélte a 19. századot, és nem más hozta létre és szilárdította meg, mint éppen a modern tömegpolitika.

Több kelet- és délkelet-európai régió példája bizonyítja, hogy a modernizáció elemi ereje nem számolta föl a nemzeti ambivalenciát. A nemzetileg közömbös 20. századi közösségek talán legismertebb közép-európai példajaként hivatkozhatunk a Bjork által vizsgált felső-sziléziaiakra. Jan Kapica atya 1906-ban tette fel a kérdést: “Mi a felső-sziléziai? Német, lengyel, porosz, egyszerűen felső-sziléziai, vagy esetleg csupán elvont emberi lény?”²⁰ A kérdés sohasem nyert végleges választ, de nem azért, mintha a sziléziaiak benne ragadtak

¹⁷ Weber, 1976. 485.

¹⁸ Lásd például Ford, 1993.; Daughton, James: *An Empire Divided: Religion, Republicanism, and the Making of French Colonialism, 1880–1914*. New York, 2006.

¹⁹ Weber, 1976. 494. Ez a következtetés a francia gyarmatosítás apológiájaként értelmezhető.

²⁰ Idézi Bjork, 2008. 1.

volna a premodernitásban. Csehországhoz és Elzász-Lotaringiához hasonlóan a századfordulós Felső-Sziléziában szinte mindenki tudott írni-olvasni, kiterjedt volt az ipar és virágzott az egyesületi élet. Ahogy Bjork kimutatta azonban, a tartomány nemzetileg közömbös katolikus papsága, egy szilárd katolikus szubkultúrára támaszkodva, ennek ellenére képes volt hátráltatni a nemzetek térhódítását.

Felső-Szilézia példája kérdéssé teszi a nemzetiesedés visszafordíthatatlanságáról alkotott teleologikus feltevést. A nemzeti közömbösség továbbélése a 20. századi Sziléziában szembeesíti a történelezt “a lehetőséggel, hogy emberek sokrétű nemzetiesítési folyamatok alanyává váljanak anélkül, hogy visszavonhatatlanul elmerüljenek bennük”, ahogyan Bjork véli.²¹ Egy rövid, 1897-től 1907-ig tartó nemzeti polarizációs időszak után a kétnemzeti, katolikus Centrum Párt és a szociáldemokraták az 1912-es választásokon visszazerezték vezető szerepüket a felső-sziléziai politikában. Bjork szerint e két párt nemzeti kétarcúsága éppenséggel hozzájárult választási sikerükhöz. A sors iróniájaként a német és lengyel nemzeti mozgalom pont hevésségével idegenítette el magától a sziléziaiakat és duzzasztotta fel “a nemzetileg bizonytalanok sorait”. Mialatt a német birodalmi kormányzat elnyomó nyelvpolitikája megkísérelte eltüntetni a nyilvános teréből a lengyel nyelvet, a lengyel nacionalisták bárminemű német nyelvhasználatot nemzetárulásként bélyegeztek meg. Ám egyik nemzeti oldal “nyelvi abszolutizmusa” sem keltett rokonszenvet a hagyományosan többnyelvű környezetben élő sziléziaiak körében. Ennek következtében “nőtt a választói fogékonyság a nemzetek fölötti politikára egy olyan sávban, amely nemrég még a nemzeti táborok közötti senkiföldjének látszott”.²²

A 19. század közepi Dalmáciában Dominique Reill hasonló összefüggést talált a modern nemzeti mozgalmak felívelése és a nemzeti kétarcúság viruló kultúrája között. A dalmát elitben nem volt ritka, hogy valaki tudatosan olasznak és egyben szlávnak is vallja magát és küldetésének tekintse a két kultúra közötti hídverést.²³ Pamela Ballinger kutatásai szerint Isztria, a napjainkban Horvátor-

²¹ Bjork, 2008. 4.

²² Bjork, 2008. 172, 129 és 131. Felső-Sziléziáról lásd még Struve, Kai és Ther, Philipp (Hrsg.): *Grenzen der Nationen: Identitätenwandel in Oberschlesien in der Neuzeit*. Marburg, 2002.

²³ Reill, Dominique: A Mission of Mediation: Dalmatia's Multi-National Regionalism from the 1830s–60s. In: Cole, 2007.

szág, Olaszország és Szlovénia között felosztott balkáni régió lakói szintén tudatos "hibrid" identitásokat fejlesztettek ki válaszul a versengő nemzeti mozgalmak politikai és társadalmi nyomására.²⁴ A cseh korona országaiban a nemzeti rivalizálás a 20. század elején valóságos licitháborúba torkollt a gyermeki lelkekért. A cseh és német iskolák és jóléti szervezetek egyaránt ingyen ebéddel, tankönyvekkel, ruhával, sőt karácsonyi ajándékokkal próbálták feljebb srófolni tanulói létszámukat és kiterjeszteni nemzeti bázisukat. Aligha meglepő, hogy mikor egy kétnyelvű gyári munkást 1948-ban a nemzeti hovatartozásáról kérdeztek, kertelés nélkül a következőt válaszolta: "az attól függ, hogy ki fizet többet".²⁵

Szerte Kelet-Európában a nemzeti tömegmozgalmak közötti küzdelem ténylegesen serkentette a nemzeti közömbösséget. A nemzeti közömbösség formái azonban idővel és egyik politikai rendszerről a másikra drámaian megváltoztak. Főként Habsburg Ausztriában a közömbösség egyesek számára jelenthette a nemzeti lojalitások teljes hiányát – a tudatosan vállalt sem cseh, sem német, sem lengyel, sem ruszin, sem német, sem szlovén identitást. A 19. század végén viszont, amint azt Gerald Stourzh és King kimutatták, az osztrák állam maga is bekapcsolódott állampolgárai "soknemzetesítésébe" azáltal, hogy a nemzeti feszültségek levezetése céljából elismerte a nemzeti közösségek vélelmezett jogait.²⁶ Ezzel kihúzta a talajt a nemzeti agnoszticizmus alól, különösen azokban a régiókban (Morvaország, Galícia, Bukovina), ahol a 20. század elején ún. nemzeti kiegyezésekre is sor került. Miután az állampolgároknak kötelezően nyilatkozniuk kellett nemzetiségükről, hogy élhessenek olyan alapvető polgári jogokkal, mint a szavazati jog vagy az elemi iskolázás, a partvonalon kívül maradás igencsak bonyolulttá vált.

A Habsburg Birodalom névleges nemzetállamokra való felbomlása aztán 1918-ban csaknem lehetetlenné tette a nemzeti kötődés teljes elutasítását. Az osztrák birodalom megsemmisülésével véget ért a nemzetileg közömbös vagy semleges állam kora Közép-Kelet-Európában. A csehszlovák, lengyel és jugoszláv kormányzat mind kényszerűen osztályozta állampolgárait abban a reményben, hogy a

²⁴ Ballinger, Pamela: *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton, 2002, 262.

²⁵ Húrký, Josef: *Zjišťování národnosti*. Praha, 1947, 92–94.

²⁶ King, 2002. 114–153.; Stourzh, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs*. Wien, 1985.

kisebbségekhez tartozók számának csökkentésével erősítheti belső és külső legitimitását.²⁷ Ugyan a két világháború közti Csehszlovákia és Jugoszlávia hivatalosan nemzetek felettiként határozta meg magát, egyikük kormánya sem volt nemzetileg közömbös. Csehszlovákiát, Elizabeth Bakke következtetése szerint, mindvégig nemzetállamként gondolták el. A “csehszlovák” nemzetet nem csupán az állampolgári hűségre, de közös kulturális értékekre, a csehek és szlovákok nyelvi közelségére és faji rokonságukra alapozva is definiálták. Aki német, magyar, cigány vagy lengyel volt, az nem lehetett “csehszlovák” is egyben.²⁸ A valódi “jugoszlavizmus” ugyanilyen kevésbé jellemezte a két világháború közötti Jugoszláviát, akár a politikai pártokat, akár az oktatási rendszert, akár a kulturális és vallási szervezeteket vesszük szemügyre.²⁹ A létező jugoszlavizmus pedig Charles Jelavich szerint osztozott a nemzetállamiság kirekesztő logikájában, hiszen “a nem szlávok, az albánok, németek, görögök, magyarok, románok, törökök és a többiek nem fértek bele a képletbe”.³⁰

Természetesen a Szovjetunió a klasszikus példa rá, hogy egy hivatalosan nemzetek fölötti állam a gyakorlatban hozzá tudott járulni a nemzeti közömbösség felszámolásához. Terry Martin, Francine Hirsch, Jurij Szlezkin és mások friss kutatásai kiemelik a szovjet kormányzat központi szerepét a szovjet lakosság nemzetiesítésében. A szovjet döntéshozók stratégiai célok érdekében szilárdítottak meg nemzeti közösségeket a 20. század elején, köztük tökéletesen légből

²⁷ A nemzetiségi osztályozásról lásd Zahra, Tara: The “Minority Problem” and National Classification in the French and Czechoslovak Borderlands. *Contemporary European History*, vol. 17 (2008), no. 2, 137–165.

²⁸ Bakke, Elizabeth: The Making of Czechoslovakism in the First Czechoslovak Republic. In: Schulze-Wessel, Martin (Hrsg.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik, 1918–1938*. München, 2004, 23–44.

²⁹ Dzaja, Srecko M.: *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918–1991)*. München, 2002. Lásd még Jelavich, Charles: South Slav Education: Was There Yugoslavism? és Arnold Suppan: Yugoslavism versus Serbian, Croatian, and Slovene Nationalism: Political, Ideological, and Cultural Causes of the Rise and Fall of Yugoslavia. In: Naimark, Norman M. – Case, Holly (eds.): *Yugoslavia and Its Historians: Understanding the Balkan Wars*. Stanford, 2003, 93–115 és 116–39.

³⁰ Jelavich, 2003. 95.

kapott csoportokat, élve a nemzetiségi osztályozás, a nemzetiesítő nyelv-, kultúr- és oktatáspolitikai lehetőségeivel.³¹

Ezekre az eredményekre építve vázolta fel Brown *Biography of No Place* című könyve a szovjet hatóságok és a kresy, a történeti Lengyel- és Oroszország közötti terület falvaiban élők közötti súrlódásokat. A szovjet hatóságok hamar rájöttek, hogy a nemzeti közömbösség teljesen általános a régióban. 1925-ben például azzal bízták meg Jan Szaulevicset, az Ukrán Nemzetiségügyi Biztosság titkárát, hogy előkészítendő az ukrán autonóm terület felállítására vonatkozó szovjet terveket, készítsen helyzetképet a kresy nemzeti-ségi állapotáról. Szaulevics csalódottan jelentette, hogy “ukránok és lengyelek alig különböznek egymástól anyagi viszonyaikban, és még a mindennapi nyelvük különválasztása is bajos, mivel a helyben beszélt lengyel nagyon hasonlít a helyben beszélt ukránhoz”. Tovább súlyosbította a helyzetet a lakosság nagy részének kétnyelvűsége.³² A tanácstalan hivatalnokok ekkor magukat a lakosokat faggatták nemzeti hovatartozásukról, ami vajmi kevés segítséggel szolgált. A vidék lengyel és ukrán ajkú lakói közül sokan ragaszkodtak hozzá, hogy ők egyszerűen csak parasztok. Mások a “katolikus” nemzetiséghez sorolták, ismét mások tutejszkie-ként, “itteni népek”-ként azonosították magukat. Egy paraszt saját állítása szerint a “katolikus nyelv”-et beszélte anyanyelveként, míg többen rendületlenül hangoztatták, hogy “parasztosan” vagy éppen “idevalósiul” beszélnek.³³

A külső osztályozás természetesen nagyban hozzájárult az efféle nemzeti kétarcúság megszüntetéséhez. Az 1918 utáni Kelet-Európában egyre inkább a nemzetiség vált az állampolgári jogok, a választói jog, az oktatáshoz és a szociális ellátórendszerhez való jog kimondott alapjává mind a Habsburg utódállamokban, mind a Szovjetunióban. Hugo Heller, csehországi német gyermekjóléti aktivista, azzal dicsekedett, hogy a forradalom után a nemzeti lelkesedés “forrásként buzgott fel, öntudatra ébresztve egész Német-Csehországot, felolvasztva a nemzeti ingadozás havát és jegét, szétozlatva a

³¹ Martin, Terry: *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, 2001.; Hirsch, Francine: *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca, 2005.; Slezkine, Yuri: The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*, vol. 53 (1994), no. 2, 414–452.

³² Brown, 2004. 33.

³³ Brown, 2004. 39.

felhőket, amelyek bénítóan hatottak és árnyékot vetettek a nemzeti gondolatra, érzésre és akaratra... Azok voltak a szép idők!”³⁴

Heller és nacionalista barátai szerencsétlenségére azonban a szép idők nem tartottak sokáig. Kelet-Európa szárazföldi birodalmainak 1918-as összeomlása nem vetett véget a nemzeti közömbösségnek, hanem csak új megnyilatkozási formák felé terelte. A cseh korona országaiban például továbbra is összeházasodtak egymással cseh és német anyanyelvűek, és az ilyen családokban a kétnyelvűség és a cseppfolyós nemzeti kötődés számított normálisnak. Mások kivárára játszottak, a politikai és gazdasági körülmények függvényében csapódva egyik vagy másik oldalra. Csehszlovákia területén például 1910 és 1921 között négyszázezerrel csökkent a német nyelvűek száma. Egyes városokban, mint például Budějovice (Budweis), a magukat németnek vallók aránya nem kevesebb mint 50%-kal esett vissza.³⁵

Hová tűntek ezek a németek? Egyesek meghaltak a háborúban, mások Ausztriába vagy Németországba emigráltak, “csehszlovákká” váltak az állam nyomására vagy az újdonsült zsidó nemzetiség tagjaiként regisztrálták magukat. Sokan mások azonban egyszerűen oldalt váltottak, tapasztalva az államnemzeti tagsághoz fűződő kiváltságokat. Még náluk is többen lehetnek, akik névlegesen ugyan csehnek, németnek, lengyelnek vagy magyarnak tartották magukat, de elutasították a nacionalista politikusok harsány követeléseit. A századelő nemzeti aktivistái fáradhatatlanul munkálkodtak rajta, hogy a polgárokat fölvilágosítsák a nemzeti hovatartozásukból származó kötelességeikről. A jó német nemcsak arról volt felismerhető, hogy a választásokon nemzeti politikusra adta le a voksát. A jó német ezenfölül kizárólag német tulajdonú üzletben vásárolt, szabadságát a veszélyeztetett német “nyelvhatáron” töltötte, német dalárdában énekelt, német önkéntes tűzoltóegylet tagjaként gyakorlatozott, német klubokba járt (ahol rendszeresen pénzbeli felajánlásokat tett), otthon csak németül beszélt, német házastársat választott magának, gyermekeihez német dajkát fogadott és kizárólag német óvodába, nyári táborba és iskolába járatta őket.³⁶ Nem meglepő, hogy

³⁴ Heller, Hugo: *Die Erziehung zum deutschen Wesen*. Prag, 1936, 9.

³⁵ King, 2002. 164–166.

³⁶ Lásd például Judson, 2006.; Wingfield, Nancy M.: *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech*. Cambridge, Mass., 2007.;

viszonylag kevesen voltak képesek eleget tenni az így felfogott nemzeti életmód terhes követelményeinek. Csehszlovákiában 1930-ra az ún. mozgalmi pártok élvezték a német szavazók háromnegyedének bizalmát, mint a szociáldemokraták, az Agrárpárt és a Keresztényszocialista Párt. Ezen pártok elsősorban nemzetektől független ügyek és problémák mentén szerveződtek. A német ajkúak majd csak az 1930-as évek közepén fordulnak egyre nagyobb számban a nacionalista Szudétanémet Párt felé, miután a gazdasági világválság a németek lakta iparvidékeket sújtotta a legkeményebben.³⁷

Ugyanilyen nehezen zajlott a közömbösséggel való leszámolás a két világháború közti Lengyelországban és Magyarországon. Az első, 1921-es lengyel népszámláláson sokezer német nyelvű protestáns vallotta magát lengyelnek Közép- és Kelet-Lengyelországban. Łódźban, az ország második legnagyobb városában az ilyen német-lengyeleket “Lodzermenschen”-nek hívták. Josef Spickermann, a város Szejm-képviselője 1919. márciusi beszédében indulatosan határolódott el a pángermán gondolattól, kijelentve, hogy “Mi, német etnikumú állampolgárok, hazánkként tekintünk Lengyelországra... Teljes pszichénkkal alapvetően különbözünk a határ túloldalán élő németektől... Készek vagyunk akár vagyonunkat és életünket is áldozni egy jövőbeni erős Lengyelországért.”³⁸ Magyarországon 1941-ben 174 ezer 995-en vallották magukat német anyanyelvűnek és egyszersmind magyar nemzetiségűnek. Egy népszámlálási biztos beszámolója szerint a magyarországi német ajkúak többsége fontosabbnak tartotta földje és vagyona biztonságát, mint német identitása megőrzését, ugyanis “a sváb népesség otthon érzi magát, itt szándékszik maradni és kötődik a földhöz. Hajlandóak feladni nemcsak nemzetiségüket, de anyanyelvüket is, ha ezen az áron közöttünk maradhatnak.”³⁹ A szomszédos Burgenlandban ugyanakkor a nácik az 1930-as évek végén sikerrel toboroztak támo-

Harvey, Elizabeth: *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization*. New Haven, 2003.; Bryant, 2007.; Zahra, 2008.

³⁷ Zahra, 2008. 144.

³⁸ Idézi Eser, Ingo: “Loyalität” als Mittel der Integration oder Restriktion? Polen und seine deutsche Minderheit, 1918–1939. In: Haslinger – von Puttkamer, 2007. 23–24.

³⁹ Gerhard Seewann: “Ungarndeutschum” als Identitätskonzept und politische Ressource. In: Haslinger – von Puttkamer, 2007.

gatókat a magyar és horvát kisebbség köréből, sőt még helyi pártgyűléseket és más rendezvényeket is rendeztek magyarul és horvátul.⁴⁰

A nacionalista politikusok Közép-Kelet-Európa-szerte opportunistaként, kollaboránsként és árulóként ítélték el az ilyen személyeket. A két háború között Csehszlovákiában egyes tanárok például úgy vélekedtek a gyerekeiket cseh iskolába járató német anyanyelvű szülőkről, hogy “súlyos károkat okoznak nemzetüknek és végső soron a kihalásán ügyködnek. Ennek oka... a nemzeti közömbösség, amelyet büntetendő cselekménnyé kellene nyilvánítani.”⁴¹ Az ilyen szülők azonban nem feltétlenül voltak valamiféle hamis tudat, politikai vagy anyagi nyomás vagy épp erkölcsi züllés áldozatai, éppen csak nem hagyták eluralkodni a nemzeti szempontokat életükön és politikai választásaikon.

Tekintettel a “nemzeti közömbösség” kategóriája alá sorolható viselkedések és attitűdök sokféleségére, érdemes rákérdezni, vajon elég gazdaságos-e a fogalom, hogy használható legyen. Véleményem szerint a kategória összefüggését végső soron az biztosítja, ahogyan maguk a nacionalisták használták új hívek toborzása céljából. Tekintet nélkül indítékaik és érdekeik különféleségére, Habsburg Ausztria és az utódállamok nacionalistái úgy ítélték el a nemzetileg közömbösök zavarba ejtő fajtáját, hogy “hermafroditák”-nak, “kétéltűek”-nek, “renegátok”-nak, “utraquisták”-nak és “határlelkek”-nek bélyegezték és átkozták ki őket, továbbá próbálták saját aklukba terelni őket, mintha ténylegesen egy közös fajt alkottak volna. A náci rezsim alatt aztán a “köztes réteg” vagy az “én-is-német” kategóriájába soroltattak, hogy a II. világháború után végül mint “nemzetileg labilis opportunistákat” vagy egyszerűen mint árulókat járassák le és néha üzzék is el őket szülőföldjükéről.

A nemzeti közömbösség tehát alapvetően negatív és nacionalista kategória. A közömbösség mint olyan csak a nacionalista szemléző számára létezett. A közömbösök elképzelt nemközösségét azonban rendhagyó módon éppen az hozta létre, hogy a nacionalisták kitarthatóan a kiirtásán fáradoztak. Történelemszempontból ezért óvakodnunk kell,

⁴⁰ Baumgartner, Gerhard – Hemetek, Ursula: *6 x Österreich: Geschichte und aktuelle Situation der Volksgruppen*. Klagenfurt, 1995, 60.

⁴¹ *Unsere deutsche Schulen und das Vernichtungsgesetz* (névtelenül). Eger (Cheb), 1920, 7.

hogy róla beszélve ne hogy felcseréljük egymással a gyakorlat és az elemzés kategóriáit.⁴² Ez nem jelenti azonban azt, hogy egyáltalán kerülünk kéne a használatát, ahogyan nem nélkülözhetjük a nemzet és nacionalizmus terminusokat sem. Azáltal, hogy valakik elképzelték, a nacionalizmussal szembeni közömbösség éppolyan valós és jelentőségteljes kategóriává lett, mint maga a nemzet, a maga jelentékeny társadalmi, kulturális és politikai következményeivel.

A nemzeti közömbösséget elsőként a nemzeti aktivisták érzékelték társadalmi és politikai jelenségként, hamarosan azonban a nemzeti, birodalmi, sőt nemzetközi hatóságok is elismerték és intézményekbe foglalták a létét. 1918 után például a nemzetközi egyezmények és kelet-európai alkotmányok kisebbségvédelmi rendelkezései váltottak ki éles vitákat arról, hogy kik tartoztak a “kisebbségekhez” és hogy ezáltal kikre terjedjenek ki a kisebbségi jogok. A nemzeti közömbösség diplomáciai viták és ádáz belső konfliktusok tárgya lett. Egy Lengyel- és Németország közötti 1922-es megállapodás például kimondta, hogy a felső-sziléziai német gyerekeket megillette a “kisebbségi jog”, hogy az elemi iskolát németül végezzék. Igen ám, de melyik gyerek volt német és melyik lengyel? Az egyes gyerekek nyelvtudásáról és nemzeti hovatartozásáról folyó viták végül a Népszövetség Nemzetközi Bíróságán landoltak.⁴³ A bíróság hivatalosan elismerte a nemzeti közömbösséget, belátva, hogy Sziléziában sem a nemzetiség, sem a nyelvtudás meghatározása nem volt egyértelmű: “Megalapozottnak látjuk a véleményt, hogy a Felső-Sziléziában uralkodó viszonyok között... a kérdés, hogy egy adott személy egy adott kisebbséghez tartozik-e... nem válaszolható meg a rendelkezésre álló tények alapján. Ez a bizonytalanság fennáll például a nyelv esetében akkor, ha a személy nem beszéli a német vagy lengyel nyelv irodalmi változatát, vagy ha több nyelvet ismer és használ rendszeresen, illetve vegyes

⁴² Az elemzési és gyakorlati kategóriák összehasonlításának veszélyéről lásd Brubaker, 2004.; Brubaker, Rogers – Margit, Feischmidt – Fox, John – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Ford. Berényi Gábor, Boris János és Károlyi Júlia. Budapest: L’Harmattan, 2011.

⁴³ Az ügy részleteiről lásd Hudson, Manley O. (ed.): *World Court Reports: A Collection of the Judgments, Orders and Opinions of the Permanent Court of International Justice*, 2. köt., 1927–1938. New York, 2004.

házasság esetén.”⁴⁴ Mindez csupán egyetlen példa arra, ahogy a nemzeti közömbösség egyszerű szálkából a nemzeti mozgalmárok szemében lassanként sokkal többé nőtte ki magát. A nemzetiesítő államok és a nemzetközi kisebbségi jogvédelem korában a nemzettel szembeni közömbösség központi szerepet játszott a határokon belüli és diplomáciai konfliktusokban, a nemzetközi jog új formáiban és a kisebbségi jogok új fogalmaiban.

A közömbösség nyakon csípése

Paradox módon a nacionalisták nemcsak feltalálták a nemzeti közömbösséget, hanem a legutóbbi időkig egyszersmind homályban is tartották. A kelet-európai színtéren a nemzeti közömbösséget sokáig eltakarták szem elől a történeti elemzést uraló nemzeti keretek, narratívák és kategóriák, valamint maguk a források, amelyekre a történész támaszkodhat: a kétnyelvűséget elleplező népszámlálási eredmények, a színkódos nemzetiségi térképek és a szenzációhajhász újságcikkek, amelyek a nemzeti megmaradásért elszántan vívott ütközetekké tupíroztak fel részeg kocsmai verekedéseket és gyerekcsínyeket.⁴⁵ Számos gyakorlati probléma is nehezíti az elképzelt nemközösségek kutatását. Először is, a közömbös egyének ritkán tömörültek szervezetekbe. A nacionalizmustól eltérően a nemzeti közömbösség nem hagyott maga után túl sok iratot sem, hiszen az állami levéltárak általában épp a nemzetállamok történetének dokumentálására jöttek létre. A nemzeti közömbösségnek nem állítottak emlékműveket és nem szenteltek neki ünnepeket, szokásokat és dalokat. Senki nem hozta létre sem a Nemzeti Hermafroditákat Gyámolító Egyesületet, sem pedig a Nemzetlen Kívüliek Néppártját. Voltak ugyan kísérletek nemzeteken felül álló pártszervezésre, mint például a morvaországi nagybirtokosok Mittelpartei-a a századfordulón, de ezek végül kudarcba fulladtak.⁴⁶

⁴⁴ Hudson, 2004. 292. A sziléziai iskolákról bővebben lásd Fink, Carole: *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews, and International Minority Protection, 1878–1938*. New York, 2004.; Frenzt, Christian Raitz von: *A Lesson Forgotten: Minority Protection under the League of Nations: The Case of the German Minority in Poland, 1920–1934*. New York, 1999.

⁴⁵ Lásd Judson, 2006. különösen 1–18.

⁴⁶ A morvaországi Mittelpartei-ről lásd Luft, Robert R.: Die Mittelpartei des mährischen Grossgrundbesitzes 1879–1918. In: Seibt, Ferdinand (Hrsg.): *Die*

Azok a birodalmi intézmények pedig, amelyek explicit módon a nemzeti és nyelvi megosztottságok fölé emelkedtek Ausztriában, mint a Szociáldemokrata Párt, a nemesség, a katolikus egyház, a hadsereg és a köztisztviselői kar, olyan eltérő csoportokat képviseltek, amelyek aligha léptek volna föl közösen a nemzeti közömbösség védelmében. A 20. században aztán ezen nemzetek fölötti intézmények némelyike maga is egyre nemzetibbé vált. Korántsem véletlen egybeesés tehát, hogy a nemzeti közömbösség ott kap a leghatározottabb kontúrokat a levéltári anyagban, ahol a nacionalisták mindent megmozgattak a kioltásáért.

Ezért aztán kényes feladat lenne a közömbösség számszerűsítése, akármennyire is szeretnénk tudni, vajon jelentős tömeg volt-e a közömbösöké vagy csak egy egzotikus töredék. Magukat az eszközöket, amelyekkel a 19. században a népességet mérték és osztályozták, nemzeti célok érdekében fejlesztették ki, különös tekintettel a közömbösség felszámolására és láthatatlanná tételére. Közép-Kelet-Európában hivatalos részről néha kezdeményezték ugyan a nemzeti közömbösség fölmérését, de ezek az erőfeszítések rendszerint elszánt ellenállásba ütköztek. A csehszlovák statisztikai hivatal például 1930-ban javasolta, hogy az állampolgárok a tízévenkénti népszámlálásokon vallhassák magukat “nemzetiség nélkülinek” (bez národnosti) vagy “ismeretlen nemzetiségűnek” (národnost neznáma), ahogyan mód nyílt a felekezetenélküliség megvállására is. “Nem mindenkiben él nemzeti érzés vagy tudat, vagy a nemzeti közösséghez tartozás vágya”, ismerték el a hivatal munkatársai. Cseh nacionalisták azonban élesen szembehelyezkedtek ezzel a nézettel. A Cseh Nemzeti Tanács, a cseh civil szervezeteket és politikai pártokat tömörítő ernyőszervezet aktivistái azzal érveltek, hogy a kategóriákon kívül maradás opciója “lehetetlenné tenné, hogy tiszta képet nyerjünk az állam nemzetiségi összetételéről, ami pedig kikezdené határainkat.”⁴⁷ Végül az utóbbi álláspont kerekedett felül, és a közömbösöket mégsem számlálták össze.

Chance der Verständigung: Absichten und Ansätze zu übernationaler Zusammenarbeit in den böhmischen Ländern 1848–1918. München, 1987, 218–236.

⁴⁷ Sčítání lidu 1930, a Cseh Nemzeti Tanács memoranduma az Állami Statisztikai Hivatalhoz és a Minisztertanács Elnökségéhez, 1930. május 16. Národní Archiv (NA), Prága, Národní rada česká, 183. doboz.

Léteznek azonban statisztikai mutatók, amelyek segítségével ugyan tökéletlenül, de felbecsülhetjük a nemzetileg ambivalensek számát egy adott helyen vagy időben. Egy demográfus szerint például 1900-ban a prágai iskolások 16,6%-a volt kétnyelvű, Budějovicében (Budweis) 16,2%-uk, Reichenbergben (Liberec) 16,1%-uk, míg Brüxben (Most) 22,4%-uk.⁴⁸ A számottevő politikai nyomás miatt, amely a kétnyelvűség bevallása ellen hatott, ezeket a statisztikákat óvatosan kell kezelnünk. A kétnyelvűség emellett nem is állt ok-okozati összefüggésben a nemzeti közömbösséggel. A korai cseh “nemzetébresztők” közül például sokan köztudottan kétnyelvűek voltak.⁴⁹ A 19. század végére azonban a kétnyelvűséget számos nacionalista oktatáspolitikus értékelte a nemzeti közömbösség bizonyítékaként Habsburg Közép-Európában. Kevéssel az 1880-as osztrák népszámlálás után Jan Kapras brünni (brnói) cseh gimnáziumi tanár pálcát tört azon morva szülők felett, akik két nyelven nevelték gyermekeiket, kijelentve, hogy “[E]z a nyelvileg semleges hermafroditák osztálya, akik mindig arra fordítják a palástot, amerről a szél fúj, akik hol csehnek, hol németnek mondják magukat, és akiket már apró koruktól leszoktatnak róla, hogy a szavuknak álljanak.”⁵⁰

Az egyes népszámlálások számai közti hullámzásokat szintén értelmezhetjük a nemzeti ingadozás mércéjeként: a cseh korona országaiból 1910 és 1921 között eltűnt négyszázezer német nyelvű polgár arról árulkodik, hogy a pálfordulás nem korlátozódott elszigetelt csodabogarakra. A belügyminisztérium munkatársai 1946-ban úgy becsülték, hogy a náci megszállás alatt ugyanott legalább háromszázezer cseh “lett németté”.⁵¹ A Zwischenschichtként számon tartott nemzeti kétarcúak állandó gondot jelentettek a megszállt Kelet-Európa náci tisztviselőinek. 1940-ben a Protektorátus sok német nyelvű lakója nem volt hajlandó németnek vallani magát,

⁴⁸ Rauchberg, Heinrich: *Der nationale Besitzstand in Böhmen*. Leipzig, 1905, 435.

⁴⁹ A korai cseh nacionalizmusról lásd Bugge, Peter: *Czech Nation-Building, National Self-Perception and Politics, 1780–1914*. PhD értekezés, Aarhus-i Egyetem, 1994.

⁵⁰ Kapras, Jan: *Řeč mateská orgánem školy obecné a znakem národnosti*. Praha, 1883, 9–10.

⁵¹ Frommer, Benjamin: *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge, 2005, 18.

résben a nációkkal szembeni ideológiai ellenérzésből, de gyakrabban attól a félelemtől hajtva, hogy besorozzák őket a Wehrmachtba. “Nem lehet kétségünk afelől, hogy a nemzeti szocialista nevelés kipróbált módszerei a mai bizonytalan, zavart viselkedésű népi németek utódaiból a legértékesebb német állampolgárokat fogják majd faragni” – biztatták magukat a Protektorátus hivatalnokai.⁵²

A nemzeti közömbösség tehát még akkor is jelentős volt történetileg, ha a nemzetileg közömbösök csak egy csekély kisebbséget tettek volna is ki a 20. század elején. A nacionalista retorika az életnagyság fölé nagyította a nemzeti közömbösséget, amely ezáltal rendkívüli szerephez jutott a modern közép-kelet-európai nemzeti mozgalmak, politikai és társadalmi intézmények kialakulásában. A nacionalistákat a 19. század közepétől egészen a II. világháború utánig a nemzeti közömbösség réme gyötörte, és új és új stratégiákat eszeltek ki a megsemmisítésére. Nemzetileg közömbös polgártársaik hűségét lekenyerezéssel és meggyőzéssel, szociális juttatásokkal vagy a lelkiismeret szavára hatva próbálták föléleszteni. Amikor azonban a szelídebb módszerek elégtelennek bizonyultak, a nemzeti aktivisták és államhivatalnokok a fegyelmezés eszközeihez nyúltak, többek között a két világháború közti Kelet-Európában és a nációk által megszállt Közép-Kelet-Európában szokásos kényszerű nemzeti osztályozáshoz.

A közömbösség nemcsak a nacionalisták heves reakciója révén hatott a modern nacionalizmus fejlődésére, de azáltal is, hogy a nemzeti mozgalmakat a nemzet mint közösség határainak pontosabb kijelölésére sarkallta. Vajon mindazok szabad egyesülése képezi-e a nemzetet, akik magukat csehnek, szlovénnek, lengyelnek, franciának vagy németnek hiszik, vagy inkább azoké, akik elsajátítottak egy bizonyos nyelvet vagy magukévá tettek bizonyos kulturális cselekvésmódokat? Vagy talán a származás és a “vér” tenné a nemzetet? Tekinthető-e a nemzeti hovatartozás egyúttal a politikai elkötelezettség kifejeződésének is (például a náciizmushoz vagy a demokráciához)? Esetleg a kulturális vagy gazdasági helyzetéjének? Az ezen kérdésekre adott válaszok sosem bizonyultak stabilnak, de gyakran épp a nacionalisták közömbös tömegekkel való szembe fordulása szülte őket. Cseh nacionalisták, hivatalnokok és jogászok

⁵² Generalreferat für politische Angelegenheiten, Prága, 1939. augusztus 12. Úřad říšského protektora, NA, 520. doboz.

például egyre erőteljesebben követelték kényszerű inkluzív vagy nemzetiséget megállapító intézkedések bevezetését, hogy elejét tudják venni a közömbös vagy opportunista “csehek” átpártolásának a német táborba. A 20. század elején a nyelv helyett a származást vették elő a cseh nemzetiség ismertetőjegyeként, amely alkalmasabbnak tűnt az esetleges nemzeti “renegátok” megregulálására.⁵³

A nemzeti közömbösség és a kiirtására tett kísérletek nem korlátozódtak Kelet-Európára. Az I. világháborút követően a francia igazgatás hasonló kényszerű nemzeti osztályozást vezetett be Elzász-Lotaringiában, hogy a német alattvalókat megkülönböztessék a francia állampolgároktól, és hogy megbüntessék a legyőzött németeket. A francia község 1919 februárjától az egész elzászi népességet négy kategóriába sorolta és ennek megfelelően négyféle személyi igazolványt bocsátott ki, amelyek különféle bánásmódra jogosították tulajdonosukat. A Carte A-t azoknak az elzásziaknak tartották fenn, akik Elzászban születtek, és szüleik vagy nagyszüleik már 1870 előtt is francia állampolgársággal bírtak. Az ügynevezett vegyes házasságból származó egyének, akiknek csak egyik szülője bírt francia állampolgársággal, Carte B-t kaptak, míg a Carte C a szövetséges államok polgárainak járt. Végül a Carte D-t olyanoknak adták, akik vagy maguk születtek Németországban vagy Ausztriában, vagy a szüleik, esetleg a nagyszüleik költöztek be onnan.⁵⁴ A francia hatóságok bevallottan azért vezették be ezeket az igazolványokat, hogy csírájában fojtsák el a veszélyt, amelyet érvelésük szerint a nemzeti kétarcúság jelentett. A franciapárti elzászi emigráns és volt szenátor, Émile Wetterlé ezt így magyarázta 1915-ben: “az osztrák-németek, akik semmiféle tisztességtelen húzástól nem riadnak vissza, hogy büntetlenséget biztosítsanak maguknak, túlságosan is gyakran próbálták meg magukat helyieknek kiadni... Mi, akiknek hosszú tapasztalat van a hátunk mögött a tartományban élő két fajtáról, első látásra vagy legfeljebb pár perc szóváltás után képesek vagyunk megkülönböztetni a valódi németet a törzsökös elzász-lotaringiaitól. Akár

⁵³ Zahra, 2008. 193.

⁵⁴ Elzászról lásd Fischer, Christopher J.: *Alsace to the Alsatians? Visions and Divisions of Alsatian Regionalism, 1890–1930*. PhD értekezés, Chapel Hill, University of North Carolina, 2003.; Boswell, Laird: *From Liberation to Purge Trials in the “Mythic Provinces”*: Recasting French Identities in Alsace and Lorraine, 1918–1920. *French Historical Studies*, vol. 23 (2000), no. 1, 129–62. és Zahra: *The “Minority Problem”*.

szagáról is felismerjük a fritz-et, ahogy a vadászkutya kiszagolja a vadat, és biztosíthatom önöket, hogy egy kevés gyakorlattal mindez könnyen elsajátítható, annyira sajátos és erős szagról van szó.”⁵⁵

A megszálló náci tisztviselők, legalábbis a retorikájukban, szilárdan hirdették, hogy a németiséget a faj és a vér határozza meg. A gyakorlatban azonban a nációk jócskán kihasználták a nemzeti közömbösséget Kelet-Európában, szélesre tárva a Volksgemeinschaft kapuit minden nem zsidó előtt, aki eszméiket elfogadta. George Kennan amerikai diplomata jegyezte meg, hogy Csehország náci megszállása után már röviddel “nehézzé vált annak a megítélése, hogy meddig tart a cseh és hol kezdődik a német”.⁵⁶ Doris Bergen szerint a nációk által megszállt Lengyelországban a nemzeti közömbösség hozzájárult a zsidóellenes erőszak eszkalációjához. Azon nemzetileg ambivalens egyének közül ugyanis, akik megpróbáltak följebb kapaszkodni a négyfokozatú német Volkslistén, egyesek eszközként fordultak az antiszemita nyelvhasználathoz és erőszakhoz, hogy “bizonyítsák” a németiség iránti amúgy kétséges lojalitásukat.⁵⁷ Jóllehet a “közömbösök” az egyes esetekben a lakosság számbeli kisebbségét alkották, e kisebbség léte minden esetben rámutatott a nemzeti ideológiák korlátaira és ellentmondásaira, arra késztetve az állami tisztviselőket, hogy dolgozzanak ki alaposabb stratégiákat a nemzet határainak biztosítására.

Egyes általánosabb történelmi és elméleti áramlatok sem kedveztek a nemzeti közömbösség felismerésének. Az utóbbi húsz évben sok társadalom- és kultúrtörténész épp az identitások, különösképp a faji, nemi, szexuális és nemzeti identitások történelmi konstruáltságát helyezte érdeklődése középpontjába. A nemzeti közömbösség fogalma szilárdan illeszkedik ebbe a hagyományba, amely elsőként indult ki abból, hogy a nemzeti hovatartozás tudatállapot és nem biológiai tény. A konstruktivista tudomány nagy része azonban

⁵⁵ Wetterlé, Émile abbé: *Ce qu'était l'Alsace-Lorraine et ce qu'elle sera*. Paris, 1915, 305–306.

⁵⁶ Idézi King, 2002. 176. Az idézet forrása Kennan, George: *From Prague after Munich: Diplomatic Papers 1938–1940*. Princeton, 1968, 134.

⁵⁷ Lásd Bergen, Doris: The Nazi Concept of “Volksdeutsche” and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe, 1939–45. *Journal of Contemporary History*, vol. 29 (1994), no. 4, 569–82. A náci megszállás alatti Európáról lásd még Mazower, Mark: *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*. New York, 2008.

fenntartotta azt az alapvető elképzelést, hogy az identitások fontosak, mindenki részesedik (vagy részesedett) belőlük, és mélyen áthatják az egyéni tapasztalatokat, a politikai kultúrát és a történelem változásait.⁵⁸ S mialatt a történészek bőséges adatokat halmoztak föl a nemi, faji, osztály- és nemzeti kategóriák átfedéseiről, változásairól, megkérdőjeleződéséről és idővel bizonytalanra válásáról, kevesebb figyelmet szenteltek a történelem azon szereplőinek, akiket nem foglalkoztattak a modern identitáspolitika követelményei. Az “identitás” olyannyira fontossá vált a ma politikája és kultúrája számára, hogy már nehéz elképzelnünk, milyen lehetett az a világ, amikor még nem számított ennyire, vagy legalábbis nem ebben a formában.

Túl az identitáson című, provokatív esszéjükben Rogers Brubaker és Frederick Cooper az identitás fogalmának teljes mellőzéséért törnek lándzsát. Álláspontjuk szerint a fogalom túlságosan megoszlik egy “erős” és egy “gyenge” értelmezés között ahhoz, hogy használni lehessen. “Erős” formájában esszencializál, azt feltételezi, hogy mindenki egy mereven meghatározott csoporthoz tartozik. “Gyenge” formája pedig feloldódik egy sor megszorításban (az identitás mint “többes”, “cseppfolyós”, “vitatott” és “konstruált”), megfoghatatlanná válik és jelentését veszti. “Ha mindenütt jelen van az identitás, akkor sehol sincs jelen”, érvelnek a szerzők.⁵⁹ Újabban sokan cserélik fel az identitást olyan kevésbé redukcionista kifejezésekkel, mint a “lojalitás”, “kötődés”, “azonosulás”, “önértelmezés” és “alanyi helyzet”. Peter Haslinger, Joachim von Puttkamer és Martin Schulze-Wessel például a “lojalitás” fogalma mellett foglalnak állást, amely szerintük lehetővé teszi a közösségi tudatformák történetének feltárását az identitáspolitika esszencializáló csomagja nélkül.⁶⁰ Míg az “identitás” az “állandóság illúzióját” hordozza és konstitutív erőként lép föl, addig a lojalitás

⁵⁸ Brubaker, 2004. 3.

⁵⁹ Brubaker, Rogers – Cooper, Fred: Beyond “Identity”. *Theory and Society*, vol. 29 (2000), no. 1, 1.

⁶⁰ Schulze-Wessel, Martin: Loyalität als Geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept: Zur Einleitung. In: uő. (Hrsg.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik*, 10.

fogalma a szerzők szerint jobban hangsúlyozza az egyén cselekvőképességét.⁶¹

A lojalitás kétségkívül termékeny fogalom a történetírás számára, de nem érvényteleníti feltétlenül azt az alapvető feltételezést, hogy a 20. századi Közép-Kelet-Európában mindenki valamely nemzethez tartozott – még akkor sem, ha Robert Musil jól ismert passzusával élve ma már jobban tudatában vagyunk, hogy mindenkinek van “foglalkozási, nemzeti, állami, osztály-, földrajzi, nemi, tudatos, tudattalan” identitása, sőt, “még egy személyes jellegű is talán”.⁶² A kelet-európai “lojalítások” kutatása általában azokat az okokat elemzi, amelyek egyfelől az egyéni polgári, birodalmi, helyi, vallási vagy regionális, másfelől a nemzeti lojalítások szétágazásához, kölcsönös megerősödésükhöz, átfedéseikhez vagy versengésükhöz vezettek. Ezen kutatások azonban ritkán kérdőjelezik meg a nemzeti lojalítások vagy a “nemzeti kisebbségek” mint evidens közösségek létét.⁶³ Amint az identitás, úgy a lojalitás esetében sem túl nehéz az egyik redukcionista elképzelést egy másikkal helyettesíteni. A nemzeti közömbösség vizsgálatakor nem szabad a nemzetet ily módon felcserélnünk valami másra azon az alapon, hogy a közösségi azonosulás más módjai autentikusabbak, valódibbak, ellenállhatatlanabbak vagy hitelesebbek lettek volna a nemzetiség-nél. Az úgynevezett nemzeti hermafroditák nem voltak valójában katolikusok, regionalisták, lokalisták, zsidók, osztrák patrióták, kozmopoliták vagy szocialisták. Ugyanígy attól is óvakodnunk kell, hogy mögöttes hierarchiába rendezzük a lojalításokat, a nemzettel szembe- vagy fölé állítva a vallást, az osztályt, a fajt, a társadalmi nemet vagy a régiót.

⁶¹ Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim von: Staatsmacht, Minderheit, Loyalität: Konzeptionelle Grundlagen am Beispiel Ostmittel- und Südeuropas in der Zwischenkriegszeit. In: Haslinger – von Puttkamer, 2007, 2–3 és 9.

⁶² Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*. Ford. Tandori Dezső. Budapest: Európa, 2013, 1. köt., 37.

⁶³ Kevés kivétellel a Haslinger és von Puttkamer által szerkesztett, a közép-kelet és délkelet-európai államról, lojalításról és kisebbségekről szóló kötet esszéi sem reflektálnak arra, hogy a “nemzeti kisebbségek” milyen mértékig léteztek maguktól értelmezhető közösségekként. A két kivétel: Reiterer, Albert F.: Abkehr, Widerstand, Loyalität: Die Minderheiten und die Erste Österreichische Republik és Mannová, Elena: Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei. In: Haslinger – von Puttkamer, 2007. 141 és 45–67.

A hangsúly mellett, amely az 1968 utáni Egyesült Államokban az identitásra és identitáspolitikára esett, részben az a kulturális és nyelvi fordulat is elhomályosította a nacionalizmussal szembeni közömbösséget, amely ugyanakkor megtermékenyítette a nemzet, a nem és a faj elemzési kategóriaként való használatát. Az 1960-as és 70-es évek társadalomtörténete gyakran osztotta a főszerepet a munkásosztályra, mivel igyekezett megérteni az összefüggést az osztálytudat és a politikai cselekvés között. Az 1980-as évek második felében aztán a thatcherizmus és a kommunista rendszerek bukása elmozdította hősi szerepéből a munkásosztályt mint a történelem alakítóját, a történészek egy része pedig az irodalomtudomány új módszertanaihoz fordult. Az osztály- és társadalmi tudatról a látószöveget a kultúra és a politika szélesebb terére állították. Az elméletek közti harc legmegosztóbb pillanataiban az új kultúrtörténet művelőinek azzal a váddal szemben kellett védekezniük, hogy kiebrudalják a politikát a történelemből. Persze a kultúratudomány valójában pont azzal vonzotta a társadalomtörténészeket, hogy az élitek szavaival és tetteivel kívül másutt is felfedezte a politikát. Ennek a belátásnak a legfontosabb eredménye a nemek és a szexualitás történetének, a posztkoloniális történelemnek és a nacionalizmuskutatásnak a virágzása az 1990-as évek eleje óta. Nem mindig könnyű például nőket találni a magas politika szereplői közt, de Joan Scott híressé vált szavaival, magát a politikai és társadalmi rendet strukturalja a társadalmi nem. Utóbbi ezáltal mindenütt jelenvalóvá válik, még ott is, ahol alig-alig bukkannak föl nők.⁶⁴

A nemzet mindenütt jelenvalóságát, ahogyan a társadalmi nemét és a fajét is, részben a szöveges és egyéb forrásokra fordított gondosabb figyelem segítette nyilvánvalóvá tenni. A történész számára sohasem számított különösebb kihívásnak, hogy ráleljen a nacionalizmusra a késői Habsburg Birodalom és utódállamai parlamenti gyűléstermeiben, de az utóbbi húsz év történészei a mindennapok zegében-zugában is nyakon csípték. Napfényre hozták a szépirodalomból, a térképekről, a kiállításokról, az építészetből, a reklámokból, a filmekből, a képeslapokról, a tankönyvekből, a lakásberende-

⁶⁴ Scott, Joan W.: A társadalmi nem (gender): a történelmi elemzés hasznos kategóriája. Ford. Greskovits Endre. In: uő (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest: Balassi, 2001, 126–141. A társadalomtörténetről a kultúrtörténetig vezető pályáról lásd Eley, Geoff: *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*. Ann Arbor, 2005.

zésből és az útikönyvekből. A gond az, hogy a történészek azáltal, hogy “elképzelt közösség”-ként kezelik a nemzetet, hajlamosak foglyul esni a nacionalista beszédvilágnak, és anélkül elemezni a nemzeti ideológiák és kultúrák vitatott tartalmi elemeit, hogy rákérdeznének, vajon mennyire rezonált ezekre a megcélzott közönség.

Az, hogy láthatóvá vált a nacionalizmus mindenütt jelenvalósága a modern kultúra és kommunikáció világában, azt a veszélyt is magában rejt, hogy általa hihetőbbé válik a közép-kelet-európai politika és társadalmak értelmezésének totalitárius modellje. Történészek gyakran kapcsolják össze a nacionalista és egyéb tömegpolitikai mozgalmak 19. század végi fellendülését a magánszféra állítólagos lebontásával vagy megszállásával, amely az első lépés lett volna a totalitarizmushoz vezető lejtőn. De a tömegpolitikát a magánszféra lerombolásához kötő narratívák túlértékelik a nemzeti retorika intézményi erejét és tömegvisszhangját. A Habsburg térségben a nacionalisták 1918-ig jellemzően nem rendelkeztek az államhatalom felett, legfeljebb helyi és tartományi szinten, ami komolyan korlátozta lehetőségeiket, hogy világnézetüket másokra erőltessék. De még a legerősebb államok sem tudják szabadon átnevelni a népségeiket, mint az elmúlt évtizedekben a náciizmus és a kommunista rendszerek revizionista történészei hangsúlyozzák. Ez utóbbi irányzat meggyőzően mutat rá az úgynevezett totalitárius rendszerek törekvésére a kormányzottak beleegyezésének megnyerésére, a feljelentés és a polgárok részvételének szerepére a rend fenntartásában és általában az egyes ember cselekvési lehetőségeire az állítólagos totalitárius társadalmakban. Meglepő módon azonban az államhatalom korlátairól való új felismeréseik eddig kevésbé hatottak a nacionalizmusokkal és nemzetesítő államokkal foglalkozó történészekre.⁶⁵

⁶⁵ Friss reflexiókért a szovjet történelem kutatásának revizionista hullámára lásd Fitzpatrick, Sheila (ed.): *Stalinism: New Directions*. London, 2000.; uő: Revisionism in Soviet History. *History and Theory*, vol. 46 (2000), no. 4, 77–91.; uő és Geyer, Michael: Introduction: After Totalitarianism, Stalinism and Nazism Compared. In: uők (eds.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge, 2009, 1–40. Ugyanezt a megközelítésmódot alkalmazza a náci Németországra többek között Gellately, Robert: *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*. Oxford, 2001. és Peukert, Detlev: *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition, and Racism in Everyday Life*. New Haven, 1987.

A jelenkor szemszögéből vizsgálva nehéz elhessegetnünk magunktól a benyomást, hogy a 19. század vége és a 20. század eleje kivételesen átpolitizált és nacionalista pillanat volt Európa történetében. A mérvadó történeti összefoglalók az ideológia koraként írják le a századelőt: a tömegpolitika, az utópikus állammérnökség és az intervencionalista jóléti állam felívelésének a koraként, amelyeket mind a nemzet kollektív egészségének és jólétének megszilárdításával igazoltak. 1945 után ezzel szemben sokak szerint a piac vette át a politika helyét a nyugati világban, és a kapitalizmus individualista erkölcse, a fogyasztási kultúra, a családi életmód és az emberi jogok győzedelmeskedtek a közösségi eszmények felett. Az önmegvalósítás helyszíneivé a bevásárlóközpont és a konyha váltak a szakszervezeti székház, a nacionalista egyesület és az utca helyett.⁶⁶ Talán érdemes azonban feltennünk a kérdést, vajon nem fest-e ez a narratíva túlzó képet a kisember politikai tudatosságáról és elkötelezettségéről az ezt megelőző időszakban, illetve a II. világháború utáni világ ideológiamentességéről.⁶⁷

Mi történészek hajlamosak vagyunk a politikára és a politikai meggyőződésekre összpontosítani figyelmünket, sőt adottnak is vesszük őket, mivel a módszertan terén összeköt minket a változás iránti kíváncsiság. Különösen amióta a legtöbbünk már nem hivatkozik dialektikus osztályellentétekre vagy a “modernizáció” névtelen erőire a változások okaiként, abból a feltevésből szoktunk kiindulni, hogy a változást a politikai meggyőződés és cselekvés idézik elő. A közömbösség tanulmányozása pedig aligha látszik előrevinni az elemzést – hiszen hol van az apátia mögött cselekvő alany? A megoldás azonban nem az, hogy újraponjuk a nyilvános és a privát kö-

⁶⁶ Az individualizmus feltételezett diadaláról a háború utáni Nyugat-Európa politikai életében és emberi jogi mozgalmában lásd Judt, Tony: *A háború után: Európa története 1945 óta*. Ford. Komáromy Rudolf. Budapest: Európa, 2007.; Lauren, Paul: *The Evolution of International Human Rights*. Philadelphia, 1998.; Mazower, Mark: *The Strange Triumph of Human Rights, 1933–1950. The Historical Journal*, vol. 47 (2004), no. 2, 386–388.; Simpson, A. W. Brian: *Human Rights and the End of Empire: Britain and the Genesis of the European Convention*. Oxford, 2001., 157–220.; Borgwardt, Elizabeth: *A New Deal for the World: America's Vision for Human Rights*. Cambridge, Mass., 2005, 59.

⁶⁷ A háború utáni Európa apolitikusságát vitatja Mary Nolan *Utopian Visions in a Post Utopian Era: Human Rights, Americanism, Market Fundamentalism* című vitaindító előadásában a Utopia, Gender, and Human Rights című konferencián, Bécs, 2007. december 12.

zötti képzeletbeli választóvonalat. Ne hamarkodjunk el azt a következtetést se, hogy a tömegeket azért hagyta hidegen a nacionalizmus, mert általában véve közömbösek lettek volna a politika iránt. Gyümmölcsozóbbnak tűnik, ha megpróbáljuk a tétlenséget és a cselekvés alóli kibúvást a politikai cselekvés lehetséges formáiként értelmezni.⁶⁸

A náci és kommunista rendszerek mindennapjainak kutatása hasznos összehasonlítási alapot nyújt a nemzeti közömbösség lehetséges politikai jelentőségéhez. Mit kezdünk például a mindennapok gyakran hivatkozott “normalitásával” a II. világháború alatti Németországban? Kevesen mernék azt állítani, hogy azok a németek, akik “normális” életet éltek 1942-ben, kívül tudtak maradni a politikai rendszeren vagy mellékesek voltak annak működése szempontjából.⁶⁹ Milyen körülmények között volt a látszólagos politikai közömbösség alkalmazkodás a politikai rendszerhez (esetleg a rendszer támogatása), és mikor volt aktív vagy passzív ellenállás?⁷⁰ A magánéletbe való tudatos visszahúzódsát vagy a politika nyilvános elutasítását minden rendszerben politikai állásfoglalásként magyarázhatjuk, amely ingadozás nélküli kiállást követelt meg polgáraitól. A közömbösség mindenestre, ugyanúgy mint a hallgatás, nehézségeket gördít az értelmezés elé, és csak szituatívan érthető meg. Nem tartozik eredendően a bal- vagy a jobboldalhoz, a nőkhöz vagy a férfiakhoz, a gyáva kollaboránshoz vagy a hősies ellenállóhoz. Nem sajátították ki maguknak sem az ájtatos és “elmaradott” parasztok, sem a materialista munkások, sem a zsidó “kozmpolitikák”, bár a nacionalista sajtó hemzsegett az effajta kliséktől és előítéletektől. Nem volt az ártatlanság záloga sem. A II. világháború alatti Németországban a közömbösség jelenthetett sóvárgást a totális háború után beköszöntő “normalitás” és magánélet után, kétszínűséget a náci intézkedései-

⁶⁸ A paraszti cselekvés formáiként reflektál az időhúzásra és a tétlenségre: Scott, James C.: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, 1985.

⁶⁹ A “normalitásról” és nácizmusról lásd Kershaw, Ian: “Normality” and Genocide: The Problem of Historicization. In *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. London, 1993.; Peukert, 1987.; Harvey, 1995.; Alf Lüdtke: *The History of Everyday Life*. Princeton, 1995.

⁷⁰ Lásd Mallman, Klaus Michel – Paul, Gerhard: Omniscient, Omnipotent, Omnipresent? Gestapo, Society, and Resistance. In: Crew, David F. (ed.): *Nazism and German Society, 1933–1945*. New York, 1994.; Gellately, 2001.

vel szemben, de éppen úgy tudatos vagy tudattalan döntést is, hogy az illető szemet huny mások üldöztetése felett, miközben részesedik a faji alapon elrabolt tulajdonból.⁷¹ A náci Németország persze szélsőséges példa, de a politikai közömbösség ritkán tekinthető teljesen apolitikusnak a 20. századi Európában, annál többféle lehetséges politikai jelentéssel volt terhes.

Ellen kell hát állnunk a kísértésnek, hogy akár romantizálni, akár patologizálni próbáljuk a nemzetileg közömbös népeiséget. Egyszerű volna ezeket az úgynevezett hermafroditákat vagy kétéltűeket átfesteni a nemzetnevelők ellenségeiből a multikulturális képzelet hőseivé. De a nemzeti rangsorok, személyi igazolványok és nemzetiségmeghatározások világában sokuk nem tett mást, mint a saját nyelvükön feleselt vissza a nacionalistáknak. Minél több állam és nemzeti mozgalom dolgozott megszállottan a nemzeti közösségek rögzítésén és rangsorolásán, az ily módon meghatározott hovatartozást téve az állampolgárság és szociális jogok alapjává, annál többet nyert valaki azzal, ha könnyedén volt képes mozogni e közösségek között.

Transznacionalizmus és közömbösség

A transznacionális történelem fiatal irányzata keresztezi a nemzeti közömbösség historicizálására irányuló vállalkozásunkat, amennyiben mindkettő azt a törekvést tükrözi, hogy nyilvánvalóvá váljanak a nemzeti történelem vakfoltjai.⁷² A transznacionális

⁷¹ A II. világháború utáni "normalitásra" való vágyakozásról lásd Bessel, Richard – Schumann, Dirk (eds.): *Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s*. New York, 2003.

⁷² A transznacionális történelem elméleti tájékozódásáról lásd főleg: Osterhammel, Jürgen – Conrad, Sebastian (Hrsg.): *Das Kaiserreich Transnational: Deutschland in der Welt, 1871–1914*. Göttingen, 2004.; Bender, Thomas (ed.): *Rethinking America in a Global Age*. Berkeley, 2002.; Ther, Philipp: Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe. *Central European History*, vol. 36 (2003), no. 1, 45–73.; Frevert, Ute: Europeanizing Germany's Twentieth Century. *History and Memory: Studies in Representation of the Past*, vol. 17 (2005), no. 1–2., 87–116.; Clavin, Patricia: Defining Transnationalism. *Contemporary European History*, vol. 14 (2005), no. 4, 421–439.; Blackbourn, David: Europeanizing German History: A Comment. *Bulletin of the German Historical Institute*, vol. 36 (2005), 251–32.

történelem olyan szellemi társirányzatokra és elődökre épít, mint az összehasonlító történettudomány, az *histoire croisée*, a transzfertörténet, a posztkolonializmus, a nemzetközi történelem, az atlanti történelem és a globális történelem, amelyek hozzájárultak a nemzeti történelmek fokozatos kimozdításához a történeti elemzés közép-pontjából.⁷³ Közép-Kelet-Európa történészei számára a transznacionális történelem szinte nyilvánvaló vonzerővel bír, hisz a transznacionalitás határozta meg a régió modern történelmét. A 19. és 20. századi Kelet-Európa végeláthatatlan sorokban ontotta magából a kivándorlókat és menekülteket, nyersanyagforrásként és felvevőpiacként szolgált az európai ipar számára, különböző rendszerek megszállása alatt állt és számos különböző birodalomhoz és államhoz tartozott. A Német- és Oroszország közötti térség számtalan lakója beszélt több nyelvet, volt élete során több ország állampolgára és azonosult több nemzeti közösséggel. A térséggel foglalkozó szerzők közül sokan ezért már régóta transznacionális módon gondolkodnak birodalom, határvidékek, megszállás, migráció és etnikai tisztogatás kérdéseiről.

A transznacionális történelem emellett csábító lehetőséget nyújt arra, hogy valami másról írjunk, mint a nacionalizmus – olyan eszmékről, emberekről, árukról vagy nemzetközi szervezetekről, amelyek a nemzetállami határoknak fittyet hányva mozogtak Kelet-Európában. Ebben az értelemben a transznacionális történelem üdítő alternatívának mutatkozik a nemzeti közömbösség fogalmával szemben.⁷⁴ Hiszen a nemzeti közömbösség, bár azzal kecsgetet, hogy felbomlasztja és megkérdőjelezi a nemzeti kategóriákat, végül is visszahelyezi a nemzetet az elemzés kellős közepébe, jóllehet tagadó formában. A transznacionális történelem ezzel szemben új témákat képes kínálni és új megvilágításba helyez régi témákat.

⁷³ Az *histoire croisée*-ről és a transzfertörténetről lásd Espagne, Michel: *Les transferts culturels franco-allemands*. Paris, 2009.; Zimmermann, Bénédicte – Werner, Michael (éd.): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Uo., 2004. Az *histoire croisée* és a kulturális transzfer közötti különbséget tárgyalja Haupt – Kocka, 2004. 31–33. Bevezetés a globális történelem elméletébe és gyakorlatába: Mazlish, Bruce – Iriye, Akira (eds.): *The Global History Reader*. New York, 2005.

⁷⁴ A nemzeti keretek ilyen megkérdőjelezése “valami más” történetének megírása által Frank, Alison Fleig: *Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. Cambridge, Mass., 2005.

Csakhogya a transznacionális történelem veszélyt is hordoz magában, amennyiben kiindulópontjaként tételezi a nemzetet.⁷⁵ A nemzeti közömbösség fogalma tényleges segítséget tud nyújtani, hogy ezt a csapdát elkerüljük. Az Európa történelmi emlékezetét alakító nacionalista előfeltevésekkel való leszámoláshoz többre van szükség, mint egyszerű léptékváltásra, továbbá olyan intézmények, identitások és folyamatok előtérbe állítására, amelyek a nemzeti határok fölött, alatt vagy azok között látszanak lebegni (mint migráció, kereskedelem, turizmus, vallás, lokalizmus és regionalizmus). Anélkül, hogy komolyan számot vetnénk a nemzeti közömbösséggel, nehéz olyan transznacionális történelmet írni, amely nem a nemzeti közösségek létezéséből indul ki.

A modern német történelemmel foglalkozók például egyre nagyobb figyelemmel fordulnak Németország nyomasztó kelet-európai múltja és a keleti németek története felé. Ez a Drang nach Osten a német historiográfiában több forrásból is táplálkozik. A transznacionális történelem által kiváltott általánosabb érdeklődésen túl azokat a törekvéseket is tükrözi, hogy a holokausztot kelet-európai kontextusba helyezzzék.⁷⁶ A gyarmati és posztkoloniális irányzatok hatására a germanisták elkezdtek feltárni az egykori Németország távlati kelet-európai birodalmi céljait is. Kelet-Európa, David Blackbourn szavaival, “Németország Indiája vagy Algériája” volt, és megérett az idő a transznacionális szempontú kutatására.⁷⁷ A keletre vetett tekintet új perspektívákat nyitott a német történelem transznacionális

⁷⁵ A transznacionális történelem veszélyeiről lásd Bayly, C. A. – Beckert, Sven – Connelly, Matthew – Hofmeyr, Isabel – Kozol, Wendy – Seed, Patricia: AHR Conversation: On Transnational History. *American Historical Review*, vol. 111 (2006), no. 5, 1442.

⁷⁶ Lásd például Bartov, Omer: Eastern Europe as the Site of Genocide. *Journal of Modern History*, vol. 80 (2008), no. 3, 557–593.; Snyder, Timothy: Az ismeretlen holokauszt. 2000, 2009/10.

⁷⁷ Lásd Blackbourn, 2005. 25–32. Németország keleti történetéről lásd Liulevicius, Vejas G.: *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*. Cambridge, 2000.; uő: *The German Myth of the East: 1800 to the Present*. Oxford, 2009.; Hull, Isabel: *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. Ithaca, 2005.; Sammartino, Annemarie: *The Impossible Border: Germany, Migration, and the East, 1914–1922*. Ithaca, 2010.; Harvey, 2003.; Mazower, 2008.; Wildenthal, Lora: *German Women for Empire, 1884–1945*. Durham, 2001.

vonatkozásaira, a német nacionalizmus és állampolgárság változó körvonalaira és a német faji politika gyökereire és dinamikájára.

De ez a keletre vetett tekintet is tartogat csapdákat. Nevezetesen hiba lenne azt gondolnunk, hogy a modern Közép-Kelet-Európa német nyelvű lakói egy jól körvonalazott, tisztán megkülönböztethető csoportot alkottak volna saját közös, “német” érdekekkel, hogy szükségképpen elnyomták volna szláv szomszédait és uralkodtak volna rajtuk, vagy akár hogy különbözőnek tartották volna magukat tőlük. Nem lehet több “oldalról” írni a történelmet anélkül, hogy rákérdoznénk, hogyan keletkeztek a szóban forgó “oldalak”.⁷⁸ A nemzeti közömbösség fogalma fölveti a kérdést, hogy ki volt német és ki volt szláv, és ezáltal segít olyan transznacionális történelmet írni, amely sikeresen függetleníti magát a nacionalista előfeltevésektől.

A nemzeti közömbösség fogalma hasznos eszköze lehet a migrációkutatásnak is. Az asszimiláció, akkulturáció és hibriditás fogalmi helyett, amelyek előfeltételezik a nemzeti lojalitások és koherens csoportidentitások meglétét, e fogalom segítségével újrakonceptualizálhatóak lennének a migránsok tapasztalatairól folytatott viták. Ezenkívül a történészekre vár még az a feladat is, hogy megvizsgálják, miként járult hozzá vagy éppen számolta föl a nemzeti közömbösséget a migráció és a szülőhelytől való elszakítottság élménye. A II. világháború utáni európai menekültekről írott újabb munkák már tükrözik ezt az érdeklődést és egyesítik a transznacionális módszertant a nemzeti közömbösségnek szentelt figyelemmel. E kutatások java azt igazolja, hogy az elszakítottság-élmény erősítette a kelet-európaiak nemzetiesedését, számos esetben a nemzetközi segélyszervezetek által alkalmazott hivatalos kategóriák révén, amelyek a hazatelepítésüket megkönnyítendő szortírozták a menekülteket nemzeti alapon.⁷⁹ Hannah Arendt jegyezte meg 1951-

⁷⁸ A német történettudomány keleti fordulatáról bővebben lásd Zahra, Tara: Looking East: East Central European “Borderlands” in German History and Historiography. *History Compass*, vol. 3 (2005), no. 1, 1–23.

⁷⁹ A menekültek nemzetiesedéséhez lásd Patt, Avinoam J.: *Finding Home and Homeland: Jewish Youth and Zionism in the Aftermath of the Holocaust*. Detroit, 2009.; Grossmann, Atina: *Jews, Germans, and Allies: Close Encounters in Occupied Germany*. Princeton, 2007.; Ballinger, Pamela: Borders of the Nation, Borders of Citizenship: Italian Repatriation and the Definition of National Identity after World War II. *Comparative Studies in Society and History*, vol. 49

ben, hogy “kivétel nélkül minden menekült vagy deportált személyekből összeállt csoport egyaránt ádáz és heves csoporttudatot fejlesztett ki, és hangosan követelte jogait, mint – és csakis mint – lengyel, zsidó, német stb. jogokat”.⁸⁰ A menekültek nemcsak saját, háború alatti üldöztetésük és kitelepítésük élményére reagáltak ezzel, de a szövetségesek által a háború után felállított törvényi struktúrákra is. A menekültjogot, a hazatelepülés vagy a más országban való letelepedés jogát, az ételhez és lakáshoz való jogot a hivatalos szervek mind hierarchikus alapon, az egyén nemzetiségének függvényében adták meg, “emberi jogokról” szóló univerzalizáló frázisok ide vagy oda.

De a saját nemzeti hovatartozást illető bizonytalanság és színlelés sem hiányzott az európai menekülttáborokból. Sok menekült hallgatta el vagy másította meg szándékosan a nemzetiségét, hogy elkerülje a Szovjetunióba való kényszervisszatelepítést, megússza a náci kollaboránsokra váró börtönt, vagy szerezzen kedvezményezett státuszt a letelepedési, lakhatási vagy élelmezési programokban. Az 1950-es évek elején például Ausztriában, zsidó szervezetek panaszai szerint, sok lengyelországi és romániai zsidó menekült kényszerült szudétanémetnek kiadni magát, mert az osztrák társadalomban továbbbélő antiszemitizmus miatt így könnyebben juthattak állampolgársághoz, lakáshoz és szociális ellátásokhoz. Ezalatt szovjet állampolgárok légiói hazudták magukat lengyelnek Európa menekülttáboraiiban, gyakran jóérzésű tolmácsokkal és szövetséges tisztviselőkkel összekacsintva, nehogy visszatelepítsék őket szülőföldjükre.⁸¹ Az osztrák kormányhivatalok bizalmatlanok voltak a kitelepített személyek nemzeti hovatartozását illetően. A külügyminisztérium egy

(2007), no. 3, 713–741.; Jacobsmeyer, Wolfgang: *Vom Zwangsarbeiter zum heimatlosen Ausländer: Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–51*. Göttingen, 1985.; Malkki, Liisa: *Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago, 1995.; Zahra, Tara: *Lost Children: Displacement, Family and Nation in Postwar Europe*. *Journal of Modern History*, vol. 81 (2009), no. 1, 45–86.

⁸⁰ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Seres Iván. Budapest: Európa, 1992, 351.

⁸¹ Agudas Israel által 1953. június 25-én írt memorandum, Österreichisches Staatsarchiv, Bécs, Archiv der Republik, Bundesministerium des Innern, 12U-34, 11. doboz. A szovjet menekültekről és a színlelt nemzeti hovatartozásról lásd Janco, Andrew: *The Soviet Refugees in Postwar Europe and the Cold War, 1945–51*. PhD értekezés, University of Chicago, 2010.

1947-es memoranduma hívta fel rá a figyelmet, hogy “[A]z osztrák külügyi szervek nincsenek mindig könnyű helyzetben, amikor meg kívánják állapítani, vajon egy Jugoszláviából érkezett személy etnikailag német vagy szlovén-e, mert a népi németek és a szlovénok gyakran egyformán jól vagy egyformán gyatrán beszélnek mindkét nyelvet, és ennél fogva érdekeiknek megfelelően képesek egyiknek vagy másiknak vallani magukat.”⁸²

A II. világháborút követően a kísérő nélküli menekült gyerekek nemzeti kétarcúsága is zavarba ejtette a nemzetközi humanitárius szervezetek munkatársait. Az úgynevezett elveszett gyerekeket, akik sem nevüket, sem származási helyüket nem tudták megmondani, hosszas interjúk segítségével próbálták meg a “helyes” nemzeti kategóriába besorolni. Az ENSZ egyik szociális munkása által írott 1946-os jelentés a következőket jegyzi meg erről:

A nemzetiség kérdése a legkomplikáltabb a Sziléziából érkező gyermekeknél, a háború előtt ott élő vegyes német–lengyel lakosság miatt. Személyi okmányok hiányában a nemzetiség megállapításánál kevésbé megbízható eszközökre vagyunk utalva... A leggyakorlottabb kérdezőbiztosaink arról számolnak be, hogy a nemzetiségüket firtató kérdések figyelemre méltó lélektani reakciókat váltanak ki a gyermekekből. A nyilvánvalóan német gyermekek tartózkodás nélkül és készségesen válaszolnak ezekre a kérdésekre. A nem német gyermekek ezzel szemben, bár ők is azt állítják, hogy németek, gyakran reagálnak szégyellősen, elbizonytalanodva, zavarodottan, sőt kétségbeesésükben olykor valamely munkatársunktól várnak segítséget.⁸³

Fel sem merült bennük annak a lehetősége, hogy a sziléziai gyerekek esetleg tényleg nem tudtak mit mondani a nemzetiségükről. Csak kivételes esetekben fordult elő, hogy hivatalosan elismertek egyes nemzetek közötti identitásokat, így Olaszországban, ahol a

⁸² *Das Problem der D.P.s in Österreich*, 1947. április 29., Österreichisches Staatsarchiv, Bécs, Archiv der Republik, Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten, II-pol 1947, 35. doboz.

⁸³ A (lengyel) gyermekek kiköltöztetése a Szent József Gyermekotthonból, 1946. október 14. ENSZ Archivum, New York, S-0437-0013, 16. sz. Lásd még Huyssoon, W. C.: *Who Is This Child*. Részlet egy kísérő nélküli gyermekkel folytatott interjúból, *uo.*, S-0437-0013, 11. sz.

Venezia Giulia-ból érkező, bizonytalan nemzeti kötődésű belső menekültek számára a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet létrehozta a "határozatlan Venezia Giulia-i" kategóriáját. Ballinger számára a háború utáni menekülttáborokban folytatott osztályozás a bizonyíték arra, hogy a nemzeti ingadozás és közömbösség közép-kelet-európai története nem ért véget az 1945-ös etnikai tisztogatásokkal. A háború utáni népességmozgások kutatásának újabb eredményei többek közt jól szemléltetik a nemzeti közömbösség és a migráció történetének találkozási pontjait is, amennyiben a határon átvándorló tömegek szembesítették az államot a nemzetiesítés korlátaival, és arra készítették, hogy leszámoljon a nemzetileg közömbös népességgel. Kelet-Európa etnikai tisztogatása végső soron nemcsak a nemzeti kisebbségek, de éppen annyira a nemzeti közömbösség felszámolására tett kísérlet is volt.

A nemzeti közömbösség hosszú és sokszínű múltra tekinthet vissza a modern Európában. Mint elképzelt nemközösséget a nacionalisták saját paranoiája keltette életre a 19. század közepe táján. Ahogy a nemzet elképzelt közössége, a nemzetileg közömbösök elképzelt nemközössége is helyi kontextusaiban érthető meg igazán, mivel mind formája, mind tartalma időben és térben változékony volt. A közömbösségnek tehát megvannak a maga saját történetei. A kutatás számára azonban a nemzeti közömbösség fogalma gyümölcsözőbb lehet kiindulópontként, semmint magyarázatot igénylő sajátosság vagy kivétel. Ahelyett, hogy az európaiakat eleve nemzetre csoportosítanánk, talán érdekesebb a közömbösséget tételeznünk alapként, és azt vizsgálunk, hogyan és miért kezdtek aztán az emberek politikai, kulturális és társadalmi szempontok alapján egymással szövetkezni.

A közömbösség tanulmányozása általában ígéretes stratégiának tűnik alanyiség és közösségi hovatartozás előzetes kapcsolatának problematizálásakor. Bár jelen tanulmányban a közép-kelet-európai nemzeti közömbösségre összpontosítottam, a politikai, társadalmi nemi, osztály- és vallási közömbösség hasonlóan gyümölcsöző kategóriává válhatnak a szubjektivitásra, lojalításra és osztályozásra kíváncsi történészek kezében. A közömbösség a társadalom- és kultúrtörténészek segítségére lehet abban, hogy elemzéseikbe beilleszék a látszólag az elit politika peremén álló egyéneket. A közömbösség korántsem a politikai elkötelezettség bináris ellentéte volt, és nem is a köznépi tudatlanságának következménye vagy

premodern maradvány, hanem gyakran a modern tömegpolitikára adott válasz. Történészként nem lehetünk közömbösek a nemzetállam és annak modern történelemre gyakorolt hatása iránt. De megpróbálhatjuk megragadni azon pillanatokat, amikor az egyén és társadalom feletti uralma nem volt abszolút. Ezáltal végre talán egyszer s mindenkorra kiszabadíthatjuk a “népek börtönéből” Habsburg Közép-Európa polgárait.

Fordította: Berecz Ágoston

Imagined Noncommunities:
National Indifference as a Category of Analysis
by Tara Zahra

Since the birth of mass political movements, European nationalists have lamented the failure of their constituents to respond to the siren song of national awakening. This article explores the potential of national indifference as a category of analysis in the history of modern central and eastern Europe. Tara Zahra defines indifference, explores how forms of national indifference changed over time, probes the methodological challenges associated with historicizing indifference, and examines the intersections between national indifference and transnational history. Making indifference visible enables historians to better understand the limits of nationalization and thereby helps to challenge the nationalist narratives and categories that have traditionally dominated the historiography of eastern Europe.

BERECZ ÁGOSTON*

Recepciótörténeti széljegyzet Tara Zahra tanulmányához

A cseh–német nyelvhatáron élő gyermekekért folytatott nemzeti küzdelemről szóló, sikeres könyve és a témának szentelt 2008-as edmontoni konferencia után Tara Zahra az itt magyarul is olvasható tanulmányban igyekezett használható elemzési kategóriaként meghatározni a nemzeti közömbösség fogalmát.¹ A 2008-as konferencia előadásai közül hat megjelent tanulmány formájában az *Austrian History Yearbook* 2012-es számának tematikus blokkjaként. Az ehhez Pieter Judsonnal közösen írott bevezetőjében, az egyes tanulmányok által kínált értelmezések nagyfokú változatosságára utalva Zahra mintha kihátrálna korábbi ambiciózus célkitűzése mögül, azt viszont a szerzőpáros társaik nevében is megerősíti, hogy a nacionalizmus iránti, a forrásokban kitapintható közömbösséget nem premodern maradványnak, hanem a nemzeti mozgósításra adott válaszeljenségnek látják.² Az egyes tanulmányok valóban igen különböző helyeken és formákban vélik felfedezni a nemzeti közömbösséget. Robert Nemes a dualizmus kori Belényes román és magyar értelmisége közötti társadalmi kapcsolatokat értelmezi a nemzetiesedés akadályaként,³ a Zahra által is idézett Caitlin Murdock a németiség eltérő definícióit vizsgálja az I. világháború után Szászországban beadott állampolgársági kérelmekben és azok elbírálása során,⁴ Roberta Pergher az olaszság heterodox

* A szerző történész. E-mail: Berecz_Agoston@phd.ceu.edu, oguszt@gmail.com.

¹ *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.

² Judson, Pieter M. – Zahra, Tara: Introduction. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 21–22.

³ Nemes, Robert: Obstacles to Nationalization on the Hungarian-Romanian Language Frontier. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 28–44.

⁴ Murdock, Caitlin E.: The Politics of Belonging: Citizenship, Community, and

megjelenítésével foglalkozik a régi tartományokból az Olaszországhoz csatolt Dél-Tirolba költözöttek körében,⁵ a Zahrától szintén idézett Pamela Ballinger az osztályozási rendszert veszi szemügyre, amellyel a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet nemzeti kategóriákba sorolta a II. világháború utáni isztriai menekülteket,⁶ míg Tatjana Lichtenstein, egyébként híven Zahra intencióihoz, a két világháború közötti csehszlovák cionisták nézőpontjából mutatja be a nem cionista zsidó többséget, amelyből azok nemzetileg közömbösekknek tűntek föl.⁷ A legkonzisztensebb kísérlet a fogalom analitikus használatára a szlovén Rok Stergaré. Ő több csoportot és figurát is megemlít a nemzeti közömbösség tipikus képviselőiként, de közülük azokkal a krajnai veteránokkal foglalkozik részletesen, akik kiléptek a ljubljani veteránegyletből, miután az a német helyett 1909-ben bevezette a szlovén nyelv használatát.⁸ Az összeállítás hat tanulmánya közül tehát kettő a nemzethez tartozás eltérő értelmezéseit és megjelenítéseit vizsgálja a nemzeti közömbösség “helyeiként”, másik kettő külső nézőpontokat, egy a nemzeti szétfejlődést korlátozó intézményeket, és csak egy olyan személyeket, akik többé-kevésbé tudatosan a rivális uralkodó nemzeti normák közé helyezték magukat.

Zahra itt közölt 2010-es tanulmánya, együtt a saját, Judson, Jeremy King és James Bjork könyveivel, termékenyítően hatott a 19. és 20. századi Köztes-Európa társadalomtörténet-írásának új hullámára, amely szakított a kultúrát és embereket mintegy korlátok nélkül a maga képére formáló nacionalizmus víziójával, és olyan témák és megközelítések felé fordult, amelyek többségét Zahra tanulmánya is áttekinti. A Habsburg-térségről és a lengyel–német kétnyelvű területekről írott újabb történeti munkák rendszeresen

Territory on the Saxon-Bohemian Frontier, 1918–1924. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 59–74.

⁵ Pergher, Roberta: Staging the Nation in Fascist Italy’s “New Provinces”. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 98–115.

⁶ Ballinger, Pamela: History’s “Illegibles”: National Indeterminacy in Istria. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 116–37.

⁷ Lichtenstein, Tatjana: Racializing Jewishness: Zionist Responses to National Indifference in Interwar Czechoslovakia. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 75–97.

⁸ Stergar, Rok: National Indifference in the Heyday of Nationalist Mobilization? Ljubljana Military Veterans and the Language of Command. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 45–58.

idézük is, de ezek a hivatkozások elméletileg többnyire felszínesekek maradnak, és Zahra definíciós kísérlete nem látszik mélyen befolyásolni szerzőik értelmezéseit. A tanulmányra végső soron pozitívan reflektáló munkák közül kiemelném Winson Chu monográfiáját a két világháború közötti lengyelországi német kisebbségről és a *Journal of Baltic Studies* friss összeállítását a nemzeti közömbösség fogalmának értelmezési lehetőségeiről a balti történelemben. Chu külön fejezetet szán Łódźnak, amelyben többek között leírja, hogyan vált a lodzermensch negatív külső sztereotípiából a németül beszélő łódź-i polgárok által felvállalt és instrumentalizált önképpé. Ezáltal nemcsak Zahra konkrét utalását finomítja, de kézzelfogható példát is kínál arra, hogyan képzelhetjük el a nemzeti közömbösséget a nacionalizmusra adott válaszként.⁹ A *Journal of Baltic Studies* szerzői jóval kritikusabbak Zahrával szemben, azzal a váddal illetve a nemzeti közömbösségről adott definícióját, amely mára a bírálatok közhelyévé vált: hogy túl sok mindent foglal magába és elméletileg széteső. Per Bolin és Christina Douglas három típusba sorolja a Zahra által nemzeti közömbösségként azonosított jelenségeket: határvidéki, nemzet előtti lokális identitásformák, a regionális és nemzeti identitáselemek sajátos ötvözetei, illetve a különböző nemzetek közötti ingadozás.¹⁰ A történész David Feest még náluk is élesebben bírálja a Zahra által nyújtott értelmezést: “A jelenség a legjobb esetben tabula rasa, a legrosszabb esetben viszont a nacionalisták meghatározásaira vagyunk hagyatva.”¹¹ A nemzeti közömbösséget ennek dacára inspiráló kutatási tárgynak tartja, csak-hogy cselekvési kategóriaként. Az életrajzi mélyfúrások Feest érvelése szerint különösen hasznosak lehetnek azáltal, hogy bemutatják, hogyan hozták a nemzeti közömbösség képzetét játékba a történeti szereplők. Példaként Klaus Scheel bankárt említi, aki forradalom előtti orosz kapcsolatait felhasználva épített ki karriert a két világháború közti Észtországban, és németországi támogatásokat juttatott el német kisebbségi szervezetekhez, miközben az észt közvélemény

⁹ Chu, Winson: *The German Minority in Interwar Poland*. New York: Cambridge University Press, 2012. 115–18.

¹⁰ Bolin, Per és Douglas, Christina: “National Indifference” in the Baltic territories? A critical assessment. *Journal of Baltic Studies*, vol. 48, 2017. 14.

¹¹ Feest, David: Spaces of “national indifference” in biographical research on citizens of the Baltic republics 1918–1940. *Journal of Baltic Studies*, vol. 48, 2017. 57.

megbecsülését is sikerült kivívnia, többek közt azáltal, hogy észteket nevezett ki bankja vezetésébe.

A Zahra tanulmányára adott kritikus reflexiójában a dualista Ausztria nemzeti konfliktusainak elismert kutatója, Gerald Stourzh figyelmeztet Zahra definíciójának széttartó voltára, a fent idézettnél alighanem pontosabb tipológiába sorolva Zahra példáit; Stourzh szerint helyesebb különbséget tenni nemzeti el nem köteleződés, nemzeti rugalmasság vagy pragmatizmus és nacionalizmussal szembenesség között.¹² Az első azokat jellemezte, akik nem látták értelmét vagy szükségét a nemzethez való tartozásnak, és ez a dualista Ausztriában jellemzően a császárhoz és a tartományhoz való kettős kötődésben nyilvánult meg. A második a nemzeti azonosulás cseréjére vagy váltogatására utal, míg a harmadik a mindennemű nacionalizmussal való tudatos szembenállásra. Stourzh arra is felhívja a figyelmet, és ez a kritika általában érinti az újabb angolszász szakirodalmat, hogy Zahra hajlamos túlbecsülni a kétnyelvűség, különösen pedig a szimmetrikus kétnyelvűség előfordulását az ausztriai tartományok népességében, és ezáltal túlzott szerepet tulajdonít a nemzeti azonosság szabad megválasztásának. Bizonyos körülmények közt ugyan lehetséges volt nemzetileg semleges pozíciókat elfogadtatni, a nyelvi semlegesség lehetősége azonban a legtöbbek számára nem állt rendelkezésre, márpedig az egyének nemzeti osztályozásának fő ismérvéül a domináns nyelv szolgált.

Egy másik gyenge oldaláról támadta a tanulmányt Alex Toskov azzal élcelődve, hogy Zahrának a nacionalisták nyelvhasználatára apelláló meghatározásához hasonlóan végső soron a sztálini korszak "szabotőrjeit" is elfogadhatnánk a kutatás létező alanyaiként, és pedig az alapján, amit a korszak állami propagandája harsogott róluk.¹³ Ha valóban a nacionalisták vádjai teremtik meg a fogalom koherenciáját, úgy az vajmi keveset árul el az érintettekről. Toskov másrészt azt is kifogásolja, hogy Zahra túlságosan szélesre szabta a fogalom extenzióját, olyan megnyilvánulásokat is odasorolva, amelyek nem önmagában a nacionalizmus, csupán annak domináns vagy kire-

¹² Stourzh, Gerald: The Ethnicizing of Politics and "National Indifference" in Late Imperial Austria. In: *Der Umfang der österreichischen Geschichte: Ausgewählte Studien 1990–2010*. Wien: Böhlau, 2011. 283–323.

¹³ Toshkov, Alex: *The Phantom Subject of "National Indifference"*.

<http://www.slavicreview.illinois.edu/discussion/Toshkovessay-onZahra-final.htm>.

kesztő változatai ellen irányultak. Mindezen fogyatékoságai dacára Toskov alkalmasnak látja a fogalmat arra, hogy új kutatásokat ösztönözzön, sőt akár “hasznos kategóriának is bizonyulhat, de nem a felhozott okokból”.

Robert Knight karintiai szlovénekről írott munkájában tagadja annak a lehetőségét, hogy a nemzeti polarizáció közömbösséget szülhetett volna.¹⁴ Ugyanígy Maria Todorova is “dicséretes, de végső soron Don Quijote-i erőfeszítés”-nek tartja Zahra azon érvelését, hogy a nemzeti közömbösséget a modern politika váltotta ki és erősítette meg.¹⁵ A szerinte elégtelen fogalom helyett egyrészt a “nacionalizmus” jelzős szerkezeteit javasolja (mint “rugalmas”, “kétértelmű”, “bizonytalan”, “opportunist” vagy “kontingens nacionalizmus”), másrészt – vélhetően Brubaker hétköznapi etnicitás és nacionalista politika közötti megkülönböztetésének hatására – a nacionalizmus “erőszakos” és “gyenge” formájának dichotómiáját. Sajnos a “gyenge nacionalizmus” pontos mibenléte homályosabb marad Todorova tollán, mint a nemzeti közömbösségé volt, amiben a bolgár nacionalizmus sajátosságáról szóló kitételei sem segítenek. Balkanista kollégája, Teodora Dragostinova ugyanakkor csupán a modern balkáni szintérré látja alkalmazhatatlannak a nemzeti közömbösség kategóriáját, mivel a nemzetállami közigazgatásnak szerinte a 19. század végére minden állampolgárba sikerült legalább gyűszűnyi nemzeti lojalitást belénevelnie.¹⁶

A nemzeti közömbösségről 2016-ban Prágában rendezett workshopon tartott előadásában Egry Gábor elismeri, hogy a nemzeti közömbösség gondolata serkentően hatott a történetírásra, ugyanakkor átfogó bírálatot nyújt Zahra tanulmányáról.¹⁷ Zahra a fogalom egymásnak ellentmondó meghatározásai között ugrál, szögezi le.

¹⁴ Knight, Robert: *Slavs in Post-Nazi Austria: Carinthian Slovenes and the Politics of Assimilation, 1945–1960*. London: Bloomsbury, 2017. 6.

¹⁵ Todorova, Maria: Is there weak nationalism and is it a useful category? *Nations and Nationalism*, vol. 21. 2015. 685.

¹⁶ Dragostinova, Teodora: In Search of the Bulgarians: Mapping the Nation through National Classifications. In: uő. – Yana Hashamova (eds.): *Beyond Mosque, Church, and State: Alternative Narratives of the Nation in the Balkans*. Budapest: CEU Press, 2016. 106–07.

¹⁷ Egry Gábor: *National indifference as everyday ethnicity?: How to make a binary opposition situational and contingent?* Kézirat, felhasználva a szerző engedélyével.

Egyrészt önmagában is ellentmondásos gyűjtőfogalomként alkalmazza, amelybe minden jelenséget beleért, amely ellentmond a nemzetiesedés egyoldalú, problémátlan elképzelésének és a II. világháború előtti fél évszázadnak a nacionalizmus aranykoraként való értelmezésének, másrészt a nacionalisták általi használatára utal, harmadrészt pedig mintha az identitáspolitika mai túlbujánzásával szemben határozna meg. Kevés teret enged a szituativitásnak és a kontingenciának, így végül is hajlamos a fogalom esszencializálására. A nacionalista narratívák ellenszereként Egry a hétköznapi etnicitás megnyilvánulásainak mikrotörténeti elemzését ajánlja a nemzeti közömbösség fogalma helyett, pontosabb, szűkebb fogalmak használatával, amilyeneket például John Fox és Cynthia Miller-Idriss vezetnek be a hétköznapi etnicitás repertoárjának leírására.¹⁸

A századforduló ausztriai német és cseh szociáldemokráciájáról írott új, kultúráközpontú monográfiájában Jakub Beneš rokonszenvvel, de kritikusan használja a nemzeti közömbösség fogalmát. Megállapítja, hogy Zahránál, Kingnél, Bjorknél és Judsonnál a fogalom jelölhette a külső osztályozással szembeni ellenállást, a nemzeti hovatartozással kapcsolatos ingadozást és opportunizmust, a nacionalista politikától való távolságtartást, de akár a politikai cselekvés egy módját is.¹⁹ Megismételve Stourzshnak a szimmetrikus kétnyelvűség ritkaságáról szóló érvét, Beneš példákat hoz fel rá, hogy az alsóbb néprétegek tagjai a domináns nyelvük alapján határozták meg hovatartozásukat. Különösen érdekes példája Wenzel/Václav Holek, akire az újabb irodalom többször is mint “nemzeti kétéltűre” hivatkozik. Bár Holek már gyerekkorában megtanult németül, Beneš kimutatja, hogy mindig csehként gondolt magára az első nyelve alapján, amelyen biztosabban fejezte ki magát, mint németül. “Nemzeti kétéltűként” való besorolása csak annyiban jogos, hogy a nyilvános életben sohasem politizálta át ezt a nyelvi alapú etnicitást.²⁰ Beneš a szituativitást is hiányolja a nemzeti közömbösség fogalmának elterjedt használatából: “Éppoly félreve-

¹⁸ Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: *Everyday nationhood. Ethnicities*, vol. 8. 2008. 536–76.

¹⁹ Beneš, Jakub S.: *Workers and Nationalism: Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 11–12.

²⁰ Beneš, 2017. 59–61.

zető stabil, nemzetileg közömbös mentalitást, mint amilyen a politikai elkötelezettség szakadatlan állapotát látni bele az egyszerű emberek múltbeli tömegeibe.”²¹

Beneš könyve, amely bevezetésében a nemzeti közömbösség fogalmának újraértelmezését ígéri, figyelemreméltó gondolatokat kínál a nacionalizmus társadalomtörténetéről azáltal, hogy szakít a középosztályi optikával. Mind a munkások internacionalizmusát, mind nacionalizmusukat a középosztály nemzeti mozgalmára adott válaszként írja le. A csehországi iparvidékek vegyes nyelvű munkássága a közéjük éket verni próbáló nacionalista agitációra reagált az internacionalizmus megjelenésével. Míg a kocsmban a német munkások gyakran verekedtek a csehekkel, a politikai térben közösen demonstráltak osztályalapú szolidaritásukat, és elviselték, hogy a beszédek tolmácsolása kétszeresére nyújtsa a szakszervezeti és pártgyűlések hosszát. A proletár internacionalizmust megalapozó ideológiát a nemzeti különbségek jövőbeni meghaladásáról a munkássajtó java lelkesen terjesztette, az ausztromarxista Otto Bauer azonban mint “naiv kozmopolitizmust” marasztalta el.²²

A polgári nacionalista sajtó részéről mégis retorikai eszköz volt inkább a munkásságot nemzeti közömbösséggel illető vád, mint tényleírás. A munkások java része ellenszenvvel tekintett a nacionalista sajtó önelégült, szűk látókörű és gyűlölködő középosztályi fogyasztóira, de a nemzeti keretek a századvégre már természetesnek és több szempontból vonzóknak tündek fel számukra, és igaztalannak érezték a nemzeti közömbösség vádját. Ugyan bizonyos különbségekkel, de az 1905–06-os választójogi harc idejére mind a német, mind a cseh munkásmozgalomban felülkerekedett az az ideológia, amely a dolgozó tömegeket a nemzet valódi képviselőiként láttatta, egyúttal szembeállította a polgári nacionalizmussal a nemzeti kultúra emancipatorikus terjesztésének programját. Ezzel az elemzésével Beneš könyve a nacionalizmus hasonló konkurens, alulról építkező változatát mutatja ki a munkások körében, mint amelyet Keely Stauter-Halsted írt le a galíciai lengyel parasztpárti politikáról szóló fontos könyvében.²³

²¹ Beneš, 2017. 243.

²² Beneš, 2017. 64–66.

²³ Stauter-Halsted, Keely: *The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a nemzeti közömbösség hívószava bátorítást nyújtott új utak keresésére a nacionalizmus társadalomtörténetének kutatásában. Zahra tanulmánya kedvező pillanatban érkezett, amikor a téma történészei már elégedetlenné váltak a nemzetiesítést ellenállhatatlan erőként elgondoló paradigmával, és ahogy a tanulmány maga is dokumentálja, sokuk már különböző kiutakat keresett, főként a nemzeti mozgósításra adott válaszokat tanulmányozva. Azáltal, hogy egy szerencsés terminus mögé összeterelt több egymással összefüggő, de mégis különálló, kevésbé kutatott jelenséget, amelyeket valamiképp mind a kor domináns nacionalista nyelvhasználatához való viszonyuk konstituál, láthatóan kreatív energiákat szabadított fel. Ennek ellenére még helyeslő hangok is felhívták a figyelmet a kritikák központi elemére, ti. hogy Zahra bizonytalan és túlságosan tág meghatározást ad a nemzeti közömbösségről. A kategóriára hivatkozó munkák vizsgálata megerősíteni látszik a vádat; ha nem csupán futólag idézik, akkor kiválasztják a témájuknak megfelelő jelentést; Beneš kivéve, aki teljesen átértelmezi és dekonstruálja a fogalmat.

KISS TAMÁS – KISS DÉNES*

A Tanyától az Új Tanyáig. Etnikai (át)rétegződés és klasszifikációs küzdelem egy partiumi faluban¹

Tanulmányunk az etnikai klasszifikációs gyakorlatok (szűkebben a romák és nem romák közötti megkülönböztetés) változó gyakorlatait kísérli meg bemutatni Erdély egy etnikai eredet szempontjából sokszínű, nyelvében azonban magyar településén. Első tételünk, hogy a (lokális) klasszifikációs rendszereket a társadalmi makrofolyamatok alakítják, ezek pedig egyértelműen a társadalmi különbségek „eticizálódása” irányában hatottak. Így egyértelműen kimondható, hogy a faluban a romák és nem romák közötti distinkció vált a legfontosabb társadalmi megkülönböztetéssé. A makrotársadalmi tényezők vonatkozásában az állami politikák etnikai szelektivitását fogjuk hangsúlyozni, ami már a múlt rendszerben is kulcsszerepet játszott, a rendszerváltást követően pedig nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egyfajta etnikailag jelölt kasztrendszer alakuljon ki. A strukturális kényszerek hangsúlyozása ellenére azonban tanulmányunk – amely kombinált módszereket alkalmazó intenzív terepmunkára épül – a cselekvőképesség (*agency*) problematikáját állítja a középpontba. Így a makrostrukturális kényszerek csupán a (kellőképpen tudatosított) háttérét adják annak az elemzésnek, ami a falubeli romák társadalmi mobilitási aspirációit, ezzel összefüggő identifikációs stratégiáit és a lokális klasszifikációs küzdelmet mutatja be. Második tézisünk, hogy a társadalmi különbségek általános és a makrofolyamatok által kondicionált etnicizálódása

* Kiss Dénes a Babes-Bolyai Tudományegyetem oktatója, E-mail: kissdenes2000@yahoo.com, Kiss Tamás a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatója, E-mail: t_kiss77@yahoo.com.

¹ A vizsgálat az Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja (CRDE) INTEGRO programja (POSDRU/165/6.2/S/140487) keretében készült.

ellenére igen különböző helyi etnikai kategorizációs rendszerek jöhetnek létre. A faluban, annak ellenére, hogy a romák és nem romák közötti különbségtévesztés kétségtelenül a legfontosabb rendezőelv, a helyi nem romák az egyéni etnikai határátlépéssel kapcsolatban viszonylag megengedőek. Ez a viszonylagosan megengedő álláspont fenntartja a mobil romák asszimilációs igyekezetét. Látni fogjuk, hogy ez az asszimilációs igyekezet határozza meg nem csupán a klasszifikációs küzdelem dinamikáját, hanem a roma „közösség” belső struktúráit és a roma politikai mobilizáció esélyeit is.

1. A vizsgálat és fogalmi támpontjai

A faluban folytatott terepmunka² egy átfogó, Erdély 12 jelentős roma népességgel rendelkező településére kiterjedő kutatási projekt része volt. A vizsgálat során egy mennyiségi és egy minőségi adatfelvételre került sor. A mennyiségi adatfelvétel során arra törekedtünk, hogy az összes roma háztartásról információt szerezzünk. Ezért egy előzetes terepbejárás során a Polgármesteri Hivataltól kikértük a háztartások jegyzékét,³ majd a hivatal szociális kérdésekkel foglalkozó munkatársát arra kértük, hogy azonosítsa be az egyes háztartásokat a háztartástagok nemzetisége szerint. Az összes romaként beazonosított háztartás esetében egy háztartási adatlapot töltöttünk ki, függetlenül attól, hogy a háztartás a falu részében volt. Így összesen 101 háztartási adatlap került lekérdezésre, ami azt jelenti, hogy az adatfelvétel 473, segítők által romaként azonosított személyre terjedt ki. Ezt egy nem roma kontrollmintával egészítettük ki, 100 véletlenszerűen kiválasztott nem roma háztartást lekérdezve, ami 364 személyre vonatkozóan tartalmaz adatokat. Az adatfelvétel során többek között a lakhatás minőségére, a háztartástagok munkaerőpiaci helyzetére kérdeztünk

² A terepmunkára 2014 júliusában-augusztusában került sor jelen tanulmány szerzőinek vezetésével. A kérdőíves lekérdezés kérdezőbiztosok segítségével történt. Ketten közülük (Kornis Ágnes és Maier Enikő) helyi pedagógusok, egy (Ihos Mária) professzionális kérdezőbiztos és egy (Bárdi Bálint) az ELTE szociológia szakos diákja. Kornis Ágnes a fókuszcsoportok megszervezésében és az interjúalanyok beazonosításában is segítségünkre volt. Munkájukat ezúton is köszönjük.

³ Ezt a Kataszteri Jegyzék (Registru Agricol) tartalmazza.

rá. Ez utóbbi vonatkozásában kitértünk a múlt rendszerbeli foglalkoztatottságra, a külföldi munkavállalásra. A kérdések alapján mind a formális munkaerőpiaci részvétel, mind az informális munkavállalás intenzitása meghatározható. Az érintettek etnikai identifikációjára a magyar népszámlálási gyakorlatnak megfelelően kérdeztünk rá, vagyis először a kérdezett háztartástagnak egy nemzetiségi/etnikai kategóriát kellett kiválasztania, majd ezt követően lehetősége volt arra, hogy másodlagos/kiegészítő etnikai kötődéseit is megvallja.⁴ A minőségi adatfelvétel 20 interjúból és 2 fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésből állt. Az interjúk fele részben roma, fele részben nem roma alanyokkal készültek. A nem romák a különböző helyi intézmények képviselői voltak, interjú készült a polgármesterrel és a korábbi polgármesterrel (akik egyben a rivális politikai érdekcsoportok vezetői), a szociális ügyekért felelős önkormányzati alkalmazottal, az iskola igazgatójával, illetve több pedagógussal, a katolikus pappal és kántorral, valamint több, romákat alkalmazó mezőgazdasági vállalkozóval. A romák között a közösségi vezetők, a helyi elittagok jelentek meg. Így interjút készítettünk a Roma Párt jelenlegi és egykori képviselőjével, akik különböző időszakokban a Polgármesteri Hivatal fele egyfajta közvetítő szerepet játszottak. Hasonlóképpen beszélünk a jelentősebb „klánok” vezetőivel, illetve tipikusan nevezhető romákkal is interjút készítettünk. Így vannak olyan alanyaink, akik a falu különböző részeiben élnek, vannak mezőgazdasági idénymunkások, külföldön dolgozók, egykori bányászok stb. A fókuszcsoporthoz tartozó közül az egyik roma, a másik nem roma alanyokkal készült.

Mind a mennyiségi, mind a minőségi adatfelvétel célja a helyi etnikai klasszifikációs és rétegződési rendszer leírása volt. Egyfelől a kizárási mechanizmusokra koncentráltunk, megnézve, hogy a romák és nem romák hogyan részesülnek a helyben elosztott erőforrásokból (munka, oktatás, föld, szociális segély stb.), kiemelten kezelve a térbeli elkülönülés formáit. Ugyancsak ide tartozott a szimbolikus határtermelés különböző módozatainak vizsgálata. Másfelől a romák stratégiáit vizsgáltuk, különös figyelmet fordítva a mobilitási esélyekre és státusaspirációra, illetve a különböző identifikációs és

⁴ Az első kérdés így hangzott: „Mi az illető személy nemzetisége?”, a második: „Az előző kérdésnél megjelölten kívül tartozik-e más nemzetiséghez?”.

határátlépési stratégiákra. A teljes, 12 településre kiterjedő kutatás célja a lokális etnikai klasszifikációs rendszerek összehasonlító vizsgálata volt, míg jelen tanulmányé a kutatott falu esetének részletesebb leírása, azon fogalmakon keresztül, amelyek az összehasonlító vizsgálat keretét adják. Mielőtt az esettanulmányra rátérnénk röviden ezen fogalmi kereteket foglaljuk össze.

(1) Azt feltételeztük, hogy a roma (és a nem roma) kategóriák tartalma, illetve társadalmi felépítése az egyes településeken különbözhet. Egyes településeken például több, más településeken kevesebb a konszenzus arra vonatkozóan, hogy kik a romák.⁵ Ugyanakkor általában véve elmondható, hogy a roma kategória meghatározásában a Kelet-Európában domináns etnonacionális kategóriákhoz képest nagyobb szerepe van a társadalmi kizárásnak⁶ és kevesebb az úgynevezett „csoportizmusnak”⁷. Ezt könnyen beláthatjuk, ha nagyvonalakban összehasonlítjuk a magyarok és románok (de mondhatnánk a szerbek és a horvátok), illetve a romák és nem romák közötti etnikai határt. A magyarok és románok közötti

⁵ Lásd Abdelal, Rawi – Herrera, Yoshiko – Johnston, Alastair – McDermott, Rose (ed.): *Measuring Identity. A Guide for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

⁶ Ez egyben azt jelenti, hogy itt különös jelentőséget kap Weber híres tétele, miszerint az etnikumképződés a domináns csoport azon törekvéséhez köthető, hogy az erőforrások feletti monopóliumát megerősítse (Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. Társadalmi szervezetek: közösségek, társulások, vallások, 2/1*. Budapest: Jogi és Közgazdasági Kiadó).

⁷ A csoportizmus (*groupism*) kifejezés Brubaker-től származik (Lásd: Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 2004). Nála azonban a kifejezés inkább egy módszertani ajánlás, miszerint el kell kerülnünk azt, hogy a vizsgálat során az etnikai elitek perspektíváját reifikáljuk (miszerint az adott etnikum egy szolidáris és cselekvő egységet képez). Tanulmányunkban a „csoportizmus” (ami inkább a groupness kifejezésnek felel meg) leíró kategória, és ahhoz a kérdéshez kapcsolódik, hogy az etnikai identitás fenntartásában, vagy az etnikai határtermelésben a csoportszolidaritás és mobilizáció fenntartásában érdekelt aktorok és intézmények milyen szerepet játszanak. Ilyen értelemben lásd: Jenkins, Richard: *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explanations*. 2nd edition. Sage, London, 2008; Wimmer, Andreas: *Ethnic Boundary Making. Institutions, Power, Networks*. Oxford: Oxford University Press, 2013, 59–61; Lamont, Michèle – Moraes Silva, Graziella, Welburn, Jessica – Guetzkow, Joshua – Mizrahi, Nissim – Herzog, Hanna and Reis, Elisa: *Getting Respect. Responding to Stigma and Discrimination in the United States, Brazil, and Israel*. Princeton: Princeton University Press, 2016.

határ Erdélyben politikailag aktivált, így a vegyes településeken a helyi politika általában a magyar és a román pártok közötti küzdelem terepe.⁸ A mobilizáció és az etnikai határ fenntartásában a különböző jól látható, etnikailag jelölt intézményeknek (egyházak, oktatási intézmények, egyesületek stb.) van kiemelt szerepük. Ugyanakkor a társadalmi kizárásnak (*social closure*) a szerepe viszonylag csekély, amit jól jelez az etnikai exogámia viszonylag magas aránya,⁹ vagy a hálózatok etnikai vegyessége. Ez egyben azt jelenti, hogy az egyéni etnikai határátlépésnek (asszimilációnak) a domináns csoport részéről nincs különösebb akadálya.¹⁰ A romák jelenléte ezzel szemben a legtöbb esetben politikai szempontból nem látható, hisz a roma pártok mozgósító ereje a legtöbb közösségen belül csekély. Jóval kisebb továbbá a belső szolidaritás és mobilizáció fenntartásban érdekelt csoportok, illetve intézmények szerepe az etnikai határok fenntartásában, habár ebben igen nagyok a lokális különbségek. Kérdés például, hogy vannak-e romaként számon tartott neoprotestáns közösségek, a közösség erőforrásait kiaknázó gazdasági szereplők, vagy a (különböző típusú) politikai mozgósításban érdekelt politikai vállalkozók. Általános viszont, hogy a társadalmi kizárás szerepe meghatározó, ami abban nyilvánul meg, hogy az exogámia ritka kivételnek számít, valamint, hogy a romák egyszerűen nem lehetnek jelen különböző társadalmi terekben. Ennek egyik formája a lakóhelyi szegregáció, a másik a nyilvános térhasználatra vonatkozó enyhébb és kevésbé enyhébb tiltások.

(2) Egy következő jellemző az etnikai és osztályhatárok egymásra csúsítása. E tekintetben Horowitz alá-fölérendelt csoportstruktúra (*ranked system of groups*) fogalma bír kiemelt

⁸ Az országos pártok helyi fiókjai a vegyes vagy magyar többségű településeken valójában titulás etnikai pártokként viselkednek. Lásd *Shifting linkages in ethnic mobilization: the case of RMDSZ and the Hungarians in Transylvania. Nationalities Papers* Vol. 44, No. 4 (2016), 591–610.

⁹ A roma-nem roma viszonylathoz képest ez az arány kétségtelenül igen magas.

¹⁰ Ez a románok viszonylatában fokozottan igaz. Ott, ahol a magyarok vannak domináns helyzetben, a románok irányában megmutatkozó zártág nagyobb mértékű. Ezt tapasztaltuk például az ozdolai terepen, ahol határozottan tetten érhető volt egyfajta kontextuális „románosítás”, vagyis, hogy egyes asszimilálódott családokat folyamatosan a román etnikai eredetükre emlékeztettek. Ugyanakkor ez semmi esetre sem hasonlítható ahhoz a zártságához, ami a romák irányában mutatkozik meg.

jelentőséggel.¹¹ Nyilvánvalóan a különböző csoportok között soha nincs teljes egyenlőség, azonban ahhoz, hogy kasztszerű különbségekről beszéljünk, két tényezőnek kell teljesülnie. Egyrészt az etnicitás egyben státuszjelző, másrészt a mobilitási csatornákat a többség uralja, így a mobilitási pályák nagy eséllyel kivezetnek a csoportból.

(3) A vizsgálat során nem feltételeztük, hogy a romák és nem romák közötti distinkció mindenhol és minden korszakban ugyanolyan jelentőséggel bír, illetve ugyanolyan következményekkel jár.¹² Elképzelhető, hogy bizonyos korszakokban a romák és a nem romák közötti distinkció jelentősége csökken, másokban nő. A szakirodalom jelentős része azt feltételezi például, hogy a múlt rendszerben a romák és nem romák közötti határ elmosódottabbá vált, miután a romák egy jelentős része betagoledott a munkásosztályba, sokan bekerültek az oktatási rendszerbe. Ezzel szemben a rendszerváltást követően a különbségek kiéleződtek, azzal, hogy a romák marginalitása erősödött.¹³ A vizsgálat során fontos szempont volt, hogy a makrostruktúrák, valamint a lokális etnikai klasszifikációs rendszerek kölcsönhatását megmutassuk. Kiindulópontunk Andreas Wimmer tétele volt, aki szerint a makrostruktúrák nagyban meghatározzák, hogy az emberek milyen kategóriákat tartanak relevánsnak, illetve hogy milyen típusú társadalmi határoknak lesz a hétköznapiakban jelentőségük.¹⁴ Tételünk, hogy mind a múlt rendszerben, mind pedig a rendszerváltást követően tetten érhető volt a makropolitikák erős etnikai szelektivitása, ami jelentős szerepet játszott abban, hogy a

¹¹ Horowitz, Donald: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley Ca., UCLA Press, 1985, 31–37.

¹² Lásd ezzel kapcsolatban Bourdieu klasszifikációs küzdelem fogalmát. Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991, 229–252.

¹³ Achim, Viorel: *The Roma in the Romanian History*. CEU Press, Budapest, 2004; Ringold, Dena: *Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges*. World Bank, Washington DC, 2000; Barany, Zoltan: *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002; Ladányi, János – Szelényi, Iván: *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. Colorado: Columbia University Press, Boulder, 2006.

¹⁴ Wimmer, 2013. 81.

romák kasztszerű alárendelt helyzetbe kerültek. Röviden, a múlt rendszerben a belső vándorlásra, illetve a foglalkoztatásra vonatkozó politikák voltak etnikailag szelektívek (vagyis egyértelműen diszkriminatívak), a rendszerváltást követően pedig a dezindustrializációt követő földosztás tekinthető ilyennek.

(4) A makrofolyamatok hatásának hangsúlyozása ellenére a vizsgálatban kiemelt szerep jutott a cselekvőképesség vagy emberi hatóerő (*agency*) fogalmának. Amellett ugyanis, hogy le akartuk írni a makrofolyamatok lokális hatásait, arra voltunk kíváncsiak, hogy a romák mit tesznek, amikor szembesülnek a társadalmi kizárással, diszkriminációval, illetve a helyi klasszifikációs rendszerek merevségével. E tekintetben Emirbayer és Mische meglehetősen tág „agency” fogalmát használtuk, amely egy megfelelő keretet biztosított a különböző stratégiák osztályozására.¹⁵ Lényeges, hogy az általuk használt cselekvőképesség-fogalom fontos eleme a habituális meghatározottság, vagy ahogyan azt a szerzők nevezik, az „iteráció”. Mi több, az emberi cselekvés a legtöbb esetben habituális meghatározottságú és a létező struktúrákat teremti újra. A „projektív”, illetve „deliberatív” aspektusok (vagyis a jövőre vonatkozó aspirációk, illetve az új normák kialakulására vonatkozó igyekezet) csak a válsághelyzetek, illetve strukturális változások esetében kerülnek előtérbe. Ebben a tekintetben kiemelt szerepe van az úgynevezett alárendelt habitus fogalmának. Ez azt a helyzetet jelenti, amikor a romák adott strukturális körülmények között elfogadják a lokális klasszifikációs rendszer merevségét (például nem kérdőjelezzik meg a térhasználatra vonatkozó normákat), illetve saját alávetett pozíciójukat. Összességében elmondható, hogy a hagyományos falusi és kisvárosi világokban az alávetett habitusnak alapvető szerepe volt a romák és nem romák közötti együttélési modellek újratermelődésében. A romák és a paraszti gazdaságok közötti patrónus-kliensi és reciprocitási viszonyokban kifejezetten elvárás volt, hogy „a cigányok tudják, hogy hol a helyük”. Ezzel szemben az alávetett habitus bomlása, eróziója, amely különböző strukturális változásokhoz, új lehetőségekhez, illetve válságokhoz köthető, konfliktusos helyzeteket teremthet. Egy következő lényeges szempont, hogy a kasztszerű alávetettségéből kilépő, mobil romák

¹⁵ Emirbayer, Mustafa – Mische, Ann: “What is Agency?” *American Journal of Sociology*, Vol. 103, No. 4 (1998), 962–1023.

számára különböző identifikációs stratégiák kínálóznak, amelyek több, illetve kevesebb „csoporthizmussal” párosulnak. Egyesek megpróbálják átlépni az etnikai határt, mások mobilitási pályájuk ellenére is megpróbálják izolálni magukat a többségtől. Egyesek a romák politikai mobilizációjában és egy pozitív roma identitás felépítésében lesznek érdekeltek, megint mások pedig egyéb nem etnikai (például vallási, osztály-) identításokat fognak hangsúlyozni. Az esettanulmány azt is bemutatja, hogy a vizsgált faluban élő romák egy ilyen tipológiában hol helyezhetők el.

2. A településről és a vizsgálatról

A falu Szatmár megyében, a közel 100 ezer lakosú megyeszékhelytől 25 kilométerre fekszik. Vasúti összeköttetése nincs, azonban a települést a megyeszékhellyel összekötő út minősége jó. A lakosság száma az államszocializmus időszakában erősen csökkent. Míg 1941-ben több mint 4000 lakosa volt, 1992-ben ez a szám már alig haladta meg a 2600-at. A nagyarányú népességsökkenés oka a városba áramlás volt. Szatmárnémetiben az 1968-as megyésítést követően került sor nagyobb volumenű ipari beruházásokra,¹⁶ az ezt követő húsz évben pedig a népesség mintegy 2,8-szorosára nőtt. Ebben a periódusban több száz falubeli (elsősorban nem roma) család költözött be a megyeszékhelyre. A rendszerváltást követően volt egy kisebb, Németország irányába történő elvándorlási hullám, ezt követően azonban a népességszámot stabilitás jellemezte.

A falu történeti tudatának egyik legfontosabb meghatározója az itt lakók etnikai eredetének sokfélesége és ezzel összekapcsolódóan az erőteljes magyarosodás. A helyiek számon tartják, hogy a református alapnépesség mellé a XVII. században ruszinok költöztek. Ugyan a görög katolikusokat ma is a ruszinok (vagy, ahogy a nyolcvanas években még mondták, az „oroszk”) leszármazottainak tartják, a ruszin eredettudat az egyéni és családi emlékezés szintjén már szinte teljesen elhalványult. Ennél jóval nagyobb jelentősége van a sváb eredettudatnak. A svábok a XVIII. század végén érkeztek. A falu lakó azt tartják, hogy az itt élők döntő

¹⁶ A legnagyobb ipari létesítmény az UNIO nevű nehézipar volt, emellett egy sor nagyobb ipari üzem létezett, például konfekció-, illetve kályhagyár.

többsége részben vagy egészében sváb származású. Ezzel együtt a falu a Szatmár megyei sváb eredetű falvak közül talán a leginkább elmagyarosodott. A települést 1944 előtt jelentős számú zsidó is lakta. Őket 1944 májusában a szatmári gettóban koncentrálták, majd június 1-én Auschwitz-ba szállították. A mai falubeliek emlékezetében az egykori zsidó jelenlét marginális helyet foglal el, emléküket egy elhagyatott állapotban lévő haszid temető őrzi.

Az etnikai eredetben megmutatkozó sokféleség ellenére az itt élők számára hangsúlyos a település (illetve a mikrorégió) magyar jellege. A falu és környéke egyfajta „kicsi magyar világként”, etnikai tömbként jelenik meg számukra, ami ugyan érintkezik a román világgal (amit elsősorban az Avasság testesít meg), de attól nagyon egyértelműen különválnak. A román világgal a viszony ugyanakkor nem ellenséges, hanem párhuzamos. Ez a párhuzamosság jelenik meg a román nyelvtudás hiányában. A vizsgálat során lefolytatott mennyiségi adatfelvétel alapján a nem romák 60, a romák 22 százaléka beszél (valamilyen szinten) az államnyelvet. Azonban a románul tudók többségéről sem mondható el, hogy gördülékenyen kommunikálnának.

A romák megjelenésének idejéről nincsenek biztos adataink. Úgy tűnik azonban, hogy a falunak már a 18. században is voltak cigány lakói.¹⁷ A falu monográfiájában a templom 1744-es, katolikusok általi visszafoglalása kapcsán említi a szerző, hogy a katolikus hitközséget ekkor a báró cselédjei és néhány cigány család alkotják. Másik fontos forrásunk az 1893-as cigányösszeírás, amely szerint a cigányok száma 124 volt. A magyar népszámlálások ugyanakkor nem mutattak ki cigány anyanyelvűeket, vagyis a romák ősei minden bizonnyal már ekkor magyarul beszéltek. A cigányösszeírás mellett a romák az 1930-as román népszámlálás nemzetiségi rovatában jelennek meg. Számuk ekkor 142, anyanyelvük pedig magyar. Az 1966-os népszámlálás szerint nem voltak cigányok a faluban, 1977-ben viszont 273-as számmal jelennek meg a nemzetiségi statisztikában. A további számok is hullámzóak: 1992-ben 171, 2002-ben 351, 2011-ben 321 romát regisztrált a népszámlálás, ami a népesség 13 százalékát jelenti. Ahogy azt érintettük, a mennyiségi

¹⁷ A tanulmány során konzekvensen a roma kifejezést használjuk, leszámítva, ahol élő beszédre, vagy történeti forrásokra utalunk, ahol a cigány kifejezés jelenik meg.

adatfelvételt megelőzően ennél valamivel több, 473 romát (vagy roma származású személyt) azonosítottunk be.

3. Térbeli folyamatok: szegregáció, deszegregáció

Az adatfelvétel segítségével jól beazonosítható a romák térben való elhelyezkedése és a lakhatási egyenlőtlenségekről is tiszta képet kaphatunk, az interjúk segítségével pedig a térbeli folyamatok dinamikája is rekonstruálható volt az 1960-as évektől kezdődően. A térbeli folyamatok vázolója jó alapot teremt az etnikai rétegződési és klasszifikációs folyamatok későbbi elemzésére.

A faluban több olyan falurész azonosítható be, ahol erőteljes a romák koncentrációja. Az első ilyen falurész a falut átszelő folyó északi partján, a faluközponttól nem messze található. A falubeliek ezt a területet egyértelműen egy szegregált cigánytelepként reprezentálják, ahova a cigányokat foglalkoztató mezőgazdasági vállalkozókat, gazdákat, valamint a polgármesteri hivatal alkalmazottait leszámítva nem is igen szoktak bejárni. A „Tanyán”, ahogy a faluban emlegetik a szegregátumot,¹⁸ 52 háztartásban 261 személy, a faluban élő romák 55 százaléka él.

1. táblázat. A romák száma és elhelyezkedése a „szakértői” hetero-identifikációra alapuló összeírás szerint

	Háztartás	Háztartásban élők száma (átlag)	Személyek
Tanya	52	5,02	261
Új Tanya	19	4,84	92
Kisfalu (Tanták)	14	4,71	66
Felszeg	12	3,33	40
Vágóhíd	4	3,50	14
Összesen	101	4,68	473

E mellett két olyan falurész, az Új Tanya és a Kisfalu szélén lévő Tanták telepe azonosítható be, ahol szintén szegregáltan élnek romák. Ezeket a falurészeket azonban nem tekintik a helybeliek cigánytelepnek. Jellemző, hogy az itt élők többségének a besorolását

¹⁸ A Tanya kifejezést az itt élő romák is használják, mégpedig a *Cartier* (románul negyed, falurész) kifejezéssel felváltva. Ugyanakkor a helynév pejoratív tartalma nyilvánvaló.

illetően az önkormányzatnál dolgozó segítőnk bizonytalan volt: „*Most hogy mondjam azt rá, hogy cigány? Nem is a Tanyán lakik már, és azt mondja magáról, hogy ő magyar.*”¹⁹ Az Új Tanyán 19 háztartásban 92, a Kisfalu szélén pedig 14 háztartásban 66 roma él. Végül mintegy 55 roma a falu nem romaként reprezentált (többségében magyar) részeiben él, elsősorban a Felszeg nevű utcában.

Az interjúk alapján a térbeli szegregáció és de-szegregáció időbeli folyamatai is jól rekonstruálhatók. Elfogadhatjuk, hogy – a visszaemlékezéseknek megfelelően – a hatvanas évek második feléig tartott a „kezdeti állapot”, ameddig a romák a falun kívül, a falut átszelő folyó árterületén, a Szőlőhegyre vivő út mentén éltek. Az is egyértelműnek tűnik azonban, hogy: (1) A faluban – elsősorban a korábbi telephez közel eső *Felszeg* falurészben – már ebben a periódusban is jelentős számú roma élt. (2) Már a régi telep megléte idejében megkezdődött a roma családok beköltözése a *Tanya* mai területére. A *Tanya* dél-keleti, főút felőli szélén lévő házakat ma is „pénzes házaknak” hívják. Ez valószínűleg azért van, mert ezeket (a téesszel kötött egyezség alapján) az ide költözők saját erejükből építették fel. A házakban élők szerint ők (pontosabban a szüleik, a nagyszüleik) a telket „*a magyaroktól vették, úgy, ahogy ma az Új Tanyán*”.²⁰ Hivatalosan azonban ezek a házak sincsenek telekkönyvezve, illetve az is tudható, hogy a területek a téesz használatában voltak. Vagyis a „pénzes házakhoz” a telket ugyancsak a téesztől kapták „használatra” az ideköltözők, viszont az építkezéshez nem kaptak segítséget (szemben a későbbi beköltözőkkel). A tömeges beköltözésre az 1960-as évek második felében került sor. A régi telepet egy tavaszi áradást követően számolták fel, az új, nem ártéri területet a téesz biztosította és az elnök a házak felépítésében is segítséget nyújtott.

A földterület, amin a *Tanya* létrejött, a kollektivizáláskor nem lett hivatalosan kisajátítva. A falu közvéleménye szerint a telep a Raizer család földjén épült, a valóságban azonban Raizer (a legnagyobb tulajdonos) mellett még három család birtokol nagyobb darab földet

¹⁹ IA_1, önkormányzati alkalmazott.

²⁰ I_13, a „pénzes házak” egyikében élő idős roma asszony.

a Tanya területén, és többen vannak, akiknek 15-20 áras²¹ tulajdonrészük van. A tulajdonosok egy részével megegyezett a polgármesteri hivatal, és ők máshol lévő földek fejében elálltak a visszaszolgáltatási igényüktől. A terület nagyobb részére vonatkozóan azonban nem született ilyen megegyezés. A Tanya nem szerepel a Kataszteri Jegyzékben mint földterület, a roma családok ugyanakkor be vannak írva, mint a Töltés utca számozatlan házáinak a lakói. Az úgynevezett „pénzes házak” és lakóik hivatalos státusa nem különbözik a többiekétől.

A Tanyán kívüli két kisebb szegregátum kirajzások során jött létre. Az elsőbe, a *Kisfalu* végén lévő telepre az 1990-es évek közepén költöztek ki korábban a Tanyán élő egyik roma klán tagjai (innen a Tanták telepe elnevezés). A telep azonban korábban, a nyolcvanas évek első felében keletkezett, amikor a téesz (a korabeli politikai programnak megfelelően²²) vándorcigányokat telepített le a Kisfalu nevű falurészbe, az egykori községi legelő falu felé eső részén. Ezt a csoportot – akik az elmondások szerint romani, illetve román nyelven beszéltek – a falu emlékezete „gombos cigányokként” őrizte meg. A téesz a községi legelőn biztosított házhelyet a letelepítettek számára, ahol azok előbb „a szekereiket alakították sátorhellyé”, majd kunyhókat építettek. A „gombosok” 1990-ben távoztak a faluból, a magyarok és a romák elmondása szerint az 1990 januárjában kitört erőszakos etnikai konfliktus (a „Tanyaégetés”) következtében. Ebben a „gombosok” nem voltak érintettek, mégis jobbnak látták elhagyni a települést. A Tanta nemzetség ideköltözése szintén összefügg a „Tanyaégetéssel”. Az eseményt követően ugyanis a Tanyán élő magyar-cigányok többsége elhagyta a falut, és csak egy megegyezést követően költözött vissza. A hatóságok, a romák és a falu képviselői közötti megegyezés (amennyire ezt levéltári kutatások nélkül rekonstruálni lehet) gyakorlatilag abban állt, hogy a romák állami segítséggel újjáépítik a házakat, a falu beleegezik a romák visszatelepülésébe, a romák pedig visszavonják a feljelentéseiket, így a Tanyát felgyújtó magyarok ellen nem indul büntetőjogi eljárás. A romák részéről a tárgyalásokat egy a Tanta nemzetséghez tartozó férfi vezette, és talán

²¹ A kis telekméreteket a szövegben mértékegységként az árt használjuk, 1 ár = 100 négyzetméter

²² Achim: *The Roma in the Romanian History*.

ennek is köszönhető, hogy a nemzetség tagjai a megegyezést követően nem a Tanyán emeltek új házat, hanem a Kisfaluban, a „gombosok” által elhagyott egykori községi legelőn. A községi legelőből elfoglalt parcellák jogi helyzete ugyanúgy rendezetlen, mint a Tanyán felhúzott kunyhóké, vagyis a telkek nincsenek az őket elfoglaló családok nevéen. Viszont a Kataszteri Jegyzékben a háztartások külön házsámok alatt szerepelnek. A terület (mint egykori községi legelő) a rendszerváltást követően az önkormányzat tulajdonába került, így az itt élők nem magántulajdonban lévő (vagy visszaigényelt) földterületen laknak:

„Az ott lévő házak nincsenek legalizálva. Meg lehetne oldani, mert önkormányzati terület. Ki kellene venni a leltárból és odaadni azoknak. Elévülés címen, mert ők használják. Oda lehetne adni. De ez még nem történt meg.”²³

A következő, legújabb szegregátum, ami szintén a Tanyáról való kiköltözéssel jött létre, az úgynevezett *Új Tanya*. Az Új Tanya a falut átszelő folyó keleti (a Tanyával és a faluközponntal ellenkező) oldalán fekszik, hivatalos besorolását tekintve külterületen, de a faluhoz valójában szervesen kapcsolódva. A terület nagy része korábban magyarok tulajdonában lévő mezőgazdasági terület volt, néhány, azaz összesen három magyarok által lakott házzal. Az első két kiköltöző nem a Tanyáról, hanem a faluból (a Felszeg falurészből) származó roma család volt. A tanyasiak kiköltözése 2000 után kezdődött, és 2005 után gyorsult fel. Ma az Új Tanyán egy magyar és 19 roma háztartás található. A mennyiségi adatfelvétel során rögzítettük a házak építésének időpontját, aminek a segítségével egészen pontosan rekonstruálható a telep keletkezésének a dinamikája.

²³ IA_18; volt polgármester.

2. táblázat. Az Új Tanya keletkezésének időbeni dinamikája

Ház építésének időpontja	Darab	Megjegyzés
1950	1	Korábban magyarok tulajdonában lévő házak; a 2000-es években vásárolják meg romák
1984	1	
1992	1	Nem tanyasi roma kiköltözők
1998	1	
2000	1	Tanyasi kiköltözők által épített házak
2004	3	
2006	2	
2009	3	
2010	2	
2011	1	
2012	3	
Összesen	19	

Az első telekvásárlások spontán módon történtek, 2005 után azonban a Polgármesteri Hivatal is aktívan bekapcsolódott a folyamatba. A 2004-es településrendezési tervet (*PUG – Plan Urbanistic General*) követően az addigi külterületet belterületté nyilvánították. Ezt követően járhatóvá tették az addigi mezei utat, bevezették a villanyt. A víz bevezetésére 2012 után került sor. A falu 2000 és 2012 között funkcióban lévő polgármestere kifejezetten bátorította, segítette a kiköltözést, és abban is jelentős szerepe volt, hogy letörte a falusiak körében meglévő ellenállást. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kiköltözőket sikerült mintegy „csatornázni”, hisz a mobil romák ahelyett, hogy a falu nem romaként számon tartott részeibe költöznének, a faluközponttól valójában a Tanyánál távolabb lévő területre kerültek.

Az alábbi táblázat jól tükrözi a lakhatási körülmények etnikai és területi egyenlőtlenségeit. A Tanyán élők lakhatási körülményei igen kedvezőtlenek, akár más roma telepekkel összehasonlítva is. Így az egy főre jutó lakófelület nem éri el az 5 négyzetmétert, az egy szobára jutó személyek száma pedig 4,5. Csupán két háztartásban van vezetékves víz, a háztartások egyharmadában pedig áram sincs. A háztartások felében nincs semmilyen WC.

3. táblázat. A lakhatás minősége a szegregátumokban, a nem szegregált roma háztartások és a nem romák esetében (%)

	Nem roma háztartások (N=99)	Roma háztartások			
		Tanya (N=52)	Új Tanya (N=19)	Kisfal u (N=14)	Romák máshol (Felszeg, Vásártér) (N=16)
Egy főre jutó lakófelület (m ²)	29,39	4,8	9,12	13,36	24,19
Egy szobára jutó személyek száma	1,32	4,5	3,46	3,42	2,08
Vezetékes víz (%)	75	4	52	71	38
Elektromos áram (%)	99	67	100	93	100
Áram szabályos szerződéssel (%)	99	51	84	93	100
Saját hőközpont (%)	19	0	5	0	6
WC (%)	100	54	100	100	100
Vízöblítéses WC (%)	75	0	26	14	26
Konyha (%)	99	53	84	86	88
Szennyvízelvezetés (%)	20	0	0	7	12
Fürdőszoba (%)	86	0	32	21	32
Személygépkocsi (db)	62	0	42	14	25
Televízió (%)	100	64	95	93	100
Parabolaantenna (%)	87	33	90	64	94
Számítógép (%)	77	6	47	64	31
Internetcsatlakozás (%)	72	0	37	21	25
Mobiltelefon (%)	94	37	90	79	75
Mosógép (%)	97	4	63	64	81
Hűtőszekrény (%)	100	21	74	79	88

Az Új Tanyán ehhez képest jók a lakhatási viszonyok, a falu többi részéhez képest viszont szintén kedvezőtlenek. Az egy főre jutó lakófelület duplája a Tanyán lévő háztartásokénak, de csak harmada a nem romákra jellemző értéknek. Egy szobára 3,5 személy jut átlagban. A háztartások több mint felében (10 háztartásban) van vezetékes víz és minden háztartásban van villany. A kisfalusi szegregátum (a Tanták telepe) az adatfelvétel eredményei szerint nagyon hasonló (valamivel kedvezőbb) képet mutat az Új Tanyához. Az egy főre eső lakófelület valamivel nagyobb, 13,4 m², ami azonban még mindig kevesebb, mint a fele a nem romákra jellemző értéknek. Az egy szobára jutó személyek száma viszont megegyezik az Új Tanyán mért értékkel. A háztartások több mint kétharmadában van víz, de csak két háztartásban van vízőblítéses WC. Egy házban nincs elektromos áram. A nem szegregáltan (a Felszegen, illetve a Vásártér környékén) élő romák lakáskörülményei közelítenek leginkább a nem romákéhoz. Esetükben az egyetlen lényeges különbség, hogy csupán a háztartások 38 százalékában van vezetékes víz, szemben a nem roma háztartások 75 százalékával. Így vízőblítéses WC-vel is kevesebb roma háztartás rendelkezik.

Alá kell húznunk, hogy a különböző telepek közötti mentális távolság jóval nagyobb, mint arra a lakhatási viszonyokra vonatkozó mutatószámok alapján következtethetnénk. Az Új Tanyán élő romák számára a „kiköltözés” egyértelmű társadalmi mobilitásként jelenik meg és életmódváltással jár: *„Aki kijut, adjon hálát a Jóistennek, mert olyan a tanya, mint egy láger”*.²⁴

4. Makrotársadalmi változások, munkaerőpiaci integráció

Az előző fejezetben bemutatott térbeli folyamatokban igen szemléletesen mutatkoznak meg a különböző makrotársadalmi változások. A múlt rendszerben a romák helyzete érezhetően javult azáltal, hogy a korábbi árterületről a falu központjában lévő telepre költöztek. A téesznek kiemelt szerepe volt ezekben a folyamatokban, hisz a beköltöző romák számára területet biztosított, és a házak felépítésében is segítséget nyújtott. Szintén a téesz játszott szerepet a „gombosok” (később sikertelennek bizonyuló) letelepítésében. A rendszerváltást követően a legjelentősebb térbeli folyamat a roma

²⁴ I_04 Új Tanyán élő roma.

családok Tanyáról való kiköltözése, ami elsősorban a külföldi vendégmunkához kapcsolódik, és ahogyan azt látni fogjuk, jelentős mértékű társadalmi mobilitási aspirációkkal kapcsolódik össze, mi több magában hordozza az egyéni határátlépés, illetve az etnikai reklaszifikáció lehetőségét.²⁵

4.1. Belső vándorlás és munkaerőpiaci pozíciók a múlt rendszerben

Miközben a romák helyzete a múlt rendszerben kétségkívül javult, ki kell emelnünk azt is, hogy a rendszer belső vándorlásra, illetve munkavállalásra vonatkozó politikája etnikailag szelektív, a romákra nézve egyértelműen diszkriminatív volt.

A belső vándorlás vonatkozásában az etnikai szelekció döntő jelentőséggel bírt.²⁶ Az 1968-ban megyeközponttá előlépett Szatmárnémeti iparosítása a hetvenes években vett lendületet, aminek az egyik következménye az volt, hogy nagy számban költöztek be a környező falvakból. A beköltözők között a romák jelen voltak ugyan, de nagyon nagymértékben alul voltak reprezentálva. Szatmárnémetiben (roma-nem roma vonatkozásban) a lakáskiutalás során egyértelműen figyelembe vették az etnikai hovatarozást.²⁷ Ez nem csak azt jelentette, hogy a romák kisebb

²⁵ Erről lásd Wimmer, 2013. 59–60.

²⁶ Románia szelektív migrációs politikáját több vonatkozásban feldolgozták. Többen rámutattak arra, hogy az etnopolitikai szempontok szerepet játszottak a zsidók, illetve a németek elvándorlásában. Románia etnikailag szelektív kivándorláspolitikája a zsidó, illetve a német állam etnikailag szelektív bevándorláspolitikájával párosult, és azt eredményezte, hogy ezen etnikai közösségek gyakorlatilag megszűntek létezni (Brubaker, Rogers: "Migrations of Ethnic Unmixing in the New Europe" *International Migration Review* vol. 32, no. 4 (1998), 1047–1065). A rendszer etnikai mérnöki tevékenysége jól ismert az erdélyi magyarok vonatkozásában is. László és Novák levéltári bizonyítékokkal támasztották alá, hogy Marosvásárhely esetében a belső migrációra vonatkozó politikát részben a magyar lakosság arányának csökkentése motiválta (László Márton – Novák Csaba Zoltán: *A szabadság terhe, Marosvásárhely, 1990. március 16–21*. Pro-Print, Csíkszereda, 2013). A romák vonatkozásában az etnikai szelekció jóval erősebb volt, mint a magyarok esetében, a kérdés pedig gyakorlatilag egyáltalán nincs tudományosan feldolgozva.

²⁷ Román-magyar vonatkozásban ez nem volt jellemző. A lakáskiutalás etnikai szelektíóját levéltári kutatások segítségével lehetne dokumentálni, ami azonban meghaladja jelen vizsgálat lehetőségeit. Szatmárnémetiben azonban kétségtelenül

eséllyel kaptak lakást, hanem hogy egyes negyedekben, illetve tömbházakban már az 1980-as években jelentős roma szegregátumok alakultak ki. Ilyen volt a város északi részén lévő Soliraditáji negyed (a „Szoli”), ahol sok faluról felkerült cigány család koncentráldott. Több roma interjúalanyunk jelezte, hogy a faluból Szatmárra költöző romák számára is ebben a negyedben utaltak ki lakást:

„Nagyon nem szerettem ott lakni. A sok cigány miatt. Féltettem a gyermekeimet. Szatmáron ez a Soliraditáji negyedben volt. Ottan születtek a nagyobb lány gyermekeim. [- Honnan voltak? Más falvakról, vagy a városból?] Mindenholnan, de inkább falvakról. Voltak magyarok is, de inkább cigányok. Nekem nem volt senkivel rossz viszonyom, de féltem tőlük, és főként a gyerekeket féltettem. [- Mindenki magyarul beszélt?] Volt, aki románul. De inkább magyarul.”²⁸

A városba költözés mellett jellemzővé vált az ingázás. A helyben maradt háztartások zömében a férfiak a településen kívül, az iparban dolgoztak. Az adatfelvétel szerint az 1971 előtt született nem roma férfiak 69, a romák 57 százaléka ingázott 1989 előtt ipari jellegű munkahelyre. A nők esetében ezek az arányok 20 és 8 százalék. A férfiak esetében a romák, míg a nők esetében a nem romák dolgoztak nagyobb arányban a mezőgazdaságban.

4. táblázat. Hol dolgozott 1989 előtt? (1971 előtt születettek)

	Férfiak		Nők	
	Roma (N=30)	Nem roma (N=42)	Roma (N=38)	Nem roma (N=54)
Nem dolgozott	10.0	7.1	55.3	20.4
A helyi térszben	10.0	4.8	28.9	35.2
Állami mezőgazdasági vállalatban	6.7			5.6
Iparban, más településen	56.7	69.1	7.9	20.4
Egyéb	16.7	19.0	7.9	18.5

léteztek a roma szegregátumok már a nyolcvanas években, és azokat a lakás-kiutalások rendszere hozta létre.

²⁸ I_02 roma interjúalany

Az első jelentős különbség, hogy a nem romák elsősorban Szatmárnémetibe ingáztak, ezzel szemben a romák a Szinérváralja mellett lévő Ilobai andezit kőbányában dolgoztak. Mind Szatmárnémetibe, mind Ilobára rendszeres volt a buszjárat, ez utóbbit a bányavállalat üzemeltette. Miután a romák esetében a Szatmárnémetibe való költözés minden bizonnyal adminisztratív eszközökkel korlátozva volt, a romák sok esetben kénytelenek voltak távolra, elsősorban olyan dél-erdélyi nehézipari és bányavidékekre menni, ahol az ország egész területéről toboroztak munkásokat. Különösen nagy számban voltak jelen 1989 előtt a falunkbeli romák Resicabányán.

A másik alapvető különbség, hogy a nem romák esetében az ingázókat az úgynevezett két lábón állás jellemezte, vagyis az ipari munka mellett háztáji mezőgazdasági tevékenységgel foglalkoztak. A háztáji gazdálkodás a téesszel kapcsolódott össze, és ugyancsak a téessnek köszönhető, hogy a hetvenes évektől a mezőgazdaságban intenzív technikák honosodtak meg. A legjelentősebb változás az epertermesztés meghonosítása, amire a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején került sor. Az epret a környék (Halmi, Kiszérce, Turc) téesszei tervezetten telepítették be. A falubeliek szempontjából annak volt kiemelkedő jelentősége, hogy a téess vezetősége megengedte a háztájiban való epertermesztést, úgy, hogy a palántákat ő árulta, a terményt pedig megaszabott áron (a „centruban”) átvette. Az egyik első „nagybani” epertermesztő épp a kollektív telepítésekkel megbízott alkalmazottja volt, azonban már a múlt rendszerben több tucatra rúgott azoknak a családoknak a száma, akik háztájiban epret termesztettek:

„Én abban nőtem fel, hogy földieper. A szüleimé volt a fél környék. Mentek eladni. Sziget, Bánya. Pedig akkor tilos volt még menni. Mezei utakon, meg ahol lehetett, apám eljutott a piacra. Mi ebben nőttünk fel, hogy ez jó, és ebből lehet pénz csinálni. Még van két testvérem. Amit mi öten meg tudtunk csinálni, mindamellert, hogy iskolába jártunk. Meg a nagyszülők segítettek. Volt egy valamennyi föld, amit kaptunk a kollektívtól, ami a miénk volt. Jóval kevesebb volt, mint most. De hát

*apámnak is munkahelye volt. De még amellett ezt meg lehetett. Apám testvérének is ugyanígy volt epre.*²⁹

A romák esetében a háztáji gazdálkodás nem volt jellemző. A háztartások többségében a férfi volt az egyetlen kereső, miközben a nő a háztartást vezette. A téészen dolgozó roma nők, illetve férfiak sem kapcsolódtak be a háztáji gazdálkodásba, ők elsősorban az állattartásban, illetve a melléküzemágként működő seprű- és kosárfonó műhelyben dolgoztak.

A múlt rendszer az összes roma interjúalanyunknál egyfajta aranykorént tűnt fel. Az alkalmazott („angazsált”) státussal járó anyagi biztonság mellett megjelennek a romák és nem romák között mai szemmel nézve szinte elképzelhetetlenül szoros társadalmi kapcsolatok.

4.2. A rendszerváltás utáni munkaerőpiaci integráció

A rendszerváltás egyben a munkaerőpiaci integráció „aranykorának” is véget vetett. A bányában való munkavállalás lehetősége a kilencvenes évek első felében megszűnt, úgy, hogy az ott dolgozók közül csak keveseknek sikerült nyugdíjba vagy betegállományba vonulniuk. A kilencvenes évek elején egy a közeli kisvárosban beinduló kosárfonó üzem nyújtott több roma számára munkát, azonban ennek megszűnését követően a romák gyakorlatilag teljes mértékben kiszorultak a formális munkaerőpiacról.

A romák jelenlegi munkaerőpiaci helyzetét, illetve jövedelemszerkezetét több pillér határozza meg. Az első pillér a formális munkaerőpiac, a második a lokális-informális munkalehetőségek világa (mezőgazdasági napszám), a harmadik pedig a külföldi vendégmunka. Emellett néhány roma család kosárfonással foglalkozik, amit az egykori téész műhelyében sajátítottak el. A későbbiekben azt is érinteni fogjuk, hogy a roma családok némelyike mezőgazdasági termelőtevékenységet folytat, mintegy „parasztosodott”.

A mennyiségi adatfelvétel során a foglalkoztatottságra az ILO (International Labor Organization) definíciójának, illetve a Household Labor Force Survey gyakorlatának megfelelően

²⁹ I_06, nem roma interjúalany.

kérdeztünk rá. Ennek megfelelően foglalkoztatottnak tekintettük azt, aki az elmúlt egy héten kereső tevékenységet végzett akár csak egy órát is. A foglalkoztatottak közül két további, a munkaszerződésre, illetve a tartós/állandó munkára vonatkozó kérdéssel szűrtük ki azokat, akik a formális munkaerőpiac szereplői. A többieket (vagyis, akiknek nincs állandó, szerződéses munkája) informális munkaerőpiaci szereplőnek tekintettük. Az alábbi táblázatban az inaktívakat (háztartásbeliek, nyugdíjasok, tanulók stb.) és a munkanélkülieket összevonva jelenítettük meg.

5. táblázat. A foglalkoztatottak aránya a romák és nem romák között (18-64 évesek)

		Tanya (N=117)	Új tanya (N=77)	Kisfalu (N=39)	Egyéb (N=16)	Romák összesen (N=249)	Nem roma (N=249)
Férfiak	Formális munka		18,4		11,1	6,5	43,2
	Informális munka	74,1	28,9	54,5	22,2	52,8	28,0
	Inaktív, munkanélküli	25,9	52,6	45,5	66,7	40,7	28,8
	Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nők	Formális munka	4,8	12,8		14,3	7,1	35,5
	Informális munka	34,9	30,8	29,4	14,3	31,7	11,3
	Inaktív, munkanélküli	60,3	56,4	70,6	71,4	61,1	53,2
	Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összes	Formális munka	2,6	15,6		12,5	6,8	39,4
	Informális munka	53,0	29,9	43,6	18,8	42,2	19,7
	Inaktív, munkanélküli	44,4	54,5	56,4	68,8	51,0	41,0
	Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az eredmények alapján elmondható, hogy romák formális munkaerőpiaci integráltsága meglehetősen alacsony, miközben a foglalkoztatottságuk összességében magas.³⁰ Ugyanis a 18 és 64 év

³⁰ Romániában a romák foglalkoztatottsága nemzetközi viszonylatban általában véve magas, ami a kiterjedt informális mezőgazdasági szektornak tudható be. Lásd Brozovicova, K.– Fabo, B.– Kahanec, M.–Messing, V.: *Overview of the Labor Market Situation of Low-Educated and Roma Population and Regulations Affecting their Employment*. Budapest: NEUJOBS; 2013; Messing Vera.: *Active Labor Market Policies with an Impact Potential on Roma Employment in Five Countries of the EU*. Budapest: NEUJOBS; 2013. A Household Labor Force Survey alapján elmondható, hogy a roma foglalkoztatottság 2001 és 2012 között 49-ről 37 százalékra csökkent, ami a mezőgazdasági szektor EU csatlakozást

közötti romák csupán 6,8 százalékának van munkahelye, miközben 49 százalékuk dolgozott az adatfelvétel előtti héten. A férfiak esetében ez utóbbi arány magasabb, 59 százalékos. A formális munkaerőpiaci integráltság a Tanyán élők körében a legalacsonyabb: itt csupán három nő rendelkezik formális munkahellyel az 11 aktív korú lakos közül. Ugyanakkor az informális munka is a Tanyán élők körében a leggyakoribb. A férfiak 74 százaléka dolgozott informálisan az adatfelvételt megelőző héten.

A kiterjedt mezőgazdasági szektor vonatkozásában elmondható, hogy az a dezindusztrializációt követően alakult ki, ugyanakkor a múlt rendszerben folytatott háztáji gazdálkodásban gyökerezik. A téves felbomlását, illetve a földek visszaszolgáltatását követően kisebb-nagyobb gazdaságok alakultak ki, melyek közül idővel kinőtt néhány nagyobb, állattartásra, illetve intenzív zöldség- és gyümölcs- (uborka, paprika, dinnye) termesztésre szakosodott, vállalkozás-szerűen működő farm. E koncentrációs folyamat mellett azonban a korábbinál jóval elterjedtebbé vált az epertermesztés. A gazdaság méretétől függetlenül minden gazdálkodó igyekszik epret termelni, illetve a nem mezőgazdasági munkahellyel rendelkező családok zöme is termel epret. A munkaigényes epertermesztésnek köszönhetően jelentős a gazdaságok külső munkaerőigénye. Míg a kis gazdaságokban a munkaerőigény időszakos, a vállalkozás-szerűen működő farmoknak folyamatosan szükségük van munkásokra. A folyamatos foglalkoztatás azonban ritkán vezet hivatalos alkalmazáshoz is, az alkalmazás tipikus módja a (folyamatos) napszám marad.

A következő lényeges elem, hogy a földek visszaszolgáltatása és az ezt követő „újraparasztosodás” egyfajta etnikai munkamegosztást hozott létre a faluban. A földterületek kiosztása természetesen nem szándékoltan etnikai alapon történt, hanem azok kaptak vissza földterületeket, akik a kollektivizálást megelőzően birtokosok voltak. Az eredmény mégis egy etnikailag szeletív földosztási folyamat lett, aminek végeredményeként a nem romák földet kaptak és gazdálkodók lettek, míg a romák számára a napszámos munka maradt az egyetlen lehetőség. Így az informális mezőgazdasági

követő összeszűkülésével áll összefüggésben. Az is elmondható, hogy a faluban az INTEGRO vizsgálat települései közül az egyik legkiterjedtebb az informális mezőgazdasági szektor.

szektorban való munkavállalás ha nem is kizárólag, de elsősorban a romákra jellemző. Az intenzív gazdálkodást folytató farmok jelenléte, illetve folyamatos munkaerőigénye a magyarok egy része számára is vonzóvá tette ezt a fajta tevékenységet. A faluban élő romák ugyanakkor egy tágabb térség, a szomszédos falvak, illetve néhány szintén viszonylag közeli avasi falu napszámosigényét elégítik ki.

További lényeges elem, hogy a Tanyáról való kiköltözés a legtöbb esetben az életstratégiák tekintetében is jelentős váltással jár együtt. Ennek leglátványosabb jele a kiköltöző romák „parasztosodása”. A Tanyán élőket – egy családot leszámítva – nem is jellemzi, hogy mezőgazdasági tevékenységet folytatnának. Az Új Tanyán élők egyharmada, 6 család birtokol és művel mezőgazdasági területet, amelyek 3-tól 50 árig terjednek. Jelentős váltás, hogy a roma családok egy része bekapcsolódott az epertermesztésbe, amelynek művelési technikáit korábban a magyarok számára végzett napszámosmunka során sajátították el. A ténylegesen megművelt felület ennél nagyobb, hisz többen bérbe vett területet művelnek. Ezen területek többségén epertermesztés folyik, de többen kukoricát, illetve zöldséget is termesztnek. A Kisfaluban lévő cigány háztartások mindegyike művel földet, 3-tól 30 árig terjedő területen. Az egyik háztartásban nagyobb léptékű állattartás folyik, 16 disznóval és négy darab fejőstehénnel. A máshol élő romák által művelt területek 3-tól 20 árig terjednek. Ezek a földterületek nyilvánvalóan messze elmaradnak attól a mérettől, amin a nem romák gazdálkodnak, azonban egyértelműen jelzik a Tanyáról kiköltözött romák „parasztosodását”.

6. táblázat. Mezőgazdasági tevékenység és állattartás a szegregátumokban, a nem szegregált roma háztartások és a nem romák esetében (%)

	Nem roma (N=99)	Tanya (N=52)	Új Tanya (N=19)	Kisfalu (N=14)	Romák máshol (Felszeg, Vásártér) (N=16)
Megművelt földterület	50	2	32	100	75
Istálló	60	8	44	29	25
Ló	9	13	21	28	12
Tehén	17	0	0	14	6
Disznó	54	33	32	45	19

4.3. A munkaerő migrációja

A külföldi vendégmunkának mind a romák, mind a nem romák gazdasági stratégiáit tekintve kulcsszerepe van. Az alábbi táblázat a jelenleg vagy korábban külföldön dolgozók arányát mutatja. A nem romák között ez az arány 24 százalék, ami összességében meghaladja a romákra jellemző értéket. A romák különböző csoportjai között azonban jelentékeny a különbség. Az Új Tanyán élő aktív korúak egyharmada, illetve a férfiak 42 százaléka dolgozott külföldön, míg a falu nem romaként reprezentált részeiben élő romák között ezek az arányok 63, illetve 67 százalékosak. A Kisfaluban élő aktív korú romák 13, a férfiak 18 százaléka dolgozott külföldön, míg a Tanyán egyetlen romát sem találtunk, aki dolgozott volna külföldön.

7. táblázat. A külföldi vendégmunkában érintettek aránya a 18-64 évesek között (%)

		Tanya (N=117)	Új tanya (N=77)	Kisfalva (N=39)	Egyéb (N=16)	Nem roma (N=249)
Férfi	Nem dolgozott külföldön	100,0	57,9	81,8	33,3	73,6
	Dolgozott külföldön	-	42,1	18,2	66,7	26,4
	Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nő	Nem dolgozott külföldön	100,0	76,9	94,1	42,9	78,2
	Dolgozott külföldön	-	23,1	5,9	57,1	21,8
	Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összes	Nem dolgozott külföldön	100,0	67,5	87,2	37,5	75,9
	Dolgozott külföldön	-	32,5	12,8	62,5	24,1
	Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az Új Tanya létrejötte és bővülése is a külföldi munkavállaláshoz kötődik. Az itt élő 19 roma háztartásból 11 esetben a vendégmunkához kötődik a telekvásárlás és a házépítés. Az erre irányuló kísérletek az 1990-es évek elejéig nyúlnak vissza. A romák számára ekkor még Magyarország jelentette a fő célországot, ahova mezőgazdasági idénymunkára jártak ki, illetve ahol építkezéseken vállaltak munkát. A magyarországi munkavállalással 2007/2008-ban hagytak fel a faluban lakó romák, míg a nem romákra Magyarország már a kilencvenes évek második felétől nem gyakorolt vonzerőt. Magyarország mint migrációs célpont kívánatosságának csökkenésével párhuzamosan új célországok válnak elérhetővé. A munkakeresők, részben a falu sváb gyökereivel összefüggésben, már a kilencvenes években is Németország fele irányultak. A Németországban dolgozók zöme mezőgazdasági idénymunkát végez, főleg uborka- és eperszedést. A toborzás és az alkalmazások munkaközvetítő cégek révén történnek. Az első munkaközvetítő cégeket az 1990-es években kezdték el működtetni a faluból Németországba telepedett személyek. Az időszakos munkavállalás azonban 2000 után vett igazából lendületet, amikortól egyre több munkavállalót közvetítettek ki, elsősorban uborkatermelő „parasztk” farmjaira. A romák sokáig nem kerültek be ebbe a rendszerbe, az utóbbi néhány évben (miután a németországi kereslet

érezhetően megélnékül³¹) azonban egyre nagyobb számban mennek romák is. 2014-ben öt munkaközvetítő tevékenykedett a faluban, akik közül ketten szerveznek a romák számára munkát, az egyik közvetítő kizárólag romákat toboroz. A munkaközvetítők, akik egyben a szállítást is megszervezik a faluból, Németországba telepedett vagy a településen élő nem romák.

A magyarokat és romákat különböző farmokra viszik, aminek két oka van. Egyrészt, a magyarokat és romákat nem szokás egy szálláson elhelyezni. Másrészt, az órabérek (farmok szerint) differenciáltak, a romák pedig szisztematikusan kevesebb bért kapnak, mint a magyarok. A kevesebb bért kínáló farmoknak „meg kell elégedniük” a roma munkaerővel, míg a magasabb órabért kínálók magyar (vagy „sváb”) munkásokat kapnak:

„- Ugyanarra helyre mennek a romák és a magyarok?

- *Próbálták ezt is. A magyarok meg a cigányok össze voltak zárva, de nem ment. Az, ami ott van, nem leányálom. Voltam én is kint. A paraszt ad szállást, de legtöbbször 8-10-en vannak egy szobában. Vannak persze, akiknél már kialakították. Akik ráálltak a parasztok közül erre. Ott már olyan, mint egy kis motel, ott jobb a körülmények. De a legtöbb helyen nem ilyen. És amikor össze vagy zárva, ott megismerszik fehéren-feketén, hogy ki milyen ember. A romákkal, meg a magyarokkal közösen nem lehetett. Nem is az, hogy nem tudom milyen baj legyen velük. De hangosabbak. Ott aztán megy a zene, a mulatás. Ez nem feltétlen az, hogy balhézzanak. Mert amit ott nem szeret a paraszt, az a balhézás. Egyszer balhéztál, akkor jöttél is szépen haza. Voltak cigányok, akikkel előfordult. Szóval most már úgy van, hogy T. foglalkozik a roma oldallal és most már A. is kezd. De próbálják úgy beosztani, hogy egyikhez ezeket viszik, a másikhoz azokat viszik.*

- És a parasztnak mindegy, hogy romát vagy magyart kap?

³¹ Ez makroszinten is elmondható. Az utóbbi néhány évben a romániai idénymunkások száma robbanásszerűen növekedett, illetve Németország vált a román munkavállalás első számú célországává. L. Horváth István – Kiss Tamás: Depopulating semi-periphery? Longer term dynamics of migration and socioeconomic development in Romania. *Demográfia*, Vol. 58, 2016, No. 5, 19–132.

- Nem mindegy. Dehogymindegy. Volt, ahol a romák két napig voltak, és a paraszt azt mondta, hogy most szépen pakoljatok és haza innen. Ez persze kockázat annak is, aki szervezi. De T. már ismeri jól az embereket. Négy éven keresztül szépen megismerte, hogy ki mennyi pénzt ér. De a másik, hogy a cigányok kevesebbet kapnak. Ez úgy van, hogy az órabér ott is –tól–ig.³² Vagyis van egy bizonyos sáv. Ennél ennyit kapsz, annál annyit. És természetesen ettől is függ az, hogy ki hova megy.”³³

A németországi vendégmunkára több mint fél évvel a kiutazás előtt kell jelentkezni. A munkaközvetítő cég intézi a szerződéskötést és a szállítást. A szállítás általában nyolcfős mikrobuszokkal történik, amelyek a munkaközvetítő tulajdonában vannak. A munkaközvetítő amellett, hogy szállításra specializálódott vállalkozó sok esetben (például a romákat szállító T. esetében), egyfajta munkafelügyelő is, aki „ott dolgozik az emberei mellett”, akik a legtöbb esetben (különösen a romák esetében) nem ismerik a német nyelvet. A közvetítő a vendégmunkásoktól a közvetítésért, míg a „paraszttól” a felügyeletért kap illetéket.

Több roma interjúalanyunk számára a németországi munkavállalás akadályaként a kezdőtöke hiánya jelent meg, hisz, mint mondták, a szállításra, a szerződéskötésre és a közvetítői díjra vonatkozó összeget előre be kell fizetni. Ez azonban nem minden esetben van így, attól függően, hogy az illető munkavállaló egy (képzelt) bizalmi skálán hol helyezkedik el. Részben ettől függ a közvetítői díj összege és az is, hogy azt előre kell-e kifizetni, vagy a munkaszervező hajlandó megelőlegezni és majd a németországi keresetből levonni az adott összeget. Így a bizalmi hálózaton kívül eső romák számára gyakorlatilag esélytelen a munkaerő-migrációs körforgásba való bekerülés. A kezdőösszeg kifizetését ezek az emberek legfeljebb uzsorakölcsön segítségével valósíthatják meg:

„Vissza kéne menni valahogy, csak nem tudom, hogy. Ilyenkor már nem lehet. Év elején, újév és karácsony közt rendezik ezeket a dolgokat. Nem mentem iratkozni. Itt van A., annál kell iratkozni, mert ilyenkor már megvannak az emberek. Az őszi

³² Az órabérek 2014 nyarán nettó 5 és 10 euró között mozogtak.

³³ I_07, nem roma interjúalany.

emberek is megvannak már, meg a nyári emberek is. (...) T.-nél túl sok pénz kell adni előre. Csak a cigányokkal csinál így. Mert most melyik magyar ad neki előre 200 vagy 300 eurót. Én is kellene adjak vagy 300 eurót, plusz a két út, jövet-menet. Előre hunnan adjam a 300 eurót? Ha kérek kölcsön, kérek... Mit tudom én, hogyan adják itt a pénzeket. Én nem szoktam kölcsön kérni. 300-400 eurót nem is ad senki, ha nincs legalább munkahelyed.”³⁴

A bizalmi hálózaton belül lévő roma munkavállalók számára a helyzet egyszerűbb. Az alábbi interjúalanyunk fia és menyje épp Németországban voltak, amikor az interjút készítettük:

„Nem tudunk mit mondani rá, mert nagyon sokat segít az embereken. Nem tudom azt mondani, hogy jaj, T. nagyon sok pénzt kér. Nem kér sokat. Hogy kikerültek a romák, T. érdemeiből kerültek ki. A faluban eddig senki nem karolta fel a romákat. Mondjuk A., vagy csapata. Most már A. is visz, de korábban nem vitt. Nem azt nézték, hogy ki a munkaerő. De, hogy T. fellépett, ő rögtön a szegényekkel kezdte. Itt van az egyik testvérem, a másik testvérem. És nagyon sokan így tudtak kijönni [a Tanyáról]. Első évben földet vettek, második évben házat építettek. Harmadik évben kijutottak. Most mik nem adtuk előre a pénzt. Mondtuk, hogy nincs és ne, amikor fizetnek, kivesszük, megadjuk.” (I_04; roma interjúalany)

5. A helyi etnikai klasszifikációs rendszer

5.1. Etnikai klasszifikáció és a társadalmi makrofolyamatok

Ahogy a bevezetőben érintettük, alapvető kiindulópontunk volt Andreas Wimmer tétele, miszerint nagymértékben a makrofolyamatok, illetve a makrostruktúra határozzák meg, hogy mely társadalmi megkülönböztetések válnak jelentékennyé a hétköznapi interakciók során, illetve esetünkben a lokális társadalmi mezőben.³⁵ Wimmer elsősorban a nemzetállam jelentőségét emeli ki,

³⁴ I_17, roma interjúalany.

³⁵ Wimmer, 2013. 72.

amely – mint mondja – újfajta kizárási eljárást teremtett azáltal, hogy az államot a titulás nemzetiség államaként határozta meg, vagyis az etnikai vagy kulturális értelemben vett többséget szisztematikusan privilegizálni kezdte (ezáltal növelve a kisebbségi és a többségi kategóriák közötti megkülönböztetés jelentőségét).³⁶ A makrofolyamatok és a klasszifikációs gyakorlatok közötti kapcsolatot a kelet-európai romákkal foglalkozó szakirodalom is hangsúlyozta. Ladányi és Szelényi azt emelték ki, hogy (Csenyétén) a romák és nem romák közötti etnikai határ élessége és jellege korszakról korszakra változott, mégpedig elsősorban a makrotársadalmi és makropolitikai folyamatok függvényében. Szerintük a szocializmus alatt, amely a romák proletarizálódását próbálta előmozdítani, sok roma számára lehetővé vált a korábbi etnikailag jelölt kaszthelyzetből való kilépés és a munkásosztályba való integráció. Az identifikáció, illetve klasszifikáció szempontjából ez azt jelentette, hogy a romák számára megnyílt a lehetőség arra, hogy „cigányból” munkássá váljanak, amit az etnikai határ elmosódásaként (*boundary blurring*) értelmezhetünk. A szerzők a rendszerváltást követően a romák marginalizációját tartják jellemzőnek, aminek következtében az etnikai határok ismét kiélesednek és egyfajta etnikailag jelölt underclass jön létre (mint a társadalmi kizárás új formája).³⁷ Szalai szintén az etnikai határok élesedését emeli ki, aminek az oka azonban szerinte nem pusztán a romák marginalizációja, hanem az, hogy az egzisztenciáját és társadalmi pozícióját féltő alsó középosztály az etnikai (raszialis) határmegvonás által próbálja a még szegényebektől megkülönböztetni magát.³⁸

Falunk esetében szintén nyilvánvalóak a makrotársadalmi folyamatok és a helyi klasszifikációs rendszer közötti összefüggések. A múlt rendszer modernizációs folyamatai kétséggkívül csökkentették

³⁶ Lásd még Wimmer, Andreas: *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict. Shadows of Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

³⁷ Ladányi-Szelényi, 2006.

³⁸ Szalai, Júlia – Zentai, Violetta (ed.): *Faces and Causes of Roma Marginalization in Local Contexts. Center of Policy Studies*. Budapest: CEU, 2014, 9. Az amerikai fehér munkásosztály rasszizmusának némiképp hasonló értelmezését lásd Lamont, Michele: *The Dignity of the Working Man. Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 2000.

a romák és nem romák közötti távolságot. Ennek térbeli megnyilvánulása, hogy a téesz a falu belterületére telepíti először a helyi magyar cigányokat, ezt követően pedig (a letelepítési program keretében) a „gombosokat”. A falu ráadásul egyike az Integro vizsgálat azon kevés rurális településeinek, amelyeken a romák (pontosabban a roma férfiak) többsége be tudott kapcsolódni az ipari termelésbe. Így annak ellenére, hogy a belső migrációban és a foglalkoztatásban is érvényesült az etnikai szelekció, sok roma úgy érezhette, hogy (munkás, vagy bányász identitását hangsúlyozva) kiléphetett a stigmatizált „cigány” státusból:

„A bányában vegyesen dolgoztak. Ott mindenki mehetett dolgozni. Nem voltak ott lenézve, hogy romák vagy cigányok. Egyszer a férjemnek eltört a lába a bányában. A magyarok, akikkel dolgozott, levették a buszról és ölben hozták haza egészen idáig a házunkig..” (I_13; roma interjúalany)

A rendszerváltást a faluban élő romák több szempontból is traumatikus és éles váltásként élték meg. A munkahelyek elvesztése mellett ennek oka az 1990. január 10-i „Tanyaégetés”. Ez a roma interjúalanyaink számára az 1989. decemberi eseményeknél fontosabb cezúrát jelentett. Az eseményre vonatkozó hivatalos jelentés szerint az események során 38, romák által lakott ház égett le, és egy gyermeket eltűntként tartanak nyilván. A romák akkor ideiglenesen elhagyták a települést, és később, egy megegyezést követően tértek vissza. A tanulmány szempontjából nem a 24 évvel a terepmunkát megelőzően lezajlott eseményeknek van jelentősége, hanem annak, hogy a Tanyaégetés két egymással szembenálló emlékezetközösséget teremtett (ezáltal a végletekig élezve az etnikai határ jelentőségét). Több roma interjúalanyunk esetében megállapítható volt, hogy a „Tanyaégetés” egy olyan traumatikus (sors)esemény volt,³⁹ ami a mai napig maga köré szervezi az élettörténeti elbeszélést. Élettörténetüket a „Tanyaégetés előtti” és „Tanyaégetés utáni” periódusra osztották, az élettörténet elmesélésekor pedig érezhetően a Tanyaégetés körül sűrűsödtek az események. A magyarok esetében ezzel szemben a hallgatás, a felejtés a domináns stratégia, illetve az esemény előzményei, vagyis

³⁹ Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest: Atlantisz, 1998.

a romák által elkövetett rablások és egyéb erőszakos cselekmények elbeszélésére esik a hangsúly.

Az etnikai határvonalak élesedésében nem csupán a „Tanyaégetésnek” volt szerepe. Lényeges, hogy a dezindusztrializációt követő (kvázi) szociálpolitikai intézkedések is egyfajta etnicizált kasztrendszer eredményeztek. A földosztást a rendszer, több elemző szerint,⁴⁰ egyfajta biztonsági szelepként használta, ami egyben felmentette az alól, hogy hatékony szociális védőhálókat építsen ki. Ehelyett a restitúción keresztül mintegy ösztönözte az egykori ipari munkások „újraparasztozását”. A földosztás ráadásul egy etnicizált munkamegosztást teremtett, ahol a nem romák kis léptékű gazdálkodást folytattak, a romák pedig a napszámosaik/„klienseik” lettek.

Szintén erősíti a társadalmi különbségek etnicizáltságát a segélyezés, vagyis az úgynevezett minimális garantált jövedelem működése. A minimális garantált jövedelem intézményét Románia a kilencvenes évek második felében, az EU csatlakozási tárgyalások alatt vezette be. A kritériumrendszer úgy lett megállapítva, hogy a kis léptékű, önálló mezőgazdasági tevékenységet folytatók ne kaphassanak segélyt, ez által is alacsonyban tartva az ország jóléti kiadásait. Érdemes kiemelni, hogy Romániában a szociális segélyezés nem nevezhető bőkezűnek. A garantált minimális jövedelem, ami a segély maximális keretösszegét képezi egy négy tagú család esetében, mintegy 100 euró volt 2014 nyarán. Községünkben 121 család részesül szociális segélyben. A szociális referens elmondása szerint a segélyezett családok 10 százaléka nem roma. Ez azt jelenti, hogy néhány esetet kivéve minden roma család részesül segélyben, beleértve az Új Tanyán és a Kisfaluban élőket, illetve a nem romák közt élők jelentős részét is. A nem romák esetében a segélyben való részesülés extrém kivételnek számít. A 2012-ig tartó ciklushoz viszonyítva jelentős mértékben emelkedett a segélyben részesülők száma, akkor ugyanis (az akkori polgármester elmondása szerint) csupán 78 család részesült segélyben. A korábbi polgármester alatt az Új Tanyán, illetve a Kisfaluban élők maradtak ki a segélyezettettek közül. Most gyakorlatilag minden roma család kap segélyt, ahol a családfő (vagy valaki más) nem részesül nyugdíjban, illetve nincs hivatalos alkalmazásban. A segélyt, illetve az egyéb

⁴⁰ Lásd Horváth – Kiss, 2016.

bemutatásra kerülő juttatásokat nem a polgármesteri hivatal, hanem a központi költségvetés fizeti. Az önkormányzatnak azonban kulcsszerepe van a segélyek megítélésében. A segélyre való dokumentáció (a „doszár”) összeállítását ugyanis egy a szociális helyzetet vizsgáló ankét követi, amit a hivatal vezet. Ennek a módszertana erősen standardizált. Például a család jövedelmének kiszámítása során a különböző haszonnövényekkel bevetett területek után egy adott összeg levonódik. Ugyanígy egy adott összeg vonódik le a háziállatok különböző fajtái után is. Ezt az összeget egy szoftver számolja ki automatikusan, az ankétot végző szociális referensnek csupán be kell vezetnie a megfelelő rubrikába az állatok számát vagy a földterület nagyságát. Az ankét nagyfokú standardizáltsága ellenére azonban az eredmény meglehetősen különböző lehet, amit élesen bizonyít a segélyezettek 60 százalékos növekedése a 2008-2012 közötti polgármesteri ciklushoz képest. Azokban az esetekben nincs egyáltalán jótételezés, ha hivatalos alkalmazásban áll valaki, illetve hivatalos jövedelemben (nyugdíj stb.) részesül. A papíron létező bejegyzett tulajdon (forgalmi engedély traktor, gépjárművek) esetében, vagy a mezőgazdasági támogatások felvétele szintén kizárja a „trükközést”. Abban a tekintetben azonban, hogy az istállóban hány malac van, hogy bérelt földterületen ki hány hektáron termel epret, hogy németországi munkából ki mennyi jövedelemre tesz szert, láthatóan jelentős az alkufelület. Megkockáztatható, hogy az Új Tanya belterületté nyilvánításában, illetve a Kisfalu végén lévő házak helyzetének a rendezésében is a segélyezés az egyik legnagyobb ellenérv. Ha valaki 20 árnál nagyobb belterületet birtokol, az gyakorlatilag kizárja a segélyezést. A segélyezésre vonatkozó törvénykezés, illetve a (politikai patronázssal összefüggő) helyi gyakorlat nagymértékben hozzájárul a társadalmi különbségek etnicizálásához, azzal, hogy a „szociált” egy etnikailag jelölt juttatássá teszi.

A kialakuló etnikai kasztrendszer, illetve a hozzá kapcsolódó merev klasszifikációs rendszer ellenében hatott azonban a külföldi vendégmunka lehetősége. Ahogy érintettük, a rendszerváltást követően jelentős térbeli mozgások indultak el, az Új Tanya létrejötté egyértelműen a migráció kontextusában volt lehetséges. Érintettük már, hogy a Tanya és az Új Tanya közötti mentális távolság jóval nagyobb, mint azt a lakhatási körülményekre vonatkozó „kemény” mutatószámok alapján feltételezhetnénk. A

kiköltözés egyértelműen életmód- és aspirációváltást jelent, illetve a társadalmi mobilitás érzésével kapcsolódik össze a kiköltöző romák számára. Ennek egyértelmű jele a romák korábban említett „parasztosodása”. A szegregátumok külső aspektusa között a különbség is jelentős. Az Új Tanyán élők az udvar „magyaros” vagy egyenesen „svábos” berendezésével (gondosan rendezett virágágyás, kerti törpe), illetve a házak homlokzatának a díszítésével jelzik integrációs igyekezetüket.

5.2. Az etnikai kasztrendszer és az alávetett habitus

Ahogy azt érintettük, a romák (elsősorban a Tanyán élők) legfontosabb jövedelemforrása a napszám (a minimális garantált jövedelem mellett). Az informális mezőgazdasági szektor működését azonban nem írhatjuk le pusztán piaci terminusokban. A roma és magyar családok közötti kapcsolat gyakran ölt patrónus-kliens jelleget. Ennek legfontosabb összetevője, hogy a magyarok (elsősorban a téli időszakban) kölcsönt nyújtanak a romák számára, amit azok később munkával törlesztnek. Az informális mezőgazdasági szektorban elfoglalt pozíció fontos meghatározója, hogy az illető roma személy, vagy roma család milyen mértékben tud a magyarokkal bizalmi viszonyt kialakítani. Az is viszonylag gyakori, hogy a patrónus-kliensi viszonyokat „komasággal”, „keresztshűlőséggel” erősítik meg. A személyességre alapuló bizalmi viszonyok esetében (akár elnyerik a rituális elismerést, akár nem) egyértelmű az alá-fölé rendeltség, illetve a romák munkája fölötti kontroll motívuma.

A bevezetőben említettük, hogy Emirbayer és Mische cselekvőképesség (agency) fogalmának kulcsszerepe volt abban, ahogy a romák alá-fölérendeltséghez való viszonyát értelmezni próbáltuk.⁴¹ A szerzők által vázolt keretben az emberi cselekvésnek mind a társadalmi változás, mind pedig a változatlan újratermelésében kulcsszerepe van. Egyik kulcskérdésünk, hogy a romák miért és milyen körülmények között fogadják el az alávetettséget, illetve, hogy melyek azok a körülmények és tényezők, amelyek az alá-fölé vetettségre épülő klasszifikációs rendszer bomlásához vezetnek. Emirbayer és Mische szerint az emberi

⁴¹ Emirbayer – Mische, 1998.

cselekvés fontos részét képezik a habituális elemek, vagy – ahogy nevezzük – az „iteráció”. Így a habitualizáció nem csupán lenyomata a strukturális kényszereknek, hanem fontos szerepet játszik a fennálló strukturák újatermelésében. Az adott strukturális kereteket megkérdőjelező cselekvésformák, amelyeket a jövőre vonatkozó aspirációk, vagy a létező szabályok újraalkudozása vezérel, csupán válsághelyzetekben, illetve a strukturális változások periódusaiban válnak meghatározóvá. Esetünkben annak van kiemelt szerepe, hogy a merev alá-fölrendeltségre épülő klasszifikációs rendszer zavartalan működése feltételez az alávetettek részéről egyfajta habituálódott elfogadást. Ezt nevezzük alávetett habitusnak.

Érdemes kiemelni, hogy a faluban az alá-fölrendeltségre alapozó, kasztszerű klasszifikációs és etnikai rétegződési rendszer működése egyáltalán nem problémamentes. Ezt jelzi egyrészt a településen folyamatosan jelen lévő, meglehetősen magas szintű fizikai agresszió. 1990-ben a nem romák égették fel a Tanyát, miután úgy érezték, hogy a változások közepette a romák „elveszítettek minden mértéket”. Valójában minden bizonnyal már a múlt rendszerben felgyűlt a falu belterületére beköltöző és az ipari munkába is bekapcsolódott romákkal szembeni frusztráció. Az 1990-es traumatikus eseményeket követően nem volt etnikumközi erőszak, azonban a Tanyán élő romák két rivális klánja között mindennaposak a sokszor súlyos sebesüléssel járó verekedések. E mellett a Tanyán időszakosan megjelennek a rohamrendőrök (a „mászkatók”).

Ugyanakkor a romák egy jelentős része, elsősorban az idősebbek, valójában elfogadják az alá-fölé rendeltséget, mégpedig elsősorban az informális munkakapcsolatokban, illetve a polgármesteri hivattal való viszonyukban. Ezeket a kapcsolatokat nagymértékű aszimmetria jellemzi, és a romák fölötti különböző kontroll-technikák működtetik. Az alábbi, fókuszcsoportos beszélgetésből származó részletben idősebb és fiatalabb roma asszonyok vitatkoznak azon, hogy mi a szerepe a magyarok és romák közötti klienteláris kapcsolatot mintegy ritualizáló keresztszülői rendszernek:

„- Idős roma asszony 1: *Történt a faluban ilyen. Mondjuk nekem is meg volt keresztelve. Mai napig is történik ilyen...*

- Fiatal roma asszony 1: *Az már nagyon régen volt. Én olyat hallottam, hogy bejárt dógozni valakihez, oszt az asszonyt kérte,*

hogy keresztelje meg a pulyát. Erre azt mondta az asszony, hogy ő olyan fekete pulyát nem visz be a templomba. Nem akarta nevetetni magát, hogy őutána kiabálja majd egy cigány pulya, hogy keresztanya...

- Idős roma asszony 2: Nekem kereszteltek. Sőt tanító néni. Az nem csinált olyat. Pedig már nagy volt a lányom. Úgy volt megkeresztelve, hogy már tizenkét éves volt. Megfogta és bevitte a templomba. Vannak olyanok, hogy elfogadják, hogy rendesek.

- Fiatal roma asszony 1: Nagyon régen vót az...

- Idős roma asszony 2: Van aki, most is keresztel.

- Fiatal roma asszony 2: Énszerintem már nem keresztelnek meg. Régen volt, anyámnak is kereszteltek, de az régen volt...

- Idős roma asszony 2: De ha most elhívnátok, hogy keresztelje meg a gyermeket, nem keresztelné meg?

- Fiatal roma asszony 2: Én nem tudom, nem vagyok járatos...

- Idős roma asszony 2: Dehogynem, megkeresztelné.

- Moderátor: És mi volt annak a feltétele, hogy valaki megkereszteljen egy roma gyereket?

- Idős roma asszony 1: Én valahol el kellett legyek ismerve, hogy valaki énnálam jöjjön, vegye fel a gyereket és vigye el megkeresztelni. A komasághoz csak kell egy kis ismeretség, megbecsülés. Meg úgy merem megszólítani azt a családot, hogy gyere, kereszteld meg, ha tudom, hogy hajlamos eljönni és tudom, hogy jóban vagyok vele.

- Fiatal roma asszony 1: Én nem tudom ti kit ismertek...

- Idős roma asszony 1: Figyelj ide, neked is van kettő. Te hívtál magyart? Nem hívtál. Megkeresztelte a testvéred.

- Fiatal roma asszony 1: Én most hogy állítsak be... Az már nagyon régen volt, hogy kellett hívni magyarokat. Akkor is énszerintem, meg voltak zavarodva... Én hívok valakit a családból és az büszkén jön keresztelni. Nem kell, hogy hívjak magyart keresztelni. Semmi köze nincsen. Én egyáltalán nem hívnék magyart keresztelni. Ez már az ősidőkben volt, hogy azért az alamizsnáért. Mert másért miért? Ma már ez nincsen."⁴²

⁴² Roma fókuszcsoporthoz tartozó interjú

5.3. A mobil romák stratégiái: egyéni határátlépés

Vizsgálatunk során abból indultunk ki, hogy az alárendeltséget és marginalitást megkérdőjelező romák különféle stratégiákhoz folyamodhatnak, hogy saját helyzetükön javítsanak. Jelentős részben Wimmer⁴³, illetve Lamont⁴⁴ munkáira támaszkodva ezeket a stratégiákat megpróbáltuk tipológiába helyezni, és a 12 terepen fellelhető eseteket öt kategóriába soroltuk. A tipológia első eleme vagy kiindulópontja az alávetett habitus, vagyis az etnikailag jelölt kasztszerű pozíció (kényszerű) elfogadása. Ez az eset, amikor az alávetettséggel, diszkriminációval és kizárással szembesülő romák semmit nem tesznek, hanem (legalábbis egyfajta nyilvános forgatókönyvben⁴⁵) elfogadják a pozíciójukat. Ez, miközben nyilvánvalóan nem reflektált, részben stratégikus jellegű, hisz a klienteláris rendszerek, illetve az aszimmetrikus reciprocitási viszonyok keretén belül a romákkal szemben kifejezett elvárás, hogy „tudják hol a helyük”. A következő négy elem az izoláció (*self-isolation*), az egyéni határátlépés (*individual crossing*), a transzvaluáció (*transvaluation*) és politikai mobilizáció, illetve az etnikai határ elmosása (*boundary blurring*) más, nem etnikai identitások előtérbe helyezésével.⁴⁶

Ezek közül az etnikai határ elmosását és a „munkásidentitás” hangsúlyozását már érintettük. Ez a múlt rendszerben volt domináns az iparban dolgozó romák között, a rendszerváltást követően azonban háttérbe szorult. Szintén idesorolható az a néhány eset, amikor a romák neoprotestáns közösségek tagjaivá válnak, és így vallási identitásukat, illetve a megváltás egyetemességét hangsúlyozzák ki. Más terepekkal ellentétben azonban e faluban az új vallási mozgalmak jelenléte sporadikus, a katolikus egyház

⁴³ Wimmer, 2013..

⁴⁴ Lamont et al., 2016.

⁴⁵ Ezzel azt sugalljuk, hogy amikor alávetett habitusról értekezünk nem gondoljuk azt, hogy a romák ne gyakorolhatnák a hétköznapi ellenállás különböző formáit (lásd Scott, James: *Weapons of the Weak. Everyday forms of Resistance*. Yale University Press, 1985), vagy, hogy valamiféle „hamis tudattal” rendelkeznének.

⁴⁶ Lásd részletesebben Kiss Tamás: *Ethnic categorization between agency and structural constraints: Roma and non-Roma in Transylvanian settlements*. Manuscript, 2017.

integráló képessége pedig minimális. Nem jellemző a nagyfokú „csoporthizmust” igénylő mobilizáció, illetve izoláció sem, ami összeköthető azzal is, hogy nincsenek a közösség erőforrásaira ráépülő különböző típusú roma vállalkozók. A mobil romák, akik a teljes roma népesség egy jelentős részét képezik, meglehetősen egyértelműen az egyéni határátlépés (vagy ha úgy tetszik a magyarokhoz való asszimilálódás) stratégiáját követik. Ez a stratégia egyrészt nem igényli a csoportszolidaritás újratermelését, sőt, ahogy azt érinteni fogjuk, kimondottan az etnikai mobilizáció ellenében hat. Másrészt nem kérdőjelezi meg a roma-nem roma etnikai határmegvonás jogosságát, vagy az alá-fölérendeltségre épülő viszonyrendszert. Az egyéni határátlépés pusztán egy pozicionális mozgás, amelynek során valaki a többséggel próbál azonosulni, és szerencsés esetben a többséghez tartozók is reklasszifikálják.

Ebben a tekintetben informatív lehet a mennyiségi adatfelvétel esetében az autoidentifikációra vonatkozó kérdéssor, amiben a kérdezettek elsődleges és másodlagos identitására is rákérdeztünk. A magyarként való identifikáció (*self labelling*) ugyanis az egyéni határátlépési egykezet egyik indikátora lehet.⁴⁷

⁴⁷ Nyilván nem minden esetben és nem kontextustól függetlenül. Az is elképzelhető, hogy a magyarként való identifikációt a nem roma élitek hegemonisztikus diskurzusának való megfelelés motiválja. Így például egyes székelyföldi falvakban a romák elfogadják, hogy a nem roma élitek a települést etnikai értelemben homogénnek kívánják reprezentálni, miközben informálisabb helyzetekben az etnikai megkülönböztetést gyakorolják.

8. táblázat. Elsődleges és másodlagos identifikáció a nem romák és a különböző roma csoportok esetében

Elsődleges identifikáció	Másodlagos identifikáció	Heteroidentifikáció és lakóhely szerint kialakított csoportok					
		Nem romák (N=363)	Tanya (N=262)	Új Tanya (N=91)	Kisfalva (N=66)	Romák máshol (Felszeg, Vásártér) (N=54)	Romák Összesen (N=473)
Roma/ Cigány	Nincs másodlagos identitás	2,8	67,9	25,3	6,1	13,0	44,8
	Román			4,4		0,0	0,8
	Magyar		5,7	38,5	31,8	50,0	20,7
	Roma elsődleges összesen	2,8	73,7	68,1	37,9	63,0	66,3
Román	Nincs másodlagos identitás	2,2		2,2		1,9	0,6
	Roma					1,9	0,2
	Magyar	0,6			1,5		0,2
	Román elsődleges összesen	2,8		2,2	1,5	3,7	1,0
Magyar	Nincs másodlagos identitás	85,5	9,5	25,3	39,4	25,9	18,6
	Roma	1,7	16,4	4,4	18,2	7,4	13,3
	Román	0,6			1,5		0,2
	Sváb	3,0					
	Ruszin/ukrán	0,8					
	Magyar elsődleges összesen	91,6	26,0	29,7	59,1	33,3	32,1
Sváb/ Német	Nincs másodlagos identitás	0,8	0,4			1,2	0,2
	Német-roma				1,5	1,5	0,2
	Magyar	1,9				1,9	
	Sváb elsődleges összesen	2,8	0,4		1,5	4,7	0,4

Összességében a romák esetében 66,3 százalékban a roma/cigány volt az elsődleges identifikáció és 44,8 százalékban a roma volt az egyetlen identifikáció. A kétharmados (elsődleges) roma önbevallás, ami összességében 319 személyt jelent, teljes mértékben kompatibilis a népszámlálási eredményekkel. Az egyes szegregátumok között ugyanakkor jelentős különbségeket mutatott ki az identifikációban a mennyiségi adatfelvétel. A Tanyán 73 százalékot tesznek ki azok, akiknek az elsődleges identifikációja roma. Ez egyrészt a legmagasabb a különböző területileg behatárolt roma csoportok között, másrészt, ami ennél lényegesebb, hogy a Tanyán élők 68 százalékának a roma az egyetlen identifikációja. Ez azt a helyzetet tükrözi, hogy esetükben nincs (vagy nagyon szűk) az identifikációs játéktér. Őket mindenki teljesen egyértelműen cigánynak tekinti. Ugyanakkor a Tanyán élők közel 10 százalékának a magyar az egyetlen identifikációja és további 16,4 százalékuk a magyar az elsődleges identifikációja. A magyar (elsődleges vagy másodlagos) identifikációval rendelkező romák aránya összesen 31,7 százalék. A magyar identifikáció nyilvánvalóan sok mindenre utalhat (a magyar nyelvvel való azonosulástól az oktatási rendszer hatásán át a „magyar pénzért”⁴⁸ érzett háláig), de véleményünk szerint egyben a mobilitási aspirációk egyik mutatója is.

Az Új Tanyán élők esetében már csupán 25,3 százalék a kizárólag roma identifikációval rendelkezők aránya (gyakorlatilag a Tanyáról nemrég kiköltözött egyik domináns klán tagjai). Ugyanennyi azok aránya, akik kizárólag magyarként identifikálják magukat. Két személy (ezek is magyar-cigányok) románként identifikálta magát. A roma-magyar, illetve a magyar-roma kettős identifikáció az Új Tanyán élők 43 százalékát jellemzi. A Kisfaluban élő romák (a Tanták) között a kizárólagos roma identifikáció csupán az ott élők 6,5 százalékát jellemzi (4 személy). Ennél jelentősen nagyobb, 39 százalék azok aránya, akik kizárólag a magyar kategóriát nevezték meg. Az elsődleges roma identifikáció 37,9 százalékra (25 emberre), az elsődleges magyar 59,1 (39 emberre) volt jellemző. Összesen 50 százalékuk azonosult a roma és a magyar címkével is. A faluban, a dominánsan nem romák által lakott településrészekben élők között a kizárólagos roma identifikáció 13 százalékot tett ki, a kizárólag magyar pedig ennek a dupláját, 26

⁴⁸ Az évi 20 000 forintos oktatási-nevelési támogatás helyi elnevezése.

százalékot. 50 százalék a roma-magyar és 7 százalék a magyar-roma identifikáció aránya.⁴⁹

A telepről kiköltözött romák többsége (függetlenül attól, hogy a mennyiségi adatfelvétel során elhatárolódott avagy nem a roma kategóriától) igyekszik a Tanyabeliektől távolodni. A kiköltözés legtöbbjük számára egyben életmódváltást és aspirációbeli váltást jelent. Az Új Tanya esetében az életminőség javulása mellett a környezet aspektusában/kinézetében bekövetkezett változás még jelentősebb. Az udvar, illetve a ház látható részeinek az elrendezése, díszítése („magyaros” vagy még inkább „svábos” jellegén keresztül) kifejezetten a többséggel való azonosulást, illetve ezzel párhuzamosan a társadalmi mobilitás külső megjelenését szolgálja. Az aspirációkat és stratégiákat érintő váltás legtipikusabb és leginkább látványos eleme a „parasztosodás”. Az Új Tanyára kiköltözött cigány családok többségét, illetve a Kisfalu falurészben lakókat ugyanúgy jellemzi az epertermesztés, mint a nem romákat. Az epertermesztéssel foglalkozó interjúalanyainkat az jellemezte, hogy a vendégmunkából, illetve egyéb forrásokból származó pénzeket igyekeztek befektetni a megművelt földterület növelésébe. A technológiai innovációba való befektetés (illetve az ilyen irányú aspirációk) ugyanakkor kevésbé jellemezte őket. A „parasztosodás”, ami számukra egy hosszabb (legalább éves) periódusra előre kalkuláló életvitelként jelenik meg, éles ellentétben áll számukra a tanyabeliek „cigány” életmódjával. Ez utóbbit szemükben az egyik napról a másikra való élés, a keresetek felélése jellemzi (hasonlóan a többség megítéléséhez):

„Kapják a kis szocsiált [segélyt] és viszik a Braszeriába [söröző; a cigányok által frekventált kocsmá]. Oda viszik a kicsi pénzüket, aztán meg mennek lopni.” (I_04; roma interjúalany)

⁴⁹ További érdekesség, hogy találtunk 10 olyan személyt, aki nem volt rajta a szakértők által készített listán, de önmagát romaként identifikaálta. A terepmunka során sikerült egy ilyen családdal interjút is készíteni. Ők valóban az „átlagos” bizonytalanként heteroindentifikált roma családoknál is jobban integrálódtak. Sem a negyvenes évei második felében járó asszony, sem az ötvenes évei közepén lévő férj nem származik a Tanyáról. Már a szüleik sem éltek a Tanyán, az asszony ráadásul egy olyan szomszédos kistelephelyen született, ahol a köztudomás szerint „nincsenek romák”.

„Nem gondolkoznak azok, hogy kell egy takaró, vagy kell egy kenyér. Én nem is tudom elképzelni magamról, hogy tudnék így élni.” (I_03; roma interjúalany)

5.4. Többségi kategorizáció

Miközben a romák és a nem romák közötti különbségtétel a helyi társadalmi mezőben minden másnál fontosabb státuszjelző, az nem mondható el, hogy a roma nem-roma határ teljességgel átjárhatatlan lenne. A többségi identifikáció mobil romákra vonatkozó bizonytalanságával már a terepmunka kezdetén szembesülhettünk. Miközben a háztartások egy részét (77 sikeresen lekérdezett háztartást) ugyanis segítők egyértelműen romaként azonosította be, addig egy másik részük (24 háztartás) esetében úgymond bizonytalan volt. Elmondása szerint ezek a családok „nem tartják magukat romának”, és a faluban ugyan tisztában vannak azzal, hogy „roma származásúak”, de mivel „rendes emberek, nem nagyon szoktuk emlékeztetni őket erre”.

9. táblázat. A mennyiségi adatfelvétel során „romaként” lekérdezett háztartások szakértői besorolása

Falurész	Roma háztartás	Bizonytalan
Tanya	52	
Új Tanya	10	9
Kisfalu	4	12
Egyéb (Felszeg, Várastér környéke)	11	3
Összesen	77	24

A heteroidentifikáció bizonytalansága, illetve az identifikációs játéktér nyilvánvalóan szorosan összefügg a térbeli (szegregációs/deszegregációs) folyamatokkal is. A Tanyán élőket ugyanis segítők egyértelműen cigánynak sorolta be. A Tanyán való lakhely egyértelmű etnikai kategorizációt von maga után. Ezt nagyon jól mutatja MT esete is. MT egy „erős családból származó” magyar fiú, aki azonban cigány lányt vett el feleségül. Miután a szülei ezért gyakorlatilag kitagadták, a Tanyára költözött. Nemhogy MT öt gyermekét (akik sok helyi romához hasonlóan szőkék és kék szeműek), de magát MT-t is egyértelműen romának tekinti a falu:

„Nagyon erős család. Rendes házban laknak a szülei. A fiatalember meg leköltözött a cigánytelepre. A pulyák járnak néha a mamánál. Nekem a kislány mondta, hogy akkor járnak, amikor nincs otthon a tata. Mert olyankor mama ad nekijek tejet. Egyébként is próbál adni ezt-azt. Inkább az apuka volt, aki ellenezte ezt a dolgot [hogy MT cigány lányt vegyen feleségül]. Ű nagyon ki volt akadva. De azt mondja nekem a kislány, hogy azért a mama sem szereti, ha mind megyünk nála. El tudják maguk is képzelni... Megjelenik a háznál 4 vagy 5 cigány pulya. Ezért nem nagyon szerették a nem cigány mamánál, ha odamennek.” (I_01; nem roma interjúalany).

„Persze. Azok mán cigányok. Szőke gyermekek. Olyan szőke hajuk van, hogy csak na. De a fiút is úgy veszik, hogy cigány. Mert lenn lakik a Tanyában.” (I_01; nem roma interjúalany).

A bizonytalan heteroidentifikáció egyértelmű a Kisfaluban lévők esetében. Ők a rendszerváltást és a Tanyaégetést követően költöztek ki a Tanyáról és többségük egy nagycsaláddhoz/nemzetséghez tartozik. A Tanyán élőkkel való családi kapcsolataik viszonylag gyérek. Az Új Tanyán élők mintegy felét utalta a szakértő a bizonytalan kategóriába és láthatóan ezek a családok sem véletlenszerűen lettek kiválasztva.

A többségi kategorizációra természetesen az interjúk során is rákérdeztünk. Ennek alapján leginkább a vélemények többszólalúságát kell kiemelni. Számtalan ponton érintettük, hogy a teljesen a hétköznapi interakciókban is gyakran megjelenő vélemény, hogy a Tanyán kívülieket nem lehet ugyanabban az értelemben cigánynak tekinteni, mint a tanyabelieket:

„Cigányok. De nem lehet őket ugyanabba a serpenyőbe rakni. Cigány és cigány között óriási különbség van. Gyerekként én a Felszezen nőttem fel, a Viilor utca, ahogy a Braszeriától mész kifele. Mi együtt rúgtuk a labdát a cigánygyerekekkel. Felszezen ott voltak. De az a cigánycsalád, az a cigánypulya, amelyik a faluban nőtt fel... Nem tudom, talán emberibb. Jobban elfogadott a közösség által. És szorgalmasabb, tisztább, rendszeretőbb satöbbi. Sosem volt ezekkel probléma. Sosem. Higgyétek el. A rendszerváltás előtt, a nyolcvanas években, vagy a kilencvenes

évekbe, sosem. Ellenben, amelyik a Tanyában volt, az ő közösségiben, az állandóan problémát jelentett.” (I_18; volt polgármester)

Érintettük, hogy az életmódváltás és a kiköltözés nyomán a korábban a Tanyán lakó cigányok megítélése is megváltozhat. Szükséges azonban azt is hangsúlyozni, hogy emellett az ellenkező vélemény is elterjedt, miszerint „a cigány az mégiscsak cigány”. E tekintetben még arról sem beszélhetünk, hogy a többségi közösségen belül lenne valamiféle megosztottság. Egyszerűen arról van szó, hogy különböző kontextusokban különböző perspektívák jelennek meg, akár egy személy esetében is:

„Mert miből áll a kiköltözés? Az csak annyiból áll, hogy sikerül elmenni Németországba. Akkor megvettem egy kis telket. Utána elmegyek még egyszer, ráhúzok egy kis házat. Akkor már kiköltöztünk. De éppen úgy nincsen munkahelye, éppen úgy megyen lopni, éppen úgy kiszedi a krumplit a kertből.” (I_01, nem roma interjúalany)

A különböző roma csoportok identifikációs stratégiáiban meglévő feszültségek, illetve ezek ütközése a többségi kategorizációs gyakorlatokkal, pontosan ebből az ambivalenciából táplálkozik, ahol egyes romák számára helyenként megcsillan a falusfélként való elismerés lehetősége, máskor azonban ugyanez illúzióknak bizonyul.

5.5. Klasszifikációs küzdelem: szegregált versus integrált oktatás

A klasszifikációs küzdelemnek értelemszerűen több színtere van, egyik legfontosabb gyújtópontja azonban kétségkívül az oktatás A szegregált versus integrált oktatás vonatkozásában elég jól megmutatkoznak a faluban meglévő törésvonalak, illetve a különböző elképzelések arról, hogy hol kellene húzódnának a faluban a releváns társadalmi határvonalak és ezeknek mennyire kellene egybeesnie a romák és a nem romák közötti etnikai határral.

Többségi szempontból az oktatásban mutatkozik meg a faluban egyre akutabbá váló „cigányprobléma”. Az ütközések legfontosabb háttere a romák viszonylag lassú, de folyamatos aránynövekedése az

újabb és újabb születési kohorszokon belül. A faluban a mostani közép-, illetve idősödő generáció is jelentős számú romával járt egy osztályba, azonban a pedagógusok, illetve a nem roma szülők meglehetősen egybehangzó véleménye szerint a 40 százalékos arány már többé-kevésbé kezelhetetlen helyzetet teremt. Ilyen körülmények között a nem roma szülők részéről igen erős nyomás alakult ki a szegregált oktatás irányába. A Polgármesteri Hivatal, illetve az iskola különböző technikákkal igyekszik kezelni a helyzetet. Ugyanakkor a település, illetve az iskola vezetése egyértelműen fél az oktatási „white flight” jelenség beindulásától. Érdeemes hozzátennünk, hogy – ha Szatmár megye egyéb falusi térségeiben körülnézünk – teljes joggal. A nem roma gyermekek egy részének elszivárgása ugyanis egyrészt tovább növelné a romák arányát, másrészt pedig nagyon hamar közösségi gyakorlattá alakulhatna.

Ilyen nyomás hatására került sor 2010-ben a roma és nem roma tanulóknak az addiginál drasztikusabb szétválasztására. Ezt a roma képviselő erőteljes fellépése, valamint a Tanfelügyelőség és a Prefektúra közbeavatkozása kísérte. Az eset a különböző roma csoportok egymáshoz, illetve a nem romákhoz való viszonya (vagyis a klasszifikációs küzdelem) szempontjából is érdekes. A teljes szegregáció ugyanis intézményesített (volna) egy olyan többségi perspektívát, amely a romákat homogén csoportként kezeli, és a releváns határvonalat a romák és nem romák között vonja meg. Ez a végeredmény leginkább a Tanyáról kiköltözött, társadalmilag mobil romák perspektívájából volt elfogadhatatlan. A diszkrimináció-ellenes eljárást elindító roma képviselő narratívájában gyakorlatilag ez a nézőpont jelenik meg meglehetősen reflektálatlan formában, miközben a „standard” szegregációs/diszkriminációs narratívának nem sok nyomát találjuk:

„ [- Hallottuk, hogy volt egy eset, amikor a roma és magyar gyerekeket szétválasztották]

– *Ezt maguk honnan tudják? Én akkor voltam roma képviselő. Akkor volt, hogy kiszedték a roma gyerekeket és betették külön osztályba. Én nem volt honnan tudjam ezt. A lányom már nem járt iskolába. De jöttek a gyerekek a szomszéd utcából [Új Tanya]. Az ott lévő kislánytól megtudtam. Egyszer sírva jött haza a kislány, hogy nem megy többet iskolába, mert már nem jár az*

osztálytársával. Magyar kislány volt az osztálytársa. Mert már külön iskola van. Ő meg csak a cigány pulyákkal vagyunk, akik verekedősek. Magyarban, cigányban, mindenben van koszos is, büdös is. De van másféle is. Ezek meg az olyan úri kis cigányleányokat odatették a büdös tanyasi mellé. Azt mondta szegény kislány. Az koszos, büdös. Ellopta az uzsonnámat. Ilyen viták voltak a gyerekek között. Én bementem az igazgatóval beszélni. Mondtam, hogy ez így nem lehet tovább. Beteszed ezeket a tanyaiak közé? Normális vagy te? Azt mondja erre, hogy nincs nekem ehhez semmi közöm. Na mondom, jó. Lássuk. Akkor bemegyek Szatmárra és lássuk, hogy van-e nekem ehhez közöm. Megkérdeztem HI-t. Elmentem a prefektúrára is. És kijött végül az igazgatónő a tanfelügyelőségtől. Kijöttek kocsival. De én kértem előtte kétszer is, hogy tegye vissza, mert nem akarom kihozatni Szatmárról...” (I_05; roma interjúalany, volt roma képviselő)

A jelenlegi helyzet, amit a mobilabb romák támogatnak és a nem romák egyelőre többé-kevésbé elfogadnak, valójában a tanyasi romák és a többiek között meghúzott határvonalat intézményesíti. Ezt azonban nem tekinthetjük biztonsággal az oktatáson belül zajló kategorizációs küzdelem végének. A nem roma többség jövőbeli stratégiái (például a „white flight” beindulása) teljesen átrendezhetik a jelenlegi helyzetet.

6. Összefoglalás

Tanulmányunk a helyi etnikai klasszifikációs rendszer leírására irányult és abból indult ki, hogy azt a strukturális keretfeltételek és az egyéni cselekvőképesség egyaránt meghatározzák. A makrostrukturális folyamatok (illetve kiemelten az etnikailag szelektív közpolitikák) messzemenően hozzájárultak ahhoz, hogy a helyi társadalmi törésvonalak „etnicizálódjanak”. A múlt rendszerben a belső migrációt és a foglalkoztatást meghatározó politikák egyaránt diszkriminatívak voltak a romákra nézve, akik Szatmárnémetibe sem beköltözőként, sem ingázóként nem kerülhettek be. Ezzel együtt a múlt rendszer az etnikai határok elmosódásához vezetett, azzal, hogy a romák számára lehetővé tette az ilobai bányában való munkavállalást. Ezt némiképp tükrözték a

térbeli folyamatok is, hisz a téesz a romákat a falut átszelő folyó árterületéről a falu belterületére költöztette. A rendszerváltással a romák és nem romák közötti határok élesebbé váltak, egyrészt a romák számára máig traumatikus „Tanyaégetés”, másrészt a munkaerőpiaci folyamatok nyomán. A faluban felértékelődött a mezőgazdasági tevékenység, sok nem roma család kezdett intenzív mezőgazdasági tevékenységbe (elsősorban epertermesztésbe). A romák azonban (miután nem kaptak földet) az etnikai munkamegosztás másik pólusán találták magukat: a nem romák napszámosai lettek. Ez egy etnikailag tagolt kasztszerű munkamegosztás alapjait vetette meg.

Ezzel párhuzamosan azonban sok roma számára megnyílt a külföldi munkavállalás lehetősége. Ez megeremtette a szegregátumból való kiköltözés lehetőségét, ami egyértelműen a mobilitással és a megváltozott aspirációkkal kapcsolódott össze. A mobil romák többsége egyfajta asszimilációs pályát igyekszik befutni, amit az is támogat, hogy a falu (a vizsgálatba bevont más településeknél) megengedőbb az egyéni etnikai határátlépéssel szemben. Így elképzelhető, hogy a releváns társadalmi törésvonalak nem a romák és nem romák, hanem a szegény (Tanyán élő) romák és a többiek között húzódnak majd.

Felhasznált irodalom

Abdelal, Rawi – Herrera, Yoshiko – Johnston, Alastair – McDermott, Rose (ed.): *Measuring Identity. A Guide for Social Scientists*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Achim, Viorel: *The Roma in the Romanian History*. Budapest: CEU Press, 2004.

Barany, Zoltan: *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Mess.: Harvard University Press, 1991, 229–252.

- Brozovicova, K. – Fabo, B. – Kahanec, M. – Messing, V.: *Overview of the Labor Market Situation of Low-Educated and Roma Population and Regulations Affecting their Employment*. Budapest: NEUJOBS; 2013.
- Brubaker, Rogers: Migrations of Ethnic Unmixing in the New Europe. *International Migration Review*, vol. 32, no. 4, 1998, 1047–1065.
- Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004.
- Emirbayer, Mustafa – Mische, Ann: What is Agency? *American Journal of Sociology*, Vol. 103, No. 4, 1998, 962–1023.
- Horowitz, Donald: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkley Ca.: UCLA Press, 1985, 31–37.
- Horváth István – Kiss Tamás: Depopulating semi-periphery? Longer term dynamics of migration and socioeconomic development in Romania. *Demográfia*, Vol. 58, No. 5, 19–132.
- Jenkins, Richard: *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explanations*. London: Sage, 2008.
- Kiss Tamás: *Ethnic categorization between agency and structural constraints: Roma and non-Roma in Transylvanian settlements*. Manuscript, 2017.
- Kiss, Tamás – Székely, István Gergő: Shifting linkages in ethnic mobilization: the case of RMDSZ and the Hungarians in Transylvania. *Nationalities Papers* Vol. 44, No. 4 (2016), 591–610.
- Ladányi, János – Szelényi, Iván: *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. Colorado: Columbia University Press, 2006.
- Lamont, Michèle – Moraes, Silva – Graziella, Welburn, Jessica – Guetzkow, Joshua – Mizrahi, Nissim – Herzog, Hanna – Reis, Elisa: *Getting Respect. Responding to Stigma and Discrimination in the United States, Brazil, and Israel*. Princeton: Princeton University Press, 2016.

- László Márton – Novák Csaba Zoltán: *A szabadság terhe, Marosvásárhely, 1990. március 16–21*. Csíkszereda: Pro-Print, 2013.
- Messing Vera: *Active Labor Market Policies with an Impact Potential on Roma Employment in Five Countries of the EU*. Budapest: NEUJOBS; 2013.
- Lamont, Michele: *The Dignity of the Working Man. Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 2000.
- Ringold, Dena: *Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges*. Washington DC: World Bank, 2000.
- Scott, James: Scott, James: *Weapons of the Weak. Everyday forms of Resistance*. Yale University Press, 1985.
- Szalai, Júlia – Zentai, Violetta (ed.): *Faces and Causes of Roma Marginalization in Local Contexts*. Budapest: Center of Policy Studies, CEU, 2014.
- Tengelyi László: *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest: Atlantisz, 1998.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. Társadalmi szervezetek: közösségek, társulások, vallások, 2/1*. Budapest: Jogi és Közgazdasági Kiadó, 1987.
- Wimmer, Andreas: *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict. Shadows of Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Wimmer, Andreas: *Ethnic Boundary Making. Institutions, Power, Networks*. Oxford University Press, Oxford, 2013, 59–61.

From Tanya to New Tanya. Ethnic restructuring and the struggle
of ethnic classification in a village of a region called Partium
by DÉNES KISS – TAMÁS KISS

Our study presents the changing system of ethnic classification in a Transylvanian village, which is mixed considering the ethnic origin of its inhabitants; however, it is homogeneously Hungarian considering language use. We focus on the distinction and ethnic boundary making between Roma and non-Roma. One of our arguments is that the cleavages of the local society have ethnicized due to several macro-structural and macro-societal processes, which led to an increased significance of the distinction between Roma and non-Roma. Nevertheless, our focus is not exclusively on structural constrains but also on the role of human agency. We present the strategies and identity options of socially mobile Roma who try to distance themselves from the Roma category in order to escape the social stigma associated with it.

KISS TAMÁS – SZABÓ Á. TÖHÖTÖM *

Az uzorás, a prédikátor és a roma mozgalom. Etnikai kizárás és közösségi kohézió egy erdélyi faluban¹

Esttanulmányunk² egy átfogó, Erdély 12 településére kiterjedő, mennyiségi és minőségi módszereket kombináló vizsgálat része, amelynek célja a helyi etnikai klasszifikációs rendszerek összehasonlító vizsgálata volt. A tanulmány első részében azt mutatjuk be, hogy a különböző makrostrukturális változások hogyan hatottak a romákra és a nem romákra, illetve magára a helyi klasszifikációs rendszerre. Ilyen értelemben a makro- és mikrostrukturák közötti kapcsolódást vizsgáljuk, miután elfogadjuk azt a tételt, miszerint a makrostrukturális és a politikai viszonyok jelentős mértékben meghatározzák, hogy a hétköznapi interakciók során milyen típusú kategóriákat és megkülönböztetéseket tekintünk relevánsnak.³ Amellett fogunk érvelni, hogy ezek a folyamatok jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a településen belül a társadalmi különbségek „eticizálódjanak”, ezen belül pedig a romák és nem romák (nem

* Kiss Tamás szociológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: t_kiss77@yahoo.com; Szabó Á. Töhötöm etnográfus, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézet munkatársa. E-mail: szabo_tohotom@yahoo.com.

¹ A falut – mivel az itt elemzett élettörténetek több, akár kompromittáló adatot is tartalmaznak – nem nevezzük meg, és még a regionális elhelyezéstől is eltekintünk. Illetve érthető okokból a hivatkozásokból is kihagyjuk azokat a munkákat, amelyek alapján a település azonosítható lenne. A vizsgálat az Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja (CRDE) INTEGRO programja (POSDRU/165/6.2/S/140487) keretében készült.

² A terepmunkát 2014 folyamán, július-augusztus-szeptemberben végezte el Szabó Á. Töhötöm.

³ Ladányi János – Szelényi Iván: *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and making of an Undreclass in Transitional Societies of Europe*. New York: Columbia University Press, 2006.; Wimmer, Andreas: *Ethnic Boundary Making. Institutions, Power, Networks*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

pedig a magyarok és románok) között húzódjon a legfontosabb törvonal. Ugyanakkor a strukturális meghatározottság nem magyaráz meg mindent, nem írja elő például, hogy a társadalmi kizárással szembesülő mobil romák milyen stratégiákat kövessenek. A tanulmány második részében ezzel a kérdéssel foglalkozunk, és bemutatjuk a helyi roma eliteket, illetve a csoportkohézió és szolidaritás fenntartásában érdekelt intézmények működési logikáját. Miközben a roma (vagy „cigány”) kategória társadalmi konstrukciójában a társadalmi kizárást tapasztalata meghatározó, addig ezek az (egymással is vetélkedő) intézmények jelentős mértékű „csoportizmust” termelnek ki. Miközben a tanulmány első részében makrotársadalmi folyamatokról és azok hatásáról értekezünk, addig a második részben a roma elitek stratégiáit részleges élettörténeti rekonstrukciókon keresztül próbáljuk kibontani.

1. A településről és a vizsgálatról

A falu a műút és a vasút mentén fekvő, 2000 lakosú községközpont. A szűkebb térség városközpontja egy 20 ezer lakosú kisváros a falutól 20 kilométerre, a megyeszékhely mintegy 35 kilométerre fekszik. A tájegység gazdasági értelemben periféria, amit a rendszer-váltást követő dezindusztrializáció és dekollektivizáció nyomán krónikus munkaerőhiány jellemez. Lényeges, hogy miközben a helyiek számára meghatározó a perifériára sodródás érzete, él még a település egykori központjellege iránti nosztalgia is. A falu ugyanis korábban járási központ volt, és itt volt egy Erdélyben jelentős arisztokrata család nagyüzemi gazdaságának a székhelye is. A térség Erdély egyik etnikailag legkevertebb vidéke, ahol a roma jelenlét hagyományosnak mondható.⁴ Ez a kevertség a falut is jellemzi: a 2011-es népszámlálás szerint a romák aránya közel 42 százalékos, ami nagyjából megfelel az Integro vizsgálat heteroidentifikációra alapozó becslésének is. A magyarok aránya 30, a románoké 26 százalékos. Vallási tekintetben még nagyobb a sokszínűség. A magyarok többsége református, a románoké ortodox. A romák kétharmada

⁴ Az 1893. évi cigányösszeírás szerint a járásban a cigányok aránya 8,1 százalékos volt, ami az egyik legmagasabb Erdély és a történeti Magyarország területén. Lásd Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Budapest: Socio-typo, 1998.

tartozik valamelyik egymással is vetélkedő pünkösdi gyülekezetbe. Kisebb számban vannak adventisták, baptisták és katolikusok, akik többségükben nem romák. A romák között ma is él a romani nyelv romungro dialektusa, azonban sokan közülük már csupán a román nyelvet beszélik, ami egy előrehaladott nyelvváltási folyamatra utal. Ugyan a faluban visszatérő toposz a romák háromnyelvűsége, valójában a nagy többségük nem beszéli a magyar nyelvet.

Az Integro vizsgálat során kvalitatív és kvantitatív adatfelvételt készítettünk. Célunk az összes (heteroidentifikáció alapján) roma háztartás és egy nem roma kontrollminta lekérdezése volt. A faluban a romák és nem romák közötti etnikai határ fölött nagymértékű konszenzus van, amit az is mutat, hogy a népszámlálás eredményével megegyező heteroidentifikációs becslést kaptunk. A háztartások klasszifikációja során (amit a polgármesteri hivatal egy magát romának valló alkalmazottjával végeztettünk el) bizonytalan esetek nem voltak, a heteroidentifikációval beazonosított romák 97,8 százaléka pedig egyetlen etnikai kategóriával, a romával azonosította magát. Összesen 225 roma háztartást azonosítottunk be, amiből 175-öt (78%) sikerült lekérdezni. A nem roma kontrollminta végül 57 háztartásra terjedt ki. Így összesen 216 háztartásról és 824 személyről vannak adataink. Az egyéni szintű adatbázisban a válaszadók közül 608 roma és 216 nem roma.⁵ Emellett 23 interjú készítettünk, egyrészt a hatalmi struktúrák (nem roma) képviselőivel, másrészt roma elitekkel és romákkal. Az interjúk mellett két fókuszcsoportos beszélgetésre is sor került, roma, illetve nem roma résztvevőkkel.

2. *Státuscsoportok, etnikai kategóriák, etnikai térszerkezet*

A társadalmi különbségeket a faluban egyértelműen az etnikai törésvonalak mentén írják le, míg a nem etnikai kategóriák jelentősége csekély.⁶ Ez utóbbiaknak a múltban volt jelentőségük a társadalmi

⁵ A nem romák véletlenszerűen lettek kiválasztva. Korban és végzettségben a romákhoz közelebb álló háztartásokat kérdeztünk. Vagyis nem kérdeztünk egyedülálló öregeket vagy idős házaspárokat, hanem csak olyan háztartásokat, ahol legalább az egyik háztartástag 55 év alatti. Szintén nem kérdeztünk olyan háztartásokat, ahol az egyik tagnak felsőfokú végzettsége van.

⁶ Az Integro vizsgálat elméleti megalapozásában a Bourdieu által bevezetett klasszifikációs küzdelem fogalma kiemelt jelentőséggel bírt. Ez arra irányítja rá a figyelmünket, hogy a (tágan értelmezett) politikai küzdelmek során, egy hatalmi

csoportképzésre nézve, az ötvenes években a rendszer a kulák, illetve a szegényparaszt kategóriákat intézményesítette, később a munkások és földművesek közti különbségtétel bírt jelentőséggel. Az ilyen osztályalapú kategóriáknak azonban a jelenben legfeljebb az egyéni emlékezésben van szervezőerejük, különösebb jelentőségük ma a társadalmi határmegvonásban nincs.

Ugyan a népszámlálási adatok szerint a falut három etnikum lakja, helyesebb, ha a társadalmi különbségtételnek két szintjéről vagy dimenziójáról beszélünk. Ezek szerint etnonacionális értelemben beszélhetünk románokról és magyarokról (és csak megkötésekkel romákról), etnorassziális értelemben pedig romákról és nem romákról. A magyarok és románok közötti törésvonal politikai szempontból látható, hisz az utóbbi 25 évben a helyi politikai mezőt a magyar és román pártok, illetve érdekcsoportok közötti küzdelem szervezte. Hasonlóképpen látványos az a szimbolikus küzdelem, amely a lokális társadalmi terek magyarként, illetve románként való megjelölésért folyik, és amelyekben különböző etnikailag jelölt intézmények játszanak főszerepet.⁷ Ezzel együtt a hétköznapiokban a *romák és nem romák közötti különbségtételnek* és törésvonalnak van elsődleges jelentősége, míg a magyar-román különbségtétel ehhez képest másodlagos.

A roma-nem roma különbségtétel az, ami a társadalmi kapcsolatok, vagy Arjun Appadurai kifejezésével a *szomszédságok* szerveződésében is meghatározó, azt követően is, hogy az utóbbi évtizedekben a romák és nem romák térbeli elkülönülése némiképp oldódott.⁸ Így például igen ritka kivételnek számít a romák és nem romák közötti vegyes házasság. Hasonlóképpen romák és nem romák között

szempontból aszimmetrikus térben dől el, hogy mely társadalmi kategóriák válnak láthatóvá, jelentőségtejjessé. A csoportidentifikáció szintén nem független ettől. Lásd Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991. 229–252.

⁷ Elsősorban az egyházak, de hasonlóképpen egyesületek, pártok, politikai szereplők.

⁸ Appadurai megkülönböztette egymástól a földrajzi értelemben vett helyet, a szomszédságot (ami alatt a társadalmi hálózatokat értette) és a lokalitást (ami a helyhez kapcsolódó szimbolikus diskurzusok összessége). A helyhez kapcsolódó diskurzusok – Appadurai szavaival élve – a „szubjektumok lokalizálásában”, vagyis a helyi identitás termelése szempontjából fontosak. L: Appadurai, Arjun: *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press, 1996, 178–183.

nem jellemző a személyes kapcsolatok (románok és magyarok között egészen elterjedt és természetes) rituális megerősítése sem. A társadalmi hálózatok meglehetősen merev elkülönülése mellett a román-roma viszonyrendszer másik alapjellemezője az alá-fölérendeltség. Horowitz az egyértelműen alá-fölérendelő (*ranked*) viszonyrendszernek két fontos elemét emelte ki. Nevezetesen, hogy az etnikum egyben státuszjelző is, illetve, hogy nincsenek az alárendelt csoport (elitjei) által ellenőrzött mobilitási csatornák.⁹ A romák marginális státushoz való kapcsolása egyértelmű: folyamatosan szegénynek láttatják őket, akkor is, ha van köztük több jó anyagi helyzettel jellemezhető család. A romák körében szintén igen erős a szegénység és marginalitás diskurzusa. Összességében pedig az is meglehetősen egyértelmű, hogy a romák alig kontrollálják a társadalmi felemelkedéshez szükséges erőforrásokat és csatornákat.

A magyarok és románok közötti különbségtétel ehhez képest másodlagos. Élesen fogalmazva úgy tűnik, hogy a magyar-román etnikai törésvonal ellenére a romákkal szemben a nem romák (vagyis a magyarok és a románok együttesen) egyfajta kvázi-etnikai kategóriaként tételeződnék.¹⁰ Ezt erősíti, hogy a két etnikum között sokkal kisebb mértékű a társadalmi zártság. Teljes mértékben elfogadott a magyarok és románok közötti vegyes házasság. A gazdasági kooperáció, illetve a reciprocitás alapját képező hálózatok szintén rutinszerűen lépik át a magyar-román határvonalat és a személyes kapcsolatok rituális megerősítése (például az egymás családi ünnepein való részvétel stb.) is teljesen megszokott magyarok és románok között.

Az etnikai csoportok területileg jelentős mértékben elkülönülve élnek ma is. A köztudat meglehetősen élesen megkülönbözteti a cigányok által lakott falurészt (magyarul cigánysereg; románul

⁹ Horowitz, Donald: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkley, California: UCLA Press, 2000 [1985], 22–30.

¹⁰ Az etnikai törésvonalak leírásában Chandra fogalmi rendszerére támaszkodunk. Chandra etnikumnak nevez minden olyan kategóriát, amely valamilyen veleszületett attribútum mentén határozható meg. Ilyen szempontból az egyén egyszerre több etnikai kategóriának lehet a tagja. Ugyanakkor egy adott kontextusban nem minden etnikai kategóriának van jelentősége, vagy Chandra kifejezésével élve nem minden kategória aktivált (Chandra, Kanchan: *Constructivist Theories of Ethnic Politics*. Oxford University Press, 2012). A faluban a „nem roma” kategória ugyanúgy megfelel Chandra etnicitás-meghatározásának, mint a román és a magyar, még akkor is, ha a közbeszéd ez utóbbiakat tekinti is etnikumoknak.

jiĝanie vagy a legdepriváltabb része *după garduri*) a falu egyéb tereitől. A háztartási adatfelvétel során 225 roma háztartást azonosítottunk be, amelyek közül 158 volt a hagyományosan roma falurészben, 67 pedig a falu egyéb utcáin szétszórva. Ez egyben azt is jelenti, hogy – miközben a cigányok lakta falurész mentálisan élesen elválik a falu egyéb részeitől – ma valójában nem nagyon van olyan falurész, ahol ne élneek romák.

Egy zömmel román és egy zömmel magyar falurész térben szintén elkülöníthető. A magyar és a román falurészek közötti mentális határ azonban korántsem olyan éles, mint a roma és nem roma falurészek közötti (habár a fizikai elkülönülés nem feltétlenül kisebb). A falu központi részeit magyarok és románok (illetve kisebb számban romák) vegyesen lakják.

Az erős területi szegregáció az 1970-es évektől kezdett el oldódni, amikor az ipari munkahelyen dolgozó romák közül többen a falu hagyományosan nem roma részein vettek házat. Az Integro 2014 vizsgálatban a falu egyike azon terepeknek, ahol a területi de-szegregáció a leginkább erőteljes volt. A romák beköltözése más vizsgált településekhez viszonyítva hamarabb következett be, és – legalábbis jelenleg – a nem romák által elfogadottabb. A roma beköltözés elfogadottsága alatt nem azt értjük, hogy a nem romák ezt ne élneek meg társadalmi süllyedésként, vagy hogy egyáltalán ne rosszallnák, ha a szomszédjuk egy roma családnak adja el a házat.¹¹ A deszegregációt gátoló vagy a romák beköltözését lassító stratégiákat azonban nem működtetnek, a roma beköltözést pedig elkerülhetetlennek tartják.

Adataink azt mutatják, hogy a romák beköltözésének alternatívája a magyar és román falurészek erőteljes depopulációja. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a faluban 54 ház állt üresen, ami megközelíti a hagyományosan nem roma falurészekben romák által lakott házak számát. A roma beköltözések nélkül a falu házainak 20 százaléka, a nem roma falurészekben pedig a házak egyharmada állna üresen. Az is egyértelmű, hogy a faluban szinte kizárólag a romák részéről létezik a házak iránti kereslet. A mennyiségi adatfelvétel kitért a lakhatást meghatározó tényezőkre, illetve a lakásfelszereltség vizsgálatára, amit itt most nem ismertetünk részletesen. Lé-

¹¹ Különösen a magyarok esetében erős a föld, a házak, a magyar falurész „megtartására” vonatkozó diskurzus, amely azonban a piaci tranzakciókat kevésbé befolyásolja.

nyeges azonban, hogy (1) a szegregátumban élő romák minden tekintetben rosszabb helyzetben vannak, mint az azon kívüliek, ez utóbbiak pedig rosszabb helyzetben vannak, mint a nem romák; (2) a falubeli „cigánysereg” (összességében) más szegregátumokkal összehasonlítva a jobb állapotúak közé tartozik; (3) a szegregátum maga is erősen rétegzett.

3. Makrotársadalmi változások és etnikai klasszifikáció

A fent leírt klasszifikációs és etnikai rétegződési rendszer a makrotársadalmi és politikai változások nyomán jött létre, amelyek értelemszerűen sajátosan csapódtak le a lokális társadalmi térben. A romák és nem romák közötti törésvonal leginkább a rendszerváltást követően éleződött ki, azonban a múlt rendszer etnikailag szelektív politikai intézkedései is hozzájárultak a jelenlegi helyzethez. A következőkben röviden áttekintjük ezeket a folyamatokat.

3.1. Történeti vázlat

A település gazdasági életében kiemelt szereppel bíró agrárszektor vonatkozásában – két történeti léptékben rövid periódust leszámítva – a nagyüzem jelenléte volt meghatározó. Elsősorban az I. világháborút megelőző periódusban, de még a két világháború között is, a grófi birtoknak volt meghatározó szerepe. A korabeli dokumentumokból a grófi birtok kapcsán egy korszerű mezőgazdasági nagyüzem képe bontakozik ki, amely az 1921-es földreform előtt a falu mezőgazdasági területeinek több mint felét magába foglalta. A nagyüzemi gazdálkodás második formáját a téesz jelentette, amely a grófi birtoknál nagyobb mértékben fogta át és monopolizálta a mezőgazdasági termelést. Sok tekintetben kontinuitás volt a két nagyüzem között, hisz a téesz vette át a grófi birtok gazdasági épületeit, illetve a szőlőtermelést (mint intenzív ágazatot) is folytatta egy ideig. A szőlőművelés mellett (ami időközben a rossz permetezés nyomán megszűnt) többféle intenzív ágazat létezett, ahol nem a hagyományos munkaszervezetet alkalmazták, hanem mintegy részművelésbe adták ki a földet erre megfelelő szaktudással rendelkező személyeknek, családoknak (ami jelentős jövedelem-felhalmozást tett lehetővé). A szőlőművelés mellett a melegházás zöldségtermesztés, il-

letve két másik közeli falu téveszével közös dugványiskola voltak az intenzív ágazatok.

A szocialista típusú modernizáció második alappilléret az iparosítással egybekötött urbanizáció jelentette, ami a falu társadalmi szerkezetét is nagymértékben átalakította. A városba való elköltözés, illetve az ingázás az 1960-as években indult el, és a megyésítést követően, a hetvenes-nyolcvanas években érte el a maximumát. A folyamat általános jegyei és a mikrorégióra jellemző sajátosságai egyaránt figyelemre méltók. A már említett kisváros, a térség elsődleges vonzásközpontja fejlődésében két intenzívebb szakaszt különíthetünk el. Az első az 1950-es évek, majd pedig a megyésítést követően az 1970-es és 1980-as évek. A kommunista modernizáció egészét tekintve a város több mint háromszorosára duzzadt, és a rendszerváltáskor a csatolt települések nélkül megközelítette a 30 ezret (miközben ma már csak 20 ezres lakossággal rendelkezik). A falubeliek városra vándorlása az 1970-es és 1980-as években volt a legnagyobb mértékű. A kisvároson kívül elsősorban a megyeszékhely, de ezen kívül más közeli városok is vonzást gyakoroltak a falura. A térség egészét tekintve világosan kirajzolódik, hogy a román népesség urbanizációba való bekapcsolódása a magyarokénál nagyobb mértékű volt, ami a románok arányának a csökkenéséhez vezetett. Ahogy arra Szelényi Iván rámutatott, a szocialista rendszerek egyik jellegzetessége volt a nagymértékű alulurbanizáltság. A városfejlesztés (elsősorban a lakásépítés) ugyanis nem tartott lépést a városokon lévő ipari kapacitás növekedésével, aminek következtében megnőtt a naponta faluról városra ingázó vidéki népesség.¹² Ez nem volt másképp a vizsgált falu esetében sem, ahonnan a nyolcvanas években a munkaképes férfiak többsége a közeli kisvárosba járt be dolgozni. A legnagyobb munkáltatók a bútorgyár, az ablakgyár és a vegyipari kombinát voltak.

Érdeemes kiemelni, hogy Erdélyben általános volt a falu-város migráció etnikai szelektivitása. Ez román-magyar vonatkozásban is megnyilvánult, de roma-nem roma vonatkozásban általában még erősebben érvényesült. Érdekes módon a faluban (illetve talán a térségben) ez nem figyelhető meg olyan formában, mint más vidéke-

¹² Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.

ken. A vidéki térségekben az etnikai szelektivitás két dolgot jelenthetett. Egyrészt általános volt, hogy a városra költözők között a romák messze alul voltak reprezentálva. A romák vidéken való koncentrációjának ez talán a legfontosabb oka. Másrészt az is tipikus volt, hogy miután az ipari munkahelyek jóval nagyobb jövedelmet kínáltak, mint a téész, a mezőgazdasági szektorban munkaerőhiány lépett fel. Ezt a helyzetet a téész sok esetben a roma (mellette pedig a női) munkaerő termelésbe való bevonásán keresztül oldotta meg, így általános volt, hogy egy etnikailag szegmentált foglalkozási szerkezet keletkezett.¹³

1. táblázat. A romák és nem romák foglalkoztatottsága 1989 előtt (1971 előtt születettek)

	Romák			Nem romák		
	Férfi (N=54)	Nő (N=49)	Összes (N=103)	Férfi (N=21)	Nő (N=26)	Összes (N=47)
Nem dolgozott	17,3	44,7	30,3	8,0	4,8	6,5
A helyi téészben	0,0	21,3	10,1	4,0	14,3	8,7
Állami mezőgazdasági vállalatban	5,8	2,1	4,0	4,0	28,6	15,2
Iparban, településen	5,8	8,5	7,1	0,0	9,5	4,3
Iparban, más településen	69,2	23,4	47,5	68,6	23,5	47,8
Egyéb	1,9	0,0	1,0	15,4	19,3	17,5

A mennyiségi adatfelvétel során rákérdeztünk arra is, hogy a válaszadók hol dolgoztak 1989 előtt. Ebből világosan kiderül, hogy a településen nem volt jellemző a foglalkozásszerkezet (máshol meghatározó) etnikai szegmentáltsága. A megkérdezett roma férfiak 69, míg a megkérdezett roma nők 23 százaléka az iparban dolgozott a településen kívül. A nem romák esetében ugyanezeket az arányokat kaptuk (ami az alacsony esetszám mellett inkább csak jelzésértékű).

¹³ Ilyen értelemben az Integro 2014 keretében lefolytatott Ozsdolai terep érdemel figyelmet, valamint a korábban az Inclusion 2007 keretében készített Sepsikőröspataki vizsgálat (Kiss Tamás: *Categorizare etnică și statut social la Valea Crișului, județul Covasna*. In Kiss Tamás – Fosztó László – Fleck Gábor: *Incluziune și excludiune: studii de caz asupra comunităților de romi din România*. Cluj: Kriterion, évszám?).

A romák többsége ugyanúgy a közeli kisvárosba ingázott, mint a nem romák. A legjelentősebb etnikai különbség, hogy miközben a roma nők a helyi téészben, addig a nem roma nők a környéken lévő állami gazdaságokban dolgoztak. Másrészt, miközben a közeli kisvárosba költözők között jelentős számban találunk romákat, addig ők a megyeszékhelyre nem költözhettek.¹⁴ Összességében az ingázók között nem, azonban a települést elhagyók között alulreprezentáltak voltak a romák.

A romák és a nem romák közti különbségtétel felerősödésében, illetve a társadalmi különbségek újraetnicizálódásában a rendszerváltást követő folyamatoknak döntő szerepük volt. A leglényegesebb folyamat a dezindusztrializáció, illetve a kollektív gazdaság megszűnése, amit az infrastruktúra végletes leromlása kísért. Az ipari termelés összeomlása egyaránt megkérdőjelezte a falubeli roma és nem roma családok addig követett életstratégiáit, a rendszerváltást követő restitúciós politika azonban a romákat és nem romákat eltérő pályákra állította. A földtulajdonra vonatkozó restitúciós politika a II. világháborút követő (igen rövid) időszak tulajdonviszonyait állította vissza. Történeti távlatban a faluban ez volt az egyetlen olyan periódus, amikor egyértelműen a kisbirtok volt domináns. Ugyanakkor a kollektivizálás előtti tulajdonviszonyokhoz való visszatérés következtében a romák közül jóval kevesebben és jóval kisebb földtulajdont kaptak. A restitúciós törvény lehetővé tette, hogy a téész azon alkalmazottai, akik korábban nem rendelkeztek földdel, fejenként 0,5 hektár területben részesüljenek. Ezt azonban az olyan falvakban, ahol korábban egyértelműen az elaprózódott birtokszerkezet volt a jellemző, nehezen lehetett végrehajtani, hisz ezeket a területeket csak a többi igénylő kárára lehetett kimérni. A faluban a téészben dolgozó romák földhöz juttatását az tette lehetővé, hogy rendelkezésre álltak a grófi uradalomtól egyenesen a téészhez került területek, így a földosztás nem járt a falubeli tulajdonosok érdeksérelmével. Ezzel együtt a földhöz jutó roma családok száma csekély volt, és rájuk is az volt jellemző, hogy a földeket eladták.

A román állam a restitúció ezen formáját, aminek nyomán országszerte mintegy 4,5 millió kis és törpegazdaság jött létre (3,1

¹⁴ Az etnikai szelekció egyik eszköze az úgynevezett zárt városok rendszere volt, ahol igen nehéz volt (a gyakorlatban a románoknak volt lehetséges) személyi igazolványt szerezni.

hektáros átlagos területtel), a szociális ellátás egyfajta pótlékeként használta, és ezen keresztül tette elviselhetővé a vidéki lakosság számára a dezindustrializáció katasztrofális következményeit.¹⁵ A faluban is megfigyelhető volt, hogy a mezőgazdasági tevékenység szerepe mind az életvezetési stratégiák, mind pedig a szimbolikus diskurzusok szintjén felértékelődött. A romák és nem romák közötti különbségtétel szempontjából döntő, hogy miközben az előbbieket többsége (ténylegesen, illetve az erre vonatkozó diskurzusok szerint) kapcsolódik a mezőgazdasági termelés valamely formájához, addig a romák kimaradnak abból.¹⁶

A restitúciós politika mellett a szociális segélyezés politikája a másik olyan, ezzel összekapcsolódó tényező, amely a romák és nem romák közötti törésvonalat nagymértékben felerősíti. A garantált minimáljövedelemre vonatkozó, a segélyezés gyakorlatát ma is meghatározó törvényt csak 2001-ben fogadták el, és a törvényt úgy alakították ki, hogy az önellátó gazdálkodást folytatók ne essenek a hatálya alá. Így vidéken gyakorlatilag azok részesülnek a minimális garantált jövedelemben, akik nem folytatnak mezőgazdasági tevékenységet, illetve nincs földtulajdonuk. Ez a meghatározás a faluban elég nagymértékben fedi a roma kategóriát. A segély – amely nyilvánvalóan a legtöbb, főként a szegregátumban élő család számára az elsődleges jövedelemforrás – különböző jelentéssel bír a romák és nem romák számára, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy mind a két csoport számára összekapcsolódott nem pusztán a szegénységgel, hanem a cigánysággal is. Sok roma az életszínvonalát, illetve a stratégiáit ehhez kötve határozza meg. A korábbi terepmunkák során, a hogyan élnek kérdésre, gyakran válaszoltak úgy a falubeli romák, hogy „*hát hogy éljünk, kicsi a segély*”. Eközben a nem romák számára a segély egyértelműen „cigány” stigmává változott, ami hozzájárul a helyi romák szimbolikus síkon történő marginalizációjához, még ha másrészt sokszor valóban a túlélésüket teszi lehetővé.

¹⁵ Dumitru, Mihai – Diminescu, Dana – Lazea, Valentin: *Dezvoltarea rurală și reforma agriculturii românești*. București: Institutul European Român WP 10–11, 2004; Tudon, Monica: Small scale agriculture as a resilient system in rural Romania. *Studies in Agricultural Economics*, 2015, 117, 27–34.

¹⁶ Ilyen értelemben, amennyiben a marxi, vagy weberi terminológiát használnánk, jogos lenne a romák és nem romák közötti osztálykülönbségekről beszélni.

3.2. Munkaerőpiaci pozíciók, a romák és nem romák közötti gazdasági kooperáció hiánya

A vizsgálat során a romák munkaerő-piaci pozícióit egy hármastérben próbáltuk értelmezni, elkülönítve a formális és informális munkaerő-piaci részvételt, illetve a külföldi munkavállalást. Ez utóbbira tanulmányunkban nem térünk ki. Kiemelhetjük ugyanakkor, hogy a legtöbb a vizsgálatba került településhez képest a falubeli romák migrációja kevésbé intenzív. Többen Magyarországra, Szlovéniába és Lengyelországba járnak mezőgazdasági idénymunkára, ugyanakkor nincsenek vállalkozók, akik közvetlenül szerveznék a romák munkavállalását vagy transzportját. Így a hálózatokba való bekapcsolódásuk esetleges.

A mennyiségi adatfelvétel során a *Household Labor Force survey* (LFS) módszertanát átvéve kérdeztünk rá a foglalkoztatottságra. Az alapkérdés azt volt, hogy az illető „*Dolgozott-e az elmúlt héten? (Akárcsak egy órát is végzett-e kereső tevékenységet, kivéve a közmunkát?)*” Ezt követően arra kérdeztünk rá, hogy van-e az illetőnek formális munkaviszonya, illetve keres-e munkát. Ez alapján megtudtuk különböztetni az informális szektorban dolgozókat a formálisan alkalmazottaktól, illetve körül tudtuk határolni a munkanélkülieket. Az alábbi táblázat csupán három kategóriát tartalmaz. A munkanélküliek a nem foglalkoztatottak között vannak.

2. táblázat. A foglalkoztatottság nem és etnikum szerint (18-64 évesek)

		Formális munkaviszony	Informális munka	Nem foglalkoztatott
Romák	Férfiak (N=184)	4,9	17,4	77,7
	Nők (N=163)	3,1	12,9	84,0
	Összesen (N=347)	4,0	15,3	80,7
Nem romák	Férfiak (N=70)	57,1	2,9	40,0
	Nők (N=65)	20,0		80,0
	Összesen (N=135)	39,3	1,5	59,3

A ILO (International Labor Organization) meghatározása szerint foglalkoztatottak tekinthető az, aki az elmúlt héten dolgozott. A különböző romákra fókuszáló vizsgálatok Románia kapcsán a rela-

tíve (a szintén hasonló arányú roma populációval rendelkező Magyarországhoz, vagy Szlovákiához képest) magas roma foglalkoztatottságot emelik ki,¹⁷ amit az LFS adatai is megerősítenek. 2012-ben a romák között a foglalkoztatottsági ráta (vagyis a foglalkoztatottak aránya a 18-64 évesek között) 37,2 százalékos, míg a formális munkahellyel rendelkezők aránya 9,7 volt. Az Integro vizsgálatban a 12 településen a roma foglalkoztatottsági arány 38,6 százalék volt: 28,7 százalékos volt az informális és 9,9 százalék a formális szektorban dolgozók aránya. A faluban a foglalkoztatottság jóval alacsonyabb, 19,3 százalékos: 4 százalék a formális és 15,3 az informális szektorban dolgozik. Ez azzal függ össze, hogy a faluban a mezőgazdasági napszámos munkára vagy házkörűli tevékenységre romákat alkalmazó családok száma igen korlátozott. A napszám 30-35 lej volt, ami más terepekkel összehasonlítva igen alacsony. Napszámosmunkára ráadásul a környékbeli, a romák számára elérhető falvakban is csekély igény mutatkozik.

A terep vonatkozásában talán a legizgalmasabb kérdés, hogy mi magyarázza a romák és nem romák közötti – máshol sokkal inkább jellemző – patrónus-kliensi viszonyok, illetve gazdasági kooperáció hiányát. Válaszunk többértű. Egyrészt a korábbi (lokális) társadalmi struktúrák, illetve strukturális változások, másrészt pedig a jelenbeli folyamatok érdemelnek figyelmet.

Döntő szempontnak tűnik a nagybirtok majdhogynem folyamatos jelenléte, illetve az ipari munkavégzés elterjedtsége a múlt rendszerben. Ladányi és Szelényi¹⁸ (is) azt hangsúlyozzák, hogy a szocialista modernizációt megelőző időszakban a falvakon élő romák strukturális pozícióját, illetve magának a „cigányságnak” a tartalmát a „parasztokhoz” való viszony határozta meg. Szemben a „parasztokkal”, a „cigányoknak” ebben a rendszerben sem volt földtulajdonuk és gazdálkodó tevékenységet sem folytattak. Így a pozícióikat a paraszti gazdaságok számára nyújtott szolgáltatások, illetve az ezeknek végzett munka határozta meg. Ez egy egyértelműen alá-fölé rendeltségen alapuló viszonyrendszer volt, ahol a „parasztok” voltak a patrónusok, a „cigányok” pedig a klienseik. A viszonyrendszert ugyanak-

¹⁷ Messing Vera (ed.): *Overview of the Labour Market Situation of Low Educated and Roma Population and Regulations Affecting their Employment*. NEUJOB State of the Art Report No. 19.1, 2012.

¹⁸ Ladányi – Szelényi, 2006.

kor az informalitás, illetve a hagyomány által szentesített viselkedési minták szabályozták. Ebben az értelemben a romák és nem romák viszonyát (illetve az így szerveződő lokális világokat) egyenlőség ugyan nem, de egyfajta integráltság jellemezte. Érzésünk szerint azonban a faluban ez a fajta strukturális képlet, illetve az általa kitermelt habitusok nem, vagy más településekhez viszonyítva kevésbé léteztek már a szocializmust megelőzően. A helyi mezőgazdasági termelést ugyanis nagymértékben a nagybirtok dominálta, a romák pedig a nagybirtok és nem a parasztok kliensei voltak. Ez a viszonyrendszer pedig másképp szerveződött, mint amit a „parasztok” és „cigányok” viszonyára fókuszáló szakirodalom leír. A következő szempont az ipari munka, ami az erdélyi falusi romákra általában nem volt jellemző, miközben Magyarországon, illetve Szlovákiában ez dominált. A szocialista bérmunka kapcsán Szelényi és Ladányi,¹⁹ illetve Scheffel²⁰ is azt hangsúlyozták, hogy az mintegy kiágyazta a romákat a helyi viszonyrendszerből, amely egyrészt korábban „cigánnyá” tette őket, másrészt pedig szabályozta a romák és nem romák közötti kooperáció (alá-főlérendeltségre alapuló) formáit. Ahogy mondtuk, a faluban a parasztok és „cigányok” közötti ilyenfajta kooperáció nem volt jellemző, így az ipari munka (mint a lokális társadalomhoz viszonyítva külső rendszer) a nagybirtoktól való függőséget helyettesítette.

Érintettük, hogy a nem romák esetében a restitúció a korábbi gazdálkodási formákra való visszatérés irányában hatott. A rendszer-váltás azonban a faluban valójában egy olyan struktúrát teremtett, amely korábban nem (illetve egy rövid ideig, a II. világháború vége és a kollektivizálás közötti periódusban) létezett. Ezt az új struktúrát a kisbirtok dominanciája jellemezte és ugyan voltak nagy léptékben gazdálkodók/agrárvállalkozók,²¹ azonban ezek a gazdaságok nem töltötték be azt a szerepet, amit korábban a nagybirtok, illetve a kollektív. Így a romák hiába akartak volna a korábbi formákhoz visszatérni: a nagybirtok, amely alkalmazta volna őket, nem létezett, a kis paraszti gazdaságokkal való kooperáció hagyománya pedig gyenge

¹⁹ Uo.

²⁰ Scheffel, David: *Svinia in Black and White: Slovak Roma and Their Neighbours*. Toronto: University of Toronto Press, 2005.

²¹ Ezek közül kiemelkedik egy olyan mezőgazdasági vállalkozó, aki a 90-es években 1200 hektáron gazdálkodott. Földjeinek a többségét azonban nem a faluban, hanem a környező falvakban bérelte.

volt. Lényeges tehát, hogy tézisünk szerint a faluban nem leépültek, hanem valójában soha nem léteztek a paraszti gazdaságok és a romák (alá-fölé rendelt) kooperációjára alapuló integrált szomszédságok. A romák mindig is (a nem roma falusaik által termelt lokalitáshoz viszonyítva) külső rendszerekhez (a nagybirtokhoz, majd az iparhoz) kapcsolódtak, és ez, nem pedig a falusiakkal való viszonyuk biztosította az integráltságukat. Ezeknek a rendszereknek nyilvánvalóan sok nem roma számára is kulcsszerepük volt. A falu perifériára szorulása ezen „külső rendszerek” leépüléseként is értelmezhető. Ez a folyamat pedig a romákat fokozottan érintette.

Egy következő aspektus az 1989 utáni folyamatokban rejlik. A roma interjúkban nem csak a szocialista aranykor a visszatérő elem, hanem sokan azt is megfogalmazzák, hogy bárcsak az „új demokrácia” első éveit (az 1990-es évek első fele) visszatérnének, ekkor ugyanis a jelenleginél jóval több informális mezőgazdasági munkalehetőség volt. Az informális mezőgazdasági szektor szűkülése egyértelmű országos trend, és a faluban is megfigyelhető. Miután a mezőgazdaságban a feltételek egyre rosszabbodtak, egyre több család csökkentette a gazdasága méretét, hagyta abba a gazdálkodást. A másik oldalon sokan szerelték fel gazdaságukat gépekkel, és kezdtek vegyszereket használni. Ezek a folyamatok a helyi mezőgazdaság munkaerőigényét csökkentették. A romák korábbi tömeges alkalmazását nem csupán a romák, hanem a nagyobb léptékben gazdálkodók is megerősítik. A falu legnagyobb gazdálkodója például korábban nagyszámú romát foglalkoztatott, olyannyira, hogy az egyik közeli gyümölcsöshöz hasonlóan roma munkaszervezője volt. Időközben azonban a földterületeit szűkítette, és gépesítette a termelést.

4. *Etnikai kategorizációs gyakorlatok*

A faluban egy meglehetősen merev etnikai klasszifikációs rendszer működik. Ezt az is mutatja, hogy az önkormányzat alkalmazottai minden egyes háztartást egyértelműen be tudtak sorolni, nem voltak bizonytalan esetek. A mennyiségi adatfelvétel tanúsága szerint nem csupán a külső klasszifikáció, hanem az autoidentifikáció is meglehetősen egyértelmű. A romaként kategorizáltak 97,9 százaléka romának vallotta magát, és emellett nem jelölt meg semmilyen más etnikai kötődést.

3. táblázat. Elsődleges és másodlagos identifikáció a romák és nem romák esetében

Elsődleges identifikáció	Másodlagos identifikáció	Heteroidentifikáció	
		Roma (N=617)	Nem roma (N=207)
Roma/cigány	Nincs	97,9	1,4
	Magyar	0,2	-
	Román	0,2	-
	Összesen	98,3	1,4
Magyar	Nincs	0,2	60,4
	Roma/cigány	-	-
	Román	-	0,5
	Összesen	0,2	60,9
Román	Nincs	1,6	35,7
	Roma/cigány	-	0,5
	Magyar	-	1,4
	Összesen	1,6	37,6

4.1 A roma közösségen belüli distinkció: a gazdag romák stratégiái

A falubeli roma közösségen belül jelentősek a vagyoni és státus-különbségek. Ahogy érintettük, ennek a területi vetületei is nyilvánvalók, hisz a módosabb romák a nem roma falurészben, illetve a „cigánysereg” magasabb presztízű részein élnek. A jelentős mértékű vagyoni és státusbeli differenciálódás ellenére a faluban nincsenek olyan roma csoportok vagy családok, akik ne vallanák magukat romának. Ennek legfontosabb oka az igen merev kategorizációs rendszer. A nem romák a mobil roma családok gazdasági sikereit ismerik el a leginkább, és általában véve a romák helyzetének javulását gazdasági terminusokban írják le: ház, autó, lakberendezés voltak a kulcsmozzanatai ezeknek a beszámolóknak. Ez olyan szempontból lényeges, hogy a helyi nem roma (és amúgy a roma) közvélemény (is) az életmódot és az anyagi helyzetet tartja a romaság egyik legfontosabb ismertető jegyének. Azonban a mobil romák helyzete nagyon ellentmondásos, hisz egyértelmű, hogy a nem romák az anyagi helyzettel (illetve hasonlóképpen a társadalmi mobilitás egyéb mutatóival) nem társítják az etnikai határ átlépésének képességét. Ilyen szempontból az életmódelemek mellett a származásnak van kulcsszerepe: a faluban olyan valakit, akiknek a szülei romák, nehezen fognak nem romaként elfogadni. Ez egyben azt is jelenti,

hogya a gazdag és mobil romák a nem romák hálózataiban is meglehetősen korlátozottan vehetnek részt:

„Csak meg van jegyezve, hogy az cigány. Cigányt nem szívesen hívsz lakodalomba. Például nekem van egy jó asszonyom. Cigányné. Na..., de nem hívtuk a lakodalomba. Nem. Az unokámmak a lakodalmába. Azért mégsem.” (19_JJ_nem_roma).

A gazdag roma családok reprodukációs stratégiáiban jelentős szerepet tölt be a formális oktatás (ami meglehetősen ritka jelenség Romániában). Esetünkben érdemes kiemelni, hogy viszonylag nagy számban érettségiznek és végeznek egyetemet a falubeli roma fiatalok. A nem romák szemében azonban a romáknak fenntartott helyek az állami egyetemeken azt a meritokratikus diskurzust kérdőjelezzik meg, amelynek a kontextusában a saját karrierjüket, vagy a gyerekeik karrierjét általában megjelenítik. Ebben az értelemben pedig a roma egyetemi végzettség elveszíti azt az értékét, amelyet az egyetemi végzettség a nem roma társadalomban általában be szokott tölteni, mellesleg pedig megmarad az egyetemet végzett fiatalok etnikai jelöltsége.

A nyilvánvalóan igen merev klasszifikációs rendszer mellett érdemes rámutatni arra, hogy a roma etnicitás a gazdag romák számára nem csupán stigmaként, hanem erőforrásként is jelentkezik. Ez az oktatási kedvezmények esetében a legnyilvánvalóbb. Emellett azonban a roma mozgalomhoz, illetve a roma projektekhez való kapcsolódás is fontos erőforrás sokuk számára. Ezt a következő fejezetben részletesebben megvilágítjuk. A roma etnikumot nem mellesleg a szegényebb romák is erőforrásként tételezik, hisz a szociális segínyt jelentős mértékben az állam által a romáknak nyújtott segítségként fogják fel. Esetünkben e két tényező (vagyis a merev kategorizációs rendszer és a segély) mellett a különböző elitcsoportok intenzív közösségszervezése is a roma identifikáció irányában hat. Ezt a közösségszervező tevékenységet szintén részletesen bemutatjuk a következő fejezetben.

A gazdag romák, illetve a roma elit romaként való identifikációja nem jelenti azt, hogy ne működtetnék a társadalmi distinkció olyan szimbolikus mechanizmusait, amelyeket bizonyos esetekben (a szegény romáktól való belső határmegvonás mellett) egyben asszimilációs stratégiaként is értelmezhetünk. Egyrészt magának a cigányte-

lepről való kiköltözésnek is van egy ilyen aspektusa. Ezt a gazdag romák a többi romától, illetve az általuk képviselt életmódtól, felfogástól való eltávolodásként mesélik el, aminek elsősorban a gyermekek szocializációja szempontjából van jelentősége. Másrészt, ahogy azt szintén érintettük, a munkához való, a szegény romáktól különböző hozzáállásukat hangsúlyozzák ki, mindezt gyakran erősen etnicizált terminusokban:

„Ezek az itteniek túl büdösek, és nem is akarnak dolgozni. Van itt egy busz, amivel az emberek eljárnak (...) -ra [közeli város] dolgozni. De cigány vagy cigányné nincs közöttük. Csak románok és magyarok. Mert ezek túl büdösek. Azt akarják, hogy jobban vigyék. De hát hogy? Ha egyszer elég nekik a segély, amit kapnak. Én azt hiszem, hogy valakinek ezzel kellene foglalkoznia, hogy felnyissa az elméjüket. Hogy lehet nekik is. Nem csak ennyijük lehet. Ha én megelégedtem volna a nyomorúsággal, ami (...) -ban [közeli falu, az interjúalany szülőfaluja] volt... De nekem egy más elképzelésem volt. Én nem elégedtem meg azzal az állapottal, ami ott jutott nekem. És nem csak ennyi. Ott van a munka, amit befektettem. Én és a feleségem, együtt. Azt akartuk, hogy a gyermekeink ne olyanok legyenek, mint ezek. Mert ha én egy telepi cigánynéhoz jártam volna, én is épp olyan cigány lettem volna, mint ők. Mondjuk, én így is cigány vagyok. Az etnikumom, vagy hogy mondjam. De itt a gyerekekről van szó. Ha majd C., A., vagy A. felnőnek, megházasodnak, ők már nem lesznek cigányok. Kész, kijöttek. Egyértelműen. Ők már semmiképpen nem vesznek el egy cigánylányt. Ők már kijöttek erről az oldalról... Mondom is a feleségemnek, elvész ez a mi nemzetségünk. [nevet] Ez van.” (12_VG_roma)

Harmadrészt, olyan esetekkel is találkoztunk, hogy a kiköltöző és gazdaságilag felemelkedő roma család megváltoztatta a „cigányos” vezetéknevét. Negyedrészt, a romák földművelése és „parasztosodása” nem jellemző a faluban, azon néhány esetben azonban, ahol ez mégis megtörténik, az egyértelműen a roma címkétől való távolságtéremelés eszközeként működik. Ötödször, a vallási gyakorlatok, illetve a gyülekezetlátogatás is működhet a megkülönböztetés technikájaként. Volt olyan roma család, amely a református gyülekezetbe integrálódott. Ők a magyar identitás irányában indultak el, ami de-

monstratív módon abban is megnyilvánul, hogy a családfő egy helybéli magyar etnikumú tanártól rendszeresen olvasnivalót kér, és az olvasmányélményeit (a faluban meglehetősen szokatlan módon) megvitatja vele. Ennél többen vannak olyanok, akik a baptista közösségbe, vagy a többségében nem románok által látogatott pünkösdi gyülekezetbe járnak. A vegyes gyülekezetbe kizárólag gazdag, a faluban a leginkább integráltak számító romák járnak.

A falubeli roma elit esetében az etnikai azonosulás szituatív jellege a falu/külvilág viszonylatában nyilvánul meg. Miközben a faluban nem kérdéses számukra a roma identifikáció, a nem telepen élő, gazdag és relatíve jól integrált romákkal készített interjúk mindegyikében (összesen öt személynél) jöttek elő azok a történetek, hogy a falun kívüli világban nem romaként léteztek. A következő fejezetben LI és LM esetét részletesen bemutatjuk. További példánk BI, aki azt mesélte el, hogy a katonaságnál nem hitték el neki, hogy roma, hanem magyarnak tekintették (és „bozgorozták”²²). Az is visszatérő elem, hogy a középiskolában, egyetemen tanuló roma diákokról az évfolyamtársaik nem tudják, hogy romák (illetve esetleg a roma helyekhez köthetően derül ki a származásuk). Miközben a faluban csak egy gazdag roma fiú vett el nem roma lányt,²³ a faluból kikerült gazdag roma családokból származó fiatalok szinte kizárólag nem romákkal házasodtak. Úgy tűnik tehát, hogy a faluban az etnikai határ (végleges vagy akár ideiglenes) átlépése leginkább a település elhagyásával válik lehetővé.

5. A „csoporthizmust” kitermelő intézmények működése és egymással való vetélkedése

Az eddigiek során elsősorban azokra a strukturális feltételekre koncentráltunk, amelyek azt eredményezték, hogy mára a faluban a romák és nem romák közötti különbségre épül rá a legfontosabb társadalmi törésvonal. Az utolsó fejezetben az „érem másik oldalát” próbáljuk megmutatni. Arra keresünk választ, hogy melyek azok az

²² A magyar pejoratív megnevezése.

²³ Van néhány olyan nem roma fiatalember, akik a telepre nősültek, őket azonban a nem romák egyértelműen kiközösítik, és a lecsúszás, illetve az alkohol számlájára írják e döntésüket.

intézmények, illetve kik azok a szereplők, akik a helybéli roma közösséget, illetve a roma önazonosságot fenntartják, kitermelik.

A belső kohézió fenntartásában a gazdasági-függőségi hálózatokat működtető vállalkozóknak, a vallási mezőnek, illetve az etnikai törésvonalak mentén szerveződő helyi politikának van kulcsszerepe. A belső kohézió alatt azonban egyáltalán nem azt értjük, hogy a roma közösség egységes lenne: ellenkezőleg, a felsorolt három társadalmi mező szerkezetét a különböző roma elitcsoportok szembenállása határozza meg. Három konkurens elitcsoportról beszélhetünk, a köztük lévő szembenállás pedig a gazdasági hálózatokat, a vallást és a politikát egyaránt áthatja, még ha az egyes mezőkön belül a pozíciók nem is szerveződnek teljesen homológ módon.

Ha az érdekcsoportok felől közelítünk, azt látjuk, hogy jelentősek a különbségek abban, hogy a közösség mozgósítására, fenntartására milyen erőforrásokat képesek becsatornázni. Ilyen szempontból lényeges, hogy a faluban a roma elitcsoportok közötti vetélkedés nem hasonló jellegű csoportosulások (hasonló karakterű egyének) közötti konkurenciaharc, hanem egyben különböző közösségszervezési módok és elképzelések közötti összecsapás is. Miközben a romák és nem romák, akikkel beszélgettünk, folyamatosan a megosztottságot hangsúlyozták, az összes roma elitcsoport abban érdekelt, hogy a roma közösség (nem romákkal szembeni) belső kohéziója fennmaradjon, illetve újratermelődjön.

Az elitcsoportok, illetve az azt vezető személyek közötti különbséget két dimenzió mentén fogjuk megragadni. Egyrészt lényeges, hogy a három felsorolt mező közül melyikben milyen pozíciókkal bírnak. Az első érdekcsoport egy vállalkozó család, amelynek a gazdasági függőségi hálózatok megszervezéséből származik az ereje. A második csoport a legnagyobb roma pünkösdi gyülekezet prédikátora köré szerveződik, aki a vallási szerepét felhasználva mozgósít. A harmadik érdekcsoport a politikai és adminisztratív mezőhöz kapcsolódik, és külső kapcsolatait felhasználva képes mozgósítani. A másik lényeges szempont, hogy milyen kapcsolódások játszanak szerepet abban, ahogy az egyes érdekcsoportok pozíciója alakul. Ezek egyrészt a helyi nem roma hatalmi és gazdasági struktúra irányában mutató kapcsolódások, másrészt a roma közösségen belüli hálózatok, harmadrészt a külső (településen kívüli) kapcsolódási pontok. A különböző kapcsolódások a valóságban természetesen nem függetlenek egymástól, a sikeres közösségszervezés pedig ezek

valamilyen típusú kombinációját, illetve egymásba való konverzióját jelenti. Analitikus értelemben azonban érdemes őket megkülönböztetünk egymástól. Az érdekcsoportok, mezők és kapcsolódások működését a három vezető személy élettörténete, illetve a csoporthoz kötődő egyéb személyek vázlatos bemutatásán keresztül próbáljuk meg érzékelteni. A három fejezet ugyanakkor három különböző mező működésére koncentrálnak. Az első a gazdasági függőségi hálózatokat mutatja be, a második a vallási mező működését, a harmadik pedig azt, hogy miként csatornázódnak be a „roma projektek”, illetve az országos roma mozgalmon keresztül mobilizálható erőforrások.

Előljáróban érdemes kiemelni, hogy a roma elitcsoportok szerveződésében a családi kötelékeknek kiemelt szerepük van. A terepmunka tapasztalatai szerint ezeknek a kötelékeknek a strukturáló ereje nagyobb, mint a helyi társadalom nem roma részében.²⁴ Az egyes elitcsoportok is családi alapon szerveződnek, a különböző csoportok pedig egymással is rokoni viszonyban állnak. Az első csoport meghatározó alakja Rodica,²⁵ aki a vállalkozói tevékenysége mellett többször volt tanácsos, ebben a férjével Vasileval váltakozva. Jelenleg Vasile tagja a tanácsnak, mégpedig a PNȚCD (Nemzeti Parasztpárt) színeiben. A fia, illetve a lánya szintén bekapcsolódtak a vállalkozói tevékenységbe. A második csoport vezetője Horațiu, pünkösdi prédikátor és tanácsos. A PPDD (Dan Diaconescu Néppártja) színeiben jutott be, jelenleg független. Horațiu Rodica fiatalabb fiútestvére. A menyé az egészségügyi mediátor, a fia szintén önkormányzati alkalmazott biztonsági őrként. A harmadik csoport Iosif, a Roma Párt jelenlegi elnöke, és a másik meghatározó szereplő, a lánya, Miruna köré szerveződik. Miruna a község romaügyi referense. A Horațiuval szembenálló gyülekezet vezetője (Valentin) lazábban kapcsolódik még ehhez a harmadik a csoporthoz, hasonlóan a közeli gyümölcsös munkaszervezőjéhez (Florin). Ugyanakkor Ioan az előbb említett Horațiu és Rodica apai ági unokatestvére. Iosif anyai ágon más, a közösségszervezésben kisebb szerepet vállaló, ugyanakkor gazdaságilag jobb helyzetben lévő, és a falu nem

²⁴ Az úgynevezett “erős kötések” előnyben részesítése meglehetősen gyakori olyan csoportok esetében, amelyek relatíve kevés erőforrás felett rendelkeznek. Granovetter, Mark: A gyenge kötések ereje: a hálózatelmélet felülvizsgálata. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmunk rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 1991, 371–400.

²⁵ A szereplőket anonimizáltuk.

roma részében élő családhoz is kapcsolódik. Iosif szintén a „Cigány-seregen” kívül él, szemben Rodicaval és Horațiuval, akik a többségben romák lakta falurészen. Ez egyben azt jelent, hogy Iosif beágyazottsága a kiköltözöttek között, míg Rodica és Horațiu beágyazottsága a telepen nagyobb.

5.1. Az uzorás és a közösségen belüli gazdasági függőségi hálózatok

Rodica 59 éves volt a 2014. szeptemberi terepmunka idején, vagyis 1955-ben született. A származási családjá semmiben nem kiemelkedő. Édesanyja a térszben dolgozott, az apja pedig segédmunkás volt a közeli kisváros vegyipari kombinátjában. A nagyszülők a grófok béresei voltak, illetve téglavetéssel foglalkoztak. A családban négyen voltak testvérek, akik ma mindannyian a helybéli cigánytelepen élnek. Mindannyian máshonnan nősültek, illetve más településről származó férfhoz mentek férjhez.

Rodica fiatalon, mindössze 16 évesen ment férjhez, 1971-ben. Ami azonban egy szinte gyermeklányként családöt alapító cigánylány esetében szokatlan, csak 1979-ben, nyolc évvel a házasságkötést követően születik meg az első gyermekük, egy kisfiú. A másodikat, egy kislányt Rodica két évvel később, 1981-ben hozza világra. Valószínűsíthető, hogy a (házasodáshoz viszonyítva) késői gyermekvállalás tudatos döntés eredménye. Az interjú során elmondottakból minden esetre az derül ki, hogy Rodica a szegényebb romáktól nem pusztán a munkamorál, hanem a tudatos családtervezés és az alacsony gyermekszám alapján is megkülönbözteti magát:

„Mi nem csak aludni szeretünk. Mi dolgozni is szeretünk. Akik nem dolgoznak, azoknak nincs, ahonnan legyen. Itt a romák egy része nagyon megerősödött. Vannak olyan emberek, akik jól állnak. Vannak olyanok is, akik rosszabbul, akik szerencsétlenek. Sok gyerekkel. Nekem kettő elég volt. Mert a világ modernizálódott. Én megelégedtem két gyermekkel. Annyi elég volt nekem. A fiannak három gyermeke van, a lányomnak kettő volt, amiből egy meghalt. Egy fiúval maradt. Elég. A mai világban nem kellene gyermekek, semmilyen körülmények között, mert nincs, amiből eltartsad. Hogy kínlódjon melletted a gyermek? Enni kér, neked

meg nincs ahonnan adni. Belefájdul a lelked.”
(04_RODICA_roma).

Vasile, a férj, a közeli kisvárosban született, eredeti társadalmi státusa magasabb. Már megismerkedésük idején is buszsofőrként dolgozott, elsősorban a falun is keresztülhaladó munkájáraton. A hetvenes-nyolcvanas években ez egy magas presztízsű (és általában nem romák által betöltött) pozíció volt. A családja is tehetősebb. Szintén a faluból származnak, azonban a szülei már a kisvárosban telepedtek le. A vagyoni helyzetüket a férj szüleitől és rokonságától kapott összeg alapozta meg. A szülők nagy lakodalmat rendeztek, az itt befolyt és a szülők által kiegészített összegből a faluban házat építettek, illetve a falubeli romák közül ők voltak az elsők, akik személygépkocsit vásároltak. Ez utóbbi egyértelműen mutatja a fiatal család múlt rendszerbeli státusát.

A roma elitcsoportok közül Rodica és családja egyértelmű előnyt élvez a helyi nem roma elitezhez való kapcsolódás és a belső (roma közösség irányába mutató) hálózat tekintetében. Mindkét kapcsolati tőke-típus gyökere a múlt rendszerbe nyúlik vissza, amikor a fiatal-asszony szoros bizalmi viszonyt alakított ki a rendszerváltást követően a gazdasági és politikai szférát egyaránt uraló agrárelittel, és egyben kulcspozícióra tett szert a romák között. Rodica ugyanis a téeszben brigádvezető és munkaszervező volt. 47 roma asszony tartozott a keze alá, és nem csupán ezek napi munkavégzését ellenőrizte, hanem azt is, hogy a „részbe” kiadott kukorica- és krumpliföldeket a romák megdolgozták-e. Mindebben nem csupán a téesz alkalmazásában lévő nők, hanem a gyárban dolgozó férfiak is részt vettek.

Ebben a periódusban alakított ki bizalmi viszonyt a téesz elnökével, aki jelenleg alpolgármester. A roma asszonyokat, amellet, hogy „részben” földet műveltek, elsősorban az állattenyésztésben foglalkoztatták. Így nem véletlen, hogy Rodica a téesz állatorvosával is bizalmi/baráti viszonyt alakított ki. Rodica kisfiát az állatorvos keresztelte, annak ellenére, hogy a romák és nem romák közötti ilyen viszony a faluban ritkaságszámba megy. A baráti viszony azóta is fennmaradt az állatorvossal, aki a község polgármestereként a második mandátumát tölti. Rodica egyben az állatorvos stabil, hosszú távú politikai szövetségese. Egy következő kulcskapcsolata, amit ebben az időszakban alapozott meg, a Jánossal való viszonya. János a falu

legnagyobb gazdája, agrárvállalkozó. János szintén a múlt rendszerben alapozta meg vagyoni helyzetét, az ő felelőssége volt ugyanis a téesz egy intenzív és jelentős haszonnal járó termelési ágának, a zöldségtermesztésnek a működtetése, amiben meglehetősen tervezési, termelési és értékesítési szabadságot kapott. Rodica brigádja (minden bizonnyal a Jánossal kötött külön egyezség alapján) a zöldségkertészetben is dolgozott.

A rendszerváltást követően Rodica a téeszben kialakult kapcsolatrendszerét, illetve a roma közösségen belül szintén ennek következtében kialakult pozícióját kamatoztatta. A település 1989 utáni gazdasági és politikai életét a téeszhez kapcsolódó agrárelit uralta. Az agrárelithez kapcsolódó Rodica ezzel párhuzamosan a roma közösségen belül tett szert vezető pozícióra. A kilencvenes években ezeket a pozíciókat elsősorban gazdasági vonalon tudta kamatoztatni. Minden bizonnyal a téeszben kialakult munkakapcsolatnak köszönheti, hogy János gazdasága számára továbbra is ő válogatta, illetve felügyelte a munkásokat. Szintén a kilencvenes évek elején kocsmát üzemeltetett (*„abban az időben nem nagyon lehetett sört kapni, nekünk meg közvetlen szerződésünk volt a (...) -i [távolabbi város a megyében] sörgyárral”* - 04_RODICA_roma), majd az ezredfordulót követően élelmiszerüzletet nyitott. A vállalkozás profiljára jellemző, hogy 2009-ben a falunál jóval elzártabb, zömével romák által lakott egyik közeli kistelepülésre tették át a tevékenység székhelyét. Itt azonban nem volt meg a szülőfalujukhoz hasonló pozíciójuk és beágyazottságuk, ami azt eredményezte, hogy nem tudták behajtani a kintlévőségeket: *„a cigányoknak mind csak hitelbe, mind csak hitelbe. Nem tudtuk tartani magunkat velük szemben. Hazajöttünk.”* (04_RODICA_roma)

Rodica rendszerváltás utáni gazdasági pozícióját egyre kevésbé a munkaszervezés és egyre inkább az időközben leszegényedő roma-telep élelmiszerrel való ellátása adta. A bolt egyben „hitelintézet” is volt. Sok, folyamatosan pénzsűkében lévő roma család számára ez volt az egyetlen hely, ahonnan hitelbe be tudták szerezni az alapvető élelmiszereket. A tartozásokat a szociális segély megérkezésekor, illetve adott esetben a külföldi vendégmunkából való hazatérést követően rendezték. A vállalkozás profitja a hitelezés és kereskedés eme sajátos ötvözetéből keletkezett. Rodica a termékeket vagy kamatos pénzre adja, vagy ami az eredményt tekintve hasonló, jelentős felárral. A helybéli romák marginális helyzetük miatt kénytelenek

Rodica szolgáltatásait igénybe venni, hisz amennyiben lenne készpénzünk, a falu más üzleteiben vagy a bevásárlóközpontokban jóval olcsóbban vásárolhatnánk. Viszont miközben Rodica ebből a marginalitásból tesz szert extraprofitra, addig egy lényeges funkciót ellát: hitelt biztosít a telepen élők számára, ami lehetővé teszi az alapvető javak mozgását. Rodica helyi nem romákhoz kötődő hálózatában a postáskisasszony²⁶ a következő kulcsszemély, a postán érkező szociális segílyt ugyanis az érintettek személyi igazolványainak birtokában Rodica gyakran maga veszi fel (amivel több helyen találkoztunk az Integro 2014 vizsgálat során).

Az is lényeges, hogy a hiteladást, amiről teljesen nyíltan beszél, Rodica a testvéri segítségnyújtás terminusaiban meséli el. Az üzletfelei elsősorban asszonyok (akikkel korábban munkavezetőként volt dolga), akiket hozzásegít ahhoz, hogy a családjuk számára minden nap ételt tegyenek az asztalra. Az elbeszélésében szintén megjelenik a vallási közösség és testvériség motívuma. Az időközben a Pünkösdi Egyház tagjává vált asszony vallásos meggyőződésével indokolja például, hogy abba hagyta a kocsmá üzemeltetését és áttért az ételkészítésre.

Rodica a település politikai életében is jelentős szerepet töltött be. Miközben a romák munkaerejére egyre kevésbé volt szükség, a szavazataik egyre inkább felértékelődnek. Ezek megszerzésében pedig Rodica a mai napig az egyik megkerülhetetlen tényező:

„Mégis maga szerint ez, hogy van? Ha egyszer én segíték ezeken az asszonyokon? Isten bocsásson meg, nem akarom itt most a nagy főnökasszonyt, vagy a dúsgazdagot előadni. De mégis, ha bármilyen bajban csak hozzám jön, vagy a gyermekeimhez, a fi-amhoz, mert a cigányok közül egyedül nekünk van. Mármint üzletünk. És jóban, rosszban, egy kenyér, ha látom, hogy tényleg nincs neki, egy kenyeret csak adok. [...] Most akkor nekem ne

²⁶ Rodica a vele készített interjúban mintegy számba veszi a helyi hatalmi struktúra fele irányuló fontos kapcsolatait, felsorolván azokat az embereket, akiket „kenyérre lehet kenni”. A sorrend a polgármester, János, a postáskisasszony, illetve az erdész. Azt sajnós nem sikerült rekonstruálni, hogy az erdészrel milyen kapcsolatban áll, de a kapcsolat gyaníthatóan a romák marginális erőforrásokhoz való hozzáféréseivel lehet összefüggésben. Azt tudjuk, hogy Rodica a diót, az erdész felesége pedig a csipkebogyót vásárolja fel a romáktól, de hogy miben állhat kettejük közös üzlete, azt nem.

lennének embereim? Mondja meg maga! Nekünk megvan az erőnk, és megvan a bátorságunk is, hogy magunk után húzzuk az embereket. Erre gyertek, mert jó lesz. És akkor odamehetek a polgármesterhez, hogy verjem az asztalt.” (04_RODICA_roma)

A politikai patronázs-hálózatokba való korai bekapcsolódását jelzi, hogy a kilencvenes évek első felében (olyan körülmények között, hogy romák és nem romák tömegével veszítették el a munkahelyüket) ő a polgármesteri hivatalban takarítónői állást kapott. A helyi tanácsban a férjével, Vasileval felváltva foglalnak helyet. A férje volt a romapárt első elnöke. Emellett Rodica indult és bejutott már függetlenként, jelenleg pedig a férje a Parasztpárt színeiben tanácsos. Mivel a roma közösségen belül neki van a legerősebb, klientúrára épülő hálózata, a mozgósító képessége gyakorlatilag nem függ a párt-címektől. A Roma Pártból való kiszorítását ugyanakkor nehezményezi, és valószínűleg igaza van, amikor azt mondja, hogy amennyiben választás útján dőlné el a pártelnöki szék sorsa, ő (illetve a férje) kapnák a legtöbb szavazatot.

Miközben a település nem roma hatalmi struktúráival máig a legmélyebb a kapcsolata, illetve ő birtokolja a leghatékonyabb klienteláris hálózatot is, Rodica a leggyengébb a külső erőforrások becsatornázásában. Híján van a településen kívül használható kulturális és kapcsolati tőkének. Neki magának 8 osztályos végzettsége van, és a kiköltözött romákkal ellentétben kis mértékben ruházott be a gyermekei iskoláztatásába. Mindketten tíz osztályt végeztek, a mobilitási pályájukban kis szerepet játszott a formális oktatás. Sem romáknak fenntartott egyetemi, sem líceumi helyeket nem pályáztak meg, ami pedig a gazdag roma családok esetében meglehetősen elterjedt. A gyermekeknek nem csupán a formális iskolázottságuk, hanem egyéb készségeik sincsenek meg arra, hogy roma projektekbe bekapcsolódjanak, vagy adminisztratív szerepkört töltsenek be. A személyes ellentéteken túl az iskolázottabb gazdag roma családokból kikerülő fiatalok konkurenciája és külső erőforrásokhoz való jobb hozzáférése volt az, ami a roma párton belüli pozícióját kikezdte, és amely hosszabb távon minden bizonnyal a család háttérbe szorulását fogja eredményezni. Látványos az is, hogy Rodica a konkurens roma vezetőkkel szemben egy más nyelvezetet használ, ami mentes az országos roma mozgalom (politikai és akadémiai) szóhasználatától. Rodica nem beszél „fejlesztési programokról”, „diszkriminációról”,

„lakhatási egyenlőtlenségről”, „oktatási stratégiáról”, szemben a többiekkel, akiknek a retorikáját jelentős részben ezek határozzák meg. Az is beszédes, hogy miközben a roma elit tagjai konzekvensen a roma kifejezést használják, Rodica tíz alkalomból kilencben a cigány (*țigan*), cigányasszony (*țigană*) kifejezést használja magára és a közösségre is.

5.2. A prédikátor és a vallási mező

Ahogy említettük, az 1959-ben született Horațiu négy évvel fiatalabb fiútestvére Rodicának. Viszonyuk igen ellentmondásos: miközben rivalizálnak egymással, a harmadik roma elitsoporttal szemben hajlanak az együttműködésre. A korkülönbösből és a két testvér habitusából kiindulva gyermek- és fiatalkorukban Rodica lehetett a domináns. Ő volt az is, aki hamarabb alapított családot, illetve Horațiu államszocializmus alatti karrierjében nem voltak olyan szokatlan elemek, amelyek a telepen belüli kitüntetett szerepére utaltak volna. Ambiciózusabb mivoltát talán az jelzi, hogy a 8 osztály elvégzése után Ploieștire került, egy nehézipari szakiskolába. Miközben a szakiskola elvégzése a korabeli roma fiatal emberek között nem volt kivételes, az szokatlan, hogy ő a korabeli nehézipar egyik legfontosabb központjába jelentkezett. A szakiskola befejezését követően négy éven keresztül az útépítésben dolgozott, majd hazatért, és a közeli kisváros vegyipari kombinátjában helyezkedett el (ahol abban az időben az édesapja is dolgozott). Családot alapított, a felesége neki sem falubeli, hanem egy távolabbi városból származó roma lány. A családi élete nem alakult szerencsésen. Négy fia született, akik közül egy 7 éves korában meghalt, egy pedig szellemi fogyatékos (a szülőkkel él).

Horațiu rendszerváltás utáni karriertörténete is tipikus a falubeli romák körében. A kilencvenes évek első felében elveszíti a munkahelyét: végkielégítéssel távozik a vegyipari kombináttól. Ezt követően, vagyis harmincegynéhány éves korától már nem lesz állandó munkahelye. Sok romához hasonlóan sikerül betegállományba vonulnia, így rokkantnyugdíjat kap. Az interjú alatt többször visszatért arra, hogy a nyugdíjkorhatár elérése és az öregségi nyugdíj egy olyan határpont lesz az életében, amikortól nagyobb anyagi biztonsága lesz (és ezzel a politikai, közösségi ügyek vonatkozásában nagyobb

szabadsága is). Majd akkor – mondta – akár polgármesternek is jelöltheti magát.

Horátiu vallási újitóként és vezetőként szerzett vezető pozíciót magának a falubeli romák között. Ebből adódik a közösségszervezésben és politikai mobilizációban felhasználható tőkéje is. Ahogy érintettük, a falu több felekezetű település. A magyar közösség zöme református, míg a románok ortodoxok, a romák pedig hagyományosan a két felekezet között oszlottak meg, a rendszerváltáskor azonban a reformátusok száma már elenyésző volt. Nem csupán a református egyház volt azonban képtelen a romák integrációjára, hanem az ortodox egyházhoz is nagyon felületes volt a kötődésük. Az új vallási mozgalmak a faluban már a két világháború között megjelentek. A pünkösdi egyháznak az 1930-as népszámlálás szerint 20 híve volt, miközben a baptista gyülekezet az államszocializmus alatt jött létre. A rendszerváltást megelőzően azonban az új vallási mozgalmak terjedése korlátozott volt. A baptista és a pünkösdi közösségek lélekszáma nem haladta meg a két-három tucatot. A rendszerváltáskor mindkét gyülekezet etnikailag vegyes volt, azonban dominálták a nem romák, a gyülekezeteken belüli nyelvhasználat pedig román volt.

Bár a baptista és pünkösdi gyülekezetben korábban is voltak romák, a kilencvenes években addig nem tapasztalt áttérési hullám vette kezdetét, ami kizárólag a romákat, illetve a pünkösdi felekezetet érintette. A romák tömeges áttérése a gyülekezeteken belül feszültséget okozott és végül egy különálló roma gyülekezet létrehozását eredményezte, aminek a gyülekezeti háza már nem a románok, hanem romák lakta falurészben áll. Ennek a gyülekezetnek lett a vezetője Horátiu:

„Ott volt egy gyülekezeti ház, lent a völgyben. Ott vegyesen voltunk. Voltak románok, magyarok és voltak romák is. De a romák kevesebben voltak. Isten terve pedig az volt, hogy felkeresse a romákat itt (...) -n. [a falu] És mivel többen lettek és jártak a gyülekezetbe ők [a nem romák] kezdték rosszul érezni magukat. Közülük egyesek azt is megcsinálták, hogy a székeket foglaltan tartották, mondván, hogy ide nem lehet, mert ez a szék foglalt. Valahogy úgy éreztük, hogy félre vagyunk állítva, hogy ezek az emberek nem fogadnak jó szívvel bennünket. Imádkoztuk, hogy segítsen meg bennünket az Úr, hogy építsünk egy házat, ahol

imádkozhatunk és összegyűlhetünk. És Isten segítségével sikerül [felépítenünk].” (05_ Horatiu _roma)

A roma közösség etnikai mobilizálhatósága szempontjából ez egy kulcsmomentum. A kilencvenes évek elején a romák elveszítik a társadalmi integrációjuk szempontjából kulcsfontosságú ipari munkahelyeket. Ezzel párhuzamosan beindul a megtérési hullám, aminek a keretét kezdetben egy etnikai szempontból vegyes gyülekezet adja, amely úgy tűnik, hogy a romák számára valósabb integrációs felületként működhet, mint a történelmi egyházak. A vegyes gyülekezet azonban kiveti az újonnan érkezett romákat. A kialakuló új struktúrában a romák többsége végül a pünkösdi egyház tagja lesz, vagy legalábbis valamilyen formában hozzá kötődik. Így az egyház immár a roma etnikai integráció egyik legfontosabb intézményévé válik.

A későbbiekben a vallás a roma közösség fontos szervező elvévé válik. A vallási mezőn belüli törésvonalak pedig leképezik, illetve maguk is generálják a közösség belső megosztottságát. A Rodicaval készített interjúból kikövetkeztethető, hogy valójában nem örül annak, hogy az általa koordinált gazdasági függőségi hálózatok mellett egy újfajta szervezőelv és integrációs forma jelenik meg a telepen, azonban azt végül ő is elfogadja azzal, hogy megtér és beáll az öccse által vezetett gyülekezetbe. Mindezt egy családi konfliktus formájában meséli el. Előbb Rodica és Vasile lánya, majd fia tér meg, anélkül, hogy arról előzőleg a szülőket értesítették volna. A szülők ezt követően adják be a derekukat:

„Erről is kell? [nevet] Hát hogy tértünk volna meg? Az uram szállította az embereket (...) -ra [a megyeszékhely] keresztelkedni. Ez olyan tizenhét éve volt. Húsvétkor. Tehát, szállítottuk az embereket keresztelkedni és egyszer csak hallom, hogy azt mondja a lányom, hogy anya én is megyek. Előtte való este a diszkóban volt. Gyere! Elmentünk. Ott meg egyszer csak mondják »Íme, egy tizenhat éves lány (...) -ról [a falu], aki hátat fordít a világnak és magához engedi az Urat«. Uramisten, de hát ki van velünk (...) -ról [a falu]? Csak a lányom. És a lányom már meg is volt keresztelve. Anélkül, hogy bármit is kérdezett volna. Tetszett neki. Most már, mondja egyszer a fiam, én is megkeresztelkedek, anya. A ti dolgotok. De az öreg meg volt haragudva egy cseppet. Hogy van ez? Meg se kérdeznék? Ez van. Megkeresztelkedett hát

a fiam is. De amikor jöttünk haza kezdtek veszekedni [az apjukkal], hogy mi nem is tudtuk. Mondom neki, hagyd. Minthogy a diszkóba járjanak, és ki tudja, mi a csudát csináljanak, hagyd békén. Egyszer meg mondom, minket mi tart még vissza? Ha a gyermekek hátrahagyták a világot, nekünk mi kellene más? Oda megyek, ahol a gyermekeim vannak. És megkeresztelkedtem én is.” (04_RODICA_roma)

A vallási autoritás megjelenése Rodicat a gazdasági függőségi hálózatok működtetésében is változtatásokra, engedményekre kényszerítette. Egyrészt felhagyott a kocsmá üzemeltetésével és az alkoholárúsításra alapozott profitszerzéssel, másrészt pedig a hitelezést is kénytelen volt a testvéri segítségnyújtás diskurzusában átértelmezni. Ez minden bizonnyal a profitszerzés és a behajtás technikáit is finomította. Ugyanakkor a vallási autoritás megjelenése nem borította fel a Rodica által dominált gazdasági rendet. Ekkor a testvérek közötti rivalizálás még nem is vezetett szakításhoz sem közöttük, sem a közösségen belül.

A viszony később éleződött ki, amikor Horațiu a vallási szerepkörön túllépve politikai szerepet vállalt. Ez valamikor a 2004 és 2008 közötti ciklusban történt. A kiváltó ok (a testvérek közötti rivalizálás mellett) minden bizonnyal egyrészt a település hatalmi/politikai dinamikájában, másrészt a külső kapcsolódási pontként és erőforrásként szolgáló Roma Pártban keresendő. A külső kapcsolódási pontként szolgáló pártok közül a roma érdekcsoportok mindegyike a Roma Pártot részesíti előnyben. Horațiu politikai szerepvállalása azzal kezdődött, hogy a Roma Párt élén ő váltotta Rodica férjét. A kinevezéseket és váltásokat minden érintett fél úgy meséli el, hogy abban a párt megyei elnökének, Z. úrnak van kulcs szerepe. Rodica férje úgy lett a roma párt elnöke, hogy Z.-vel még iskolás korukból, a közeli kisvárosból ismerték egymást, illetve Z. az érintettek elmondása szerint úgy váltotta le őket, hogy arról nem is szólt előzőleg (Horațiu is így meséli el a saját későbbi leváltását).

Nyilvánvalóan tűnik ugyanakkor (bár az interjúkban erre nincs egyértelmű utalás), hogy a helyi hatalmi viszonyok is közrejátszottak. Rodica szövetségese, az egykori állatorvos 2008-ban pályázta meg a polgármesteri széket, és az akkori polgármester előtt minden bizonnyal nyilvánvaló volt, hogy Rodica (illetve férje, a Roma Párt akkori elnöke) ebben stabil szövetségese lesz. A veszélyt érzékelő,

hatalmon lévő polgármesternek érdekében állhatott a Roma Párt vezetésében bekövetkező váltás. Később, a 2008–2012-es ciklusban Horațiu párton belüli bukásában szintén közrejátszhatott, hogy az új polgármesterrel nem tudott megfelelő együttműködést kialakítani.

A vallási mező szerkezetét tekintve lényeges, hogy időközben a roma pünkösdi gyülekezeten belül is volt egy szakadás. Az új gyülekezet vezetője szerint ebben jelentős szerepet játszott a politika, vagyis az, hogy Horațiu a politikai mozgósításra használta a prédikatori pozíciót. Egyben az is megállapítható, hogy a vallási és politikai törésvonalak között van egyfajta részleges kongruencia. A Valentin által vezetett új gyülekezet Horațiu ellenében Iosifot, a Roma Párt jelenlegi vezetőjét támogatja:

„A nézeteltérés a gyenge dolgokból különbözött. Kurvaságok, amik a keresztények között esnek meg. Szégyelljük mondani is, de ez az igazság. Az igazság pedig szabaddá tesz. Istennek tetszik az igazság. Kurvaságok történtek a köreinkben. Gyenge dolgok. És nem csupán ennyi. Van egy politikai része. Minket, keresztényeket meghalad a politika. Nem mondom, szeretem és nagyon jó viszonyban vagyok a polgármesterrel. Nagyon jó viszonyban vagyok a tanácsossal [Iosif], aki egy nagyon jó ember. Megbecsülöm, mert a közösségért dolgozik. De minket, keresztényeket ez meghalad... a politika. Nem foglalkozom politikával, de ha szükség van rá, odateszek egy szavazatot, oda ahova mondják, a legnagyobb örömmel, odateszem, mert az emberek javát akarom. A Roma Párt. Én nem mondhatom azt, hogy román vagyok, ha egyszer cigány vagyok. Az összes emberemmel oda megyünk. De csupán ennyi. Keresztényként a saját dolgaink után nézünk. A politika és a kurvaságok miatt szakadt ketté az egyház. Hogy értse maga is.” (13_Valentin_roma)

Ugyanakkor nem állítjuk azt, hogy a roma közösségen belüli vallási törésvonal egyszerűen visszavezethető lenne a politikai szembenállásra. Van a dolognak egy vallási/morális értelmezése is. A két gyülekezet között a különbség, hogy a keresztény tantételeket és a hétköznapi gyakorlatokat miként próbálják összeegyeztetni. Az új gyülekezet tagjai egy radikálisabb keresztény irányzatot képviselnek, és a közösségen belüli nagyobb (az anyagiakra is kiterjedő) szolidaritást, testvériséget sürgetnek. A fenti idézetből kitűnik, hogy

Horatiu híveit romlottsággal és világiassággal vádolják. A másik oldalon az újonnan kiváltakat „rajongóknak” tekintik, akik Istenes látomásoktól szenvednek. Ezt meglehetősen ironikusan fogalmazta meg Rodica, aki ebben a konfliktusban testvére, Horatiu oldalán áll:

„Vannak ezek, akiknek látomásaik vannak. Ő lát. Azt mondják, hogy látják az Istent. Mi nem látjuk. Csak halljuk, hogy van egy Isten a mennyekben. Ő látja, egyem meg szívít. Télen folyamatosan lát és hall. Isten nem játék. Mi nem látjuk őt. Csak halljuk. Halljuk Isten szavát. Amelyik látja... annak el fog jönni egy nap. Isten nem arra van, hogy csúfot űzz belőle. Ő szent. Mi hisszük, hogy egy Isten van, aki nem cigány, de nem is román, vagy magyar. De itt az egyház szétszakadt. A testvérem megmondta, hogy nekem hazugságok nem kellene. Kilenc darab felekezet van itt a faluban, és egyiknél sem léteznek olyan dolgok, amiket ti összehordotok. Nem. A Biblia. Azzal megyünk előre. Felolvassuk szakaszokat a Bibliából, imádkozunk, énekelünk és a nép szépen hazamegy. Ne hordjatok össze hazugságokat, azt nem lehet.”
(04_RODICA_roma)

Rodica iróniával vegyes indulatossága érthető, hisz a „rajongók” nem csupán Horatiu gyülekezetvezetői tevékenységét kritizálják, hanem kritikájuk másik célpontja az általa fenntartott gazdasági függőségi hálózat. Horatiuval ellentétben Valentin elutasítja, hogy Rodica kereskedői és hitelezői tevékenységét a segítségnyújtás terminusaiban írja le, és így „kanonizálja” a gyülekezeten belül. Valentin Rodicat uzsorásnak tekint, aki felebarátai szorult helyzetéből csinál üzletet, folyamatos függőségben tartva azokat:

„Legalább nem marad adós. Itt vannak olyanok, akiknek üzletük van és füzetre adnak. Elveszik a segílyt, azok meg pénz nélkül maradnak. Sokan a mi romáink közül. [...] Nagy a szegénység és nincs pénzük. Senkinek, senkinek. Még ha el is mész az üzletbe, adnak hitelbe, hogy úgy mondjam. De ha nem adod meg a pénzt időben... akkor veszekedés van, bajba kerülsz. Sok baj van itt. Vannak emberek, akik 50-60 millió régi lejjel tartoznak. Higgye el nekem. Az sok pénz. Ezek soha nem fognak megszabadulni. Van egy asszony... aki füzetre ad. És van néhány család, aki tele van adóssággal. Akár hova mennek is dolgozni és akár honnan

hoznak pénzt, nem szabadulhatnak meg. Meg vannak fogva, hogy úgy mondjam. A segélyt elveszi tőlük. A kiegészítő támogatást is elveszi. Elment (...) -be [a közeli kisváros] és csináltatott egy papírt, hogy neki adják oda a kiegészítő támogatást. Ezek meg így élnek. Ha ad nekik jó, ha nem... Így történik, higgye el nekem. Egyesek a saját eszköz miatt is. Lehet, hogy nem tudják vezetni a családjukat. Vannak, akik a saját eszköz után, mert ha pénzt kapnak a kezükbe nem tudják megbecsülni. De ez egy nagy fájdalom nekünk. Mert nincs, ahova menjenek. Hova menjenek? Sehova. Talán, ha könyörögnek neki. Nem is tudom, hogy mondjam. Lehet, hogy akkor ad. Vannak emberek, akik télvíz idején... most még van valami mozgás, de télen, nincs semmilyen más lehetőségük, mint hogy elmenjenek hozzá. Más megoldás nincs télen. Nagyon nehéz.” (13_Valentin_roma)

Visszatérve Horațiura, illetve azokra az erőforrásokra, amelyeket a közösségszervezés és etnikai mozgósítás során használhat, a vallási újtóként felhalmozott tőkéjét emelhetjük ki. Ez azt jelenti, hogy ő is egy viszonylag jól strukturált belső hálózattal rendelkezik, befolyását azonban jelentős mértékben gyengítette a vallási téren bekövetkezett szakadás. A helyi nem roma hatalmi struktúrák felé való kapcsolódása összehasonlíthatatlanul gyengébb, mint Rodicaé. Ő választások alkalmával a különböző politikai szereplőkkel köthet egyedi alkukat, azonban olyan erős, bizalmi viszonyai és beágyazottsága, mint amit nővére esetében láttunk, nincsenek.

Rodicával nem csupán a vallási törésvonalak mentén került azonos oldalra, hanem a külső erőforrások becsatornázásért folyó, illetve az adminisztratív pozíciókért folyó verseny tekintetében is. Ebben kulcsszerepe van az iskolázottságnak is. Korábban, amikor csak Rodica gazdasági hálózatával kellett versenyezzen, „autodidakta értelmiségiként” ebben a tekintetben előnyt élvezett. A 8 osztályt végzett brigádvezető, majd uzsorás nővérénél sokkal jobban uralja a roma mozgalmi nyelvezetet és prédikátorként egyfajta érveléstechnikát is elsajátított. Az ilyen irányú készségei azonban kétségessé válnak, amikor az egyetemet végzett roma fiatalokkal kerül szembe. Az alábbi két interjúrészlet érzékelteti, hogy miként próbál egyensúlyozni a pólusok (a képzetlen nővére és az egyetemet végzett fiatalok) között:

„Egy vezető össze kell tudjon állítani egy doszárt, egy kérvényt, be kell tudja mutatni a helyzetet a tanács előtt, egy gyűlésen, vagy mit tudom én hol. Kell tudni, hogy miként vetsz fel egy problémát. A beszédet három pontba kell szervezni, bevezető, tartalom és befejezés. Nem? Ha ezeket tudod, jobban elboldogulsz. [...] Ha 40-50 százalékot megmozgatok, az elég. A többi jön a románoktól és a magyaroktól. Én, mint tanácsos megszerzem a magyarok és a romák szavazatait. Az embereknek elejük van már az egyetemi végzettségből. Elejük van ezekből a nagyköböl. Mondom magának, az emberek valami... valami egyszerűbb dolgot akarnak” (05_ Horațiu_roma)

Horațiu – Rodicához hasonlóan – szintén nem fektetett a gyermekei iskoláztatásába, ugyanakkor sikerült a család néhány tagját önkormányzati pozícióba juttatnia. A menyé egészségügyi mediátor. 8 osztályos végzettséggel (a törvény ezt szabja a mediátori pozíció feltételéül) akkor kapta meg a pozíciót, amikor Horațiu volt a Roma Párt elnöke, politikai szövetségese pedig a polgármester. Az egészségügyi mediátorokat a Megyei Egészségügyi Igazgatóság fizeti, a munkáltatói jogokat azonban kezdetben a közeli kisváros kórháza, majd a polgármesteri hivatal gyakorolta. Horațiu fia szintén a polgármesteri hivatal alkalmazottja, éjjeliőrként dolgozik. Ezek a meglehetősen bizonytalan adminisztratív pozíciók, illetve Horațiu tanácsosi tisztsége kulcsfontosságúak abban, hogy a családot szinten tartsák. Az adminisztratív pozíciókhoz nem jutó fia egy egy szobás lakásban, segélyből él.

5.3. Integrált/asszimilált romából etnopolitikai vállalkozó: a külső erőforrások szerepe

Iosif a roma párt jelenlegi elnöke. Esete azt példázza, hogy a számba jövő lehetőségek relatív szűkössége (és tegyük hozzá, a meglehetősen merev helyi etnikai kategorizáció) olyan romák számára is vonzóvá teheti az etnikai alapú közösségszervezést, akik akár évtizedeken keresztül egy asszimilációs stratégiát követtek. Iosif, illetve lánya, Míruna számára a roma mozgalmon keresztül mozgósítható erőforrások tették újra vonzóvá az etnikai alapú önmeghatározást. Az asszimilációt itt kimondottan abban az értelemben hasz-

náljuk, ahogy azt Alba és Nee javasolták.²⁷ Értelmezésük szerint az asszimiláció a társadalmi *mainstream*-be való integrációt jelenti, ami abban az esetben következik be, ha a társadalmilag releváns szituációkban (vagy egyéni szinten a biográfia fontos állomásain, helyszínein) az etnikai határvonal láthatatlan marad, illetve nincs különösebb jelentősége. Ez esetünkben nyilvánvalóan nem csak azt jelenti, hogy Iosif, illetve Miruna nem hangoztatják egy adott helyzetben a roma identitásukat, hanem azt is, hogy a többiek elfogadják őket nem romaként. Ez a meghatározás az asszimilált romák esetében is lehetővé teszi, hogy bizonyos szituációkban romaként viselkedjenek, illetve akként azonosítsa őket a többség. A kérdés az arányokra és a különböző szituációk biográfiai relevanciájára vonatkozik, nem pedig arra, hogy az illető „teljes egészében” románna/magyarrá vált vagy sem. Ugyanebben a keretben a stratégiaváltás is jól értelmezhető. Ha valaki az etnikai identifikáció irányába mozdul el, az természetesen nem jelenti azt, hogy immár nem lesznek olyan kontextusok, ahol mimikrit gyakorol (vagy teljes természetességgel nem romaként viselkedik).

Iosif két évvel fiatalabb, mint Horațiu, 1961-ben született. A korábban tárgyalt testvérpárnak apai ágon unokatestvére (az apák voltak testvérek). A család státusát azonban nem az apa, hanem az anya származása határozta meg. Az édesanyja ugyanis nem helybéli, református és magyar nyelvű muzsikuscsaládból származik. Ennek Iosif élettörténeti narratívájában is kiemelt jelentősége van. A házasságot követően Iosif édesapja is beállt az anyai nagypapja által vezetett és az anyai ági rokonok által alkotott zenekarba, mégpedig dobosnak. Ez egyrészt a magasabb státusú rokonok általi kooptálás egyértelmű jele, másrészt pedig a család anyagi jólétéhez is hozzájárult. A zenekar tagjai a gyári munka mellett zenéltek, a kettő kombinációja pedig igen magas és biztos jövedelmet tett lehetővé:

„Mi egy zenész családból származunk. Az anyám szülei és egész nemzetsége zenész volt. Lakodalmakba mentek és multságokra, pénzért. Apám szülei szegény emberek voltak. Téglát vetettek [...]. Akik zenészek voltak, azok gazdagabbak is voltak. Egy na-

²⁷ Lásd Alba, Richard – Nee, Victor: *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003.

gyon jó együttműködés volt. Elismert. Ez Ceaușescu idejében volt, meg a forradalom után is vagy 4-5 évig. Azután már nem volt ilyesmi, hogy zenészeket hívjanak, legalábbis a mi környékünkön nem. Ők olyan zenészek voltak, akik bárhol zenéltek, magyar lakodalmakon, romáknál, cigányoknál. Minden féle zenét játszottak. Legtöbbet a románoknak. A románoknak és magyaroknak. Nekem saxofonom volt, amikor gyermek voltam. Mentem én is a szüleimmel és a rokonsággal.(...) Nem mondhatom, hogy csak a zenéből. Nagypám és apám gyárban is dolgozott. Nagypám hegedült. Nagybátyám gordonkázott. Ő most (...) -ben [közeli kisváros] él. Mai napig zenél. Nagyon elismert. A fia saxofonos. Apám dobolt. A rokonság voltunk.” (08_Iosif_roma)²⁸

Iosif a családban egyedüli gyermek. Egy közeli városban végezte a 10 osztályt, majd pedig a közeli kisvárosban az ablakgyárban kezdett dolgozni. A munkaköre romaként szokatlan, a tűzoltók és a biztonságiak vezetője, közben a helyi önkéntes tűzoltó csapatot is megszervezte. Az élettörténeti narratívában kiemelt szerepet kap a középvezetői pozíció, illetve az, hogy biztonsági felelősként ellenőrizte a munkásokat (nyilván romákat és nem romákat egyaránt):

„Nagyon erősen bevettem magam. Nálam senki sem jutott be. Az ablakok miatt veszélyes volt. Az ablak úgy vág, mint a penge. Olyan nem volt, hogy valaki ittasan menjen be. Ott álltam és mondtam a portásnak, hogy ezt meg ezt küldd be ide. Volt egy alkoholszűrő eszközöm. Nem hibáztam. Nem jutott be. Ha valaki ittasan érkezett és szólt, mondtam a műszakvezetőnek, hogy adjon neki szabadnapot. De volt olyan, hogy egy nap alatt hármát, négyet, ötöt is kitettem az itallal. Egy nagyon tisztességes igazgató volt. Nem volt rokonság, mindegy volt, hogy ki az. A törvény az törvény volt.” (08_Iosif_roma).

Iosif karrierpályája abban tér el a helyi romák zömétől, hogy a rendszerváltást követően nem válik munkanélkülivé. Folyamatosan –

²⁸ A család a helyi etnikai-nyelvi folyamatokat is jól megjeleníti: Iosif apja ismerte és használta mindhárom helyi nyelvet, református volt egyfajta magyar kötődéssel. Iosif a magyart már alig ismeri, és ugyan beszél a helyi cigány nyelvjárást, leginkább már csak románul beszél. Miruna, Iosif lánya pedig csak a románt ismeri, ezen a nyelven kommunikál.

pontosabban egy hat hónapos periódust leszámítva – volt munkája. 2007-ig az ablakgyárban dolgozott, 2007 és 2011 között a megyeszékhelyen egy bankfiókban biztonsági őrként, majd 2011 óta egy szállodában biztonsági őrként és recepciósként. A felesége 2009-ig dolgozott. Miután az ablakgyár bezárt és munkanélkülivé vált, Iosif számára egyértelmű volt, hogy a megyeszékhelyen kell munkát keresnie (miután a környéken nem volt munka). Több céghez beküldte az életrajzát és több állásajánlatot kapott. Ez a viselkedés a helybéli romatelepről nézve meglehetősen atipikus. Iosif munkaerőpiaci sikerének a másik alapösszetevője azonban az, hogy a településen kívül őt gyakorlatilag senki nem azonosítja romaként:

„Négy éven keresztül dolgoztam (...) -ban [a megyeszékhely]. Nagyon jól egyeztem az igazgatóval és a lányokkal. Ők nem is tudták... mármint én nem mondtam nekik, hogy roma vagyok. Nálunk itt ezzel a roma etnikummal... te így születél, de hát az embereknek ilyen a felfogása. Én ott dolgoztam. Nem mondtam... azt sem, hogy román vagyok, vagy magyar... nem kérdezték... voltak magyar lányok is ott a bankban, de többen voltak románok. Nagyon jól egyeztem velük. Mindenhova bejárásom volt. Az elejétől fogva ugyanúgy bejárásom volt, mint a lányoknak. Volt egy szoba, ahol csak üdítők voltak, meg ilyen protokoll dolgok. Mindenhova volt kulcsom. Többségében lányok voltak. Csak a főnök meg én voltunk férfiak.” (08_Iosif_roma)

Meglehetősen egyértelmű, hogy Iosif (több tehető helybéli romához hasonlóan) egy asszimilációs pályán mozgott, miközben a településen domináns, meglehetősen merev klasszifikációs szabályok miatt csak a falun kívül van lehetősége arra, hogy ne legyen roma. Az asszimilációs integrációs igyekezete mindemellett a falun belül is nyilvánvaló. Egyrészt, már a szülei megkezdik a telepről való kiköltözést. 1977-ben vásárolnak a telep magasabb presztízsű, falu felé eső részén házat, majd a kilencvenes évek első felében (a szüleivel együtt) a román falurészbe költöznek. Másrészt, azon kevesek közé tartoznak, akik „parasztosodnak”. Iosif a munkahelye mellett teheneket tart és földet művel:

„Amikor gyermek voltam, pont a Cigánysereg kellős közepén laktunk. Ahol a romák nagy része él. 1977-78-ban költöztünk el.

Lejebb költöztünk. Az is a Cigánysereghez tartozik még. Lejebb, a piac mellé. Ott laktunk a forradalomig. A forradalom után mondtam, hogy most már jöjjünk ki onnan. Legfőképp a gyermekek miatt. Vegyünk egy házat. Vettünk egy házat ebben az utcán. A szüleimmel költöztünk oda, építettünk istállót, tehenet tartottunk. Jártam dolgozni, két tehenünk volt, nagyon szépek. Tíz éven keresztül tehenet tartottam. Földet is vettem. Egy hektárnál valamivel több volt” (08_LI_roma)

Harmadszor, megtért, azonban különös jelentősége van annak, hogy nem a pünkösdi, hanem a nem romák által dominált baptista egyházat választotta. Így nem asszociálható a „cigány vallással” sem. Végül negyedszer, van egy erőteljes asszimilációs komponens abban is, hogy a stratégiai középpontjában egyértelműen a gyermekei iskoláztatása áll. Ez az asszimilációs komponens már a faluban megnyilvánult, hisz – ahogy ez a lányával készített interjúból kiderül – egyike azon romáknak, akik még a kilencvenes években nem a roma, hanem a román osztályban taníttatták a gyermekeiket. Két fia közül az egyik egyetemet végzett és egy erdélyi nagyvárosban dolgozik egy pályázati író cégnél, a másik érettségizett és a megyeszékhelyen lakik.

Miruna, Iosif 1988-ban született (vagyis a terepmunka idején 26 éves) lányának az életpályája még erőteljesebben egy asszimilációs nyomvonalat követ, és logikája szerint mind a roma kategóriából, mind a településről kifelé vezet. A nyolc osztály elvégzése után a közeli kisvárosban az elméleti líceumban tanul, és számára mintegy magától értetődő, hogy az osztálytársai előtt nem romaként jelenik meg: „(...) -ben [a közeli kisváros] *senki nem tudta. Nem mondtam meg, hogy roma származású vagyok. Nem volt értelme”* (07_Miruna_roma). Ezt követően a megyeszékhelyre ment egyetemre, román-francia szakon végzett.

Ez az első olyan szituáció, hogy a roma származás nem csupán stigmaként, hanem erőforrásként jelenik meg a számára. Romaként ugyanis ösztöndíjat kap az alapképzésre, majd a rektorral kötött alku jegyében részt vesz a roma diákok toborzásában is az egyetem számára, ezért mintegy cserében a mesteri képzést is ösztöndíjasként végzi. Ennek ellenére továbbra is az asszimilációs pályán mozog. Az évfolyamtársai és tanárai nem azonosítják romaként, annak ellenére, hogy roma ösztöndíjasként végzi az egyetemet. Az egyetem alatt egy

építkezési anyagokat áruló cégnek dolgozott, ahol szintén nem romaként szerepel. Férjhez megy egy jómódú, a faluja térségéből származó, a roma identitását egyáltalán nem valló fiúhoz. Előbb az egyik szomszédos faluban, a fiú szüleinek családi házában, majd a megyeszékhelyen egy tömbházlakásban élnek. Születik egy kisfiuk.

A romaként való identifikáció felértékelődése szorosan összekapcsolódik a faluba való visszatéréssel, illetve a roma mozgalmon keresztül elérhető erőforrásokkal. 2011-ben a román kormány elfogadta a 2012-2020 közötti periódusra vonatkozó roma integrációs stratégiát. Ennek része volt az is, hogy létrehozzák a romaügyi referensek helyi hálózatát (*expert local pe problemele romilor*), akiken keresztül a különböző „projekteket” és fejlesztési pénzeket becsatornázzák. A hálózat létrehozásában a Nemzeti Roma Ügynökég (*Agenția Națională pentru Romi – ANR*), illetve a prefektúrákon működő Megyei Romaügyi Irodák (*Birouri Județene pentru Romi – BJR*) vállaltak kulcsszerepet. A romaügyi szakértők kettős alárendeltségben dolgoznak. A polgármesteri hivatal a munkáltatójuk, de a fizetésüket külön alapból kapják és a prefektúráknak is alá vannak rendelve. Ez nem az első kísérlet volt arra, hogy kormányzati segítséggel egyfajta, a lokális szintre leérő roma *network* jöjjön létre. Az egészségügyi mediátori, illetve romani nyelvtanári állások kialakításának szintén volt egy hasonló összetevője, a helyi romaügyi szakértői hálózat azonban a rendszerváltást követően a legkonzisztensebb ilyen kísérlet volt. A programban messzemenően érdekeltek voltak a roma ügyekkel foglalkozó NGO-k, illetve az ezekben részt vevő roma aktivisták. A Roma Párt szintén kulcsszerepet kapott a hálózat létrehozásában, a szelekcióban és az emberek képzésében.

A program keretében országos szinten 210 állást hoztak létre, ami azt jelenti, hogy területileg a projekt a jelentős roma közösségekkel rendelkező községek csak igen kis hányadát fedi le, így az is meglehetősen szelektív volt, hogy mely közösségek kapnak és mely közösségek nem kapnak mediátort. Nyilvánvalóan azok a települések voltak előnyben, amelyek már előzőleg is kapcsolódtak a különböző roma hálózatokhoz, projektekhez. A település egyértelműen ilyen település. A *network* szerveződése centrális, vagyis első körben a bukaresti elitek választották ki a megyei szakértőket (még 2011 előtt), majd a második körben a megyei szakértőknek volt döntő szavuk abban, hogy az ő területükön hogyan nézzen ki a hálózat. A helyi roma elitek az újonnan szerveződő hálózathoz szerencsés eset-

ben tudtak ugyan kapcsolódni, de ebben nem a helyi közösség-szervező potenciáljuk, hanem a kifelé, a roma mozgalom, a megyei elit felé mutató kapcsolataik voltak a döntőek. Maguk a szelekciós kritériumok is olyanok voltak, hogy a helyi roma elitnek abba általában nem fértek bele. Legfontosabb, hogy a pozíció formálisan is megkövetelte az érettségit, de a hálózaton belül egyértelműen a felsőfokú végzettséggel rendelkezőket preferálták. A falu esetében egyértelmű volt, hogy sem a Rodica, sem a Horațiu által vezetett érdekcsoportnak nincs esélye a bekapcsolódásra. A kezdeményezés megnyitotta viszont az utat a telepről kiköltözőt (vagy adott esetben a településről elköltözőt), magasan kvalifikált és jelentős mértékben asszimilált roma fiatalok előtt. Közülük Miruna volt az, aki élt a lehetőséggel:

„Lettem az életrajzom a prefektúrán. Hallottam erről a projektről, hogy helyi szakértő a kisebbségi kérdésekben. Nem akartam (...) -ra [a falu] jönni feltétlenül. Vagy ide, vagy máshova. Kellemesen meglepett. Nem vártam volna [hogy megkapom az állást]. Minden remény nélkül adtam be. A prefektúráról a roma ügyi tanácsos hívott, hogy menjek a polgármesteri hivatalba, mert leküldték a szerződéseket minden polgármesteri hivatalba.” (07_Miruna_roma)

Látható, hogy egyrészt a romaügyi referensi állást Miruna kisebbségügyi referensinek nevezi (konzekvensen az egész interjú során), ami egyértelműen nem igaz: a hálózat kimondottan a roma közösségekre koncentrál. Másrészt pedig az is egyértelmű, hogy szívesebben ment volna a megye másik településére. Így nagyobb eséllyel tudott volna úgy kapcsolódni ehhez az erőforráshoz, hogy közben nem kényszerül magát romaként identifikálni (ahogy az egyetemi ösztöndíj esetében tette). Az állás azonban a faluba szólt, és az is az elfogadása irányában hatott, hogy időközben tönkrement a házassága, és a kisfiával egyedül maradtak. A magas jövedelem,²⁹ illetve a lehetőség, hogy a szüleihez visszaköltözzön, döntő volt ebben a tekintetben.

²⁹ 700 eurót kap kézhez referensként, ami más projektekkel havi 1000 euró fölötti nettó keresetté áll össze. Ez a faluban elképesztően nagy összegnek számít.

Mirunanak a többi elitcsoporthoz képest az újonnan létrehozott hálózat igen jó külső kapcsolódást biztosított, és az addigiakhoz viszonyítva igen jelentős mennyiségű külső erőforrást tudott becsatornázni. A romák számára felnőttképzést szerveztek egy külön projekt keretében, s az érdekeltek befejezhatték a nyolc osztályt. Miruna volt a projekt helyi koordinátora. A romák számára a vonzerőt az jelentette, hogy friss végzettségük birtokában munkanélküli segílyt kaphattak fél évig. A helyi tanároknak a projekt jelentős kiegészítő jövedelmet jelentett. Ezt követően – egy újabb projekt keretében – pincérnek és szakácsnak képezték a romákat, akik a részvételért 650 lejrt kaptak. A cigány falurész leaszfaltozását szintén a hálózaton keresztül becsatornázott projekt tette lehetővé. E mellett rendszeresen ruha- és élelmiszersegélyeket szerez be és oszt szét a helyi romák között:

„Jöttek ezek a projektek... Engem közvetlenül Bukarestből hívtak fel. A Nemzeti Roma Ügynökségtől (ANR). Mondtam, hogy ha vannak valami projektek az iskolával, én szeretnék dolgozni. Pont egy (...) -i [távolabbi város a megyében] barátnóm, ő volt a projektvezető és vele beszéltem. Természetes, hogy itt senkinek nem tetszett. Tudva, hogy onnan kétezer és valamennyi lejrt kapok, meg még háromezer valamennyit innen. De az iskolában vártak, mert tudták, hogy a tanárokat, akik a projektben dolgoznak, én nevezem meg. Mivel én neveztem meg őket, szeretettel vártak.”
(07_Miruna_roma)

Miután a hálózatépítés központosított volt és átlépett a helyi roma elitstruktúrákon, elég nyilvánvaló volt, hogy kialakul a szembenállás. Miruna elsősorban Horațiuval került összetűzésbe, aki akkor a Roma Párt elnöke volt és szeretett volna (legalább részleges) ellenőrzést gyakorolni a külső erőforrások felett. Miruna azonban egyáltalán nem hajlott a kompromisszumra, és az „aluliskolázott” Horațiu projektekben való részvételi igényét aberrációnak tekintette:

„Nagyon nagy problémáim voltak. Volt egy tanácsos a romák részéről, Horațiu... akármit csinálhattam, nem volt jó. Akármilyen projekt volt, nem volt jó. Most nem is tudom, milyen pártban van. [Dan Diaconescu féle] Néppárt? De már senki nem vesz róla tudomást. [Kezdetben] nagyon nagy ellenállással találok, mert

Ő be akart kerülni minden egyes projektbe. Meg hogy miért kerülök be én, meg mit tudom én. Engem a bukarestiek hívtak fel. Amikor ezek felhívtak, megkérdezték, akarod? Természetes, hogy akarom. Ki ne fogadna el egy projektet? Ha jól meg is fizetik. Ő a hét osztályával tanár szeretett volna lenni. De nincs, ahogy. Hogy ő miért nem vehet részt a képzésekben? De hát állj meg, el kell végezz egy felkészítőt, meg kell legyen a végzettséged. És ő felbojtosította ezeket a projekteket. Akadályozta, akármilyen projektről legyen szó. De az emberek rájöttek. Mondta az embereknek, de hát megbolondultatok, miért vesztek részt a képzésen, hogy ez pénzt kapjon érte?” (07_LM_roma)

Horatiu értelmezése szerint, miközben a „projektek” a romákat illetik, Miruna románokat és magyarokat (vagyis a képzési programban szereplő tanárokat) juttatott pozícióba:

„Annak ellenére, hogy a mi projektünk volt, a magyarok és a románok kerültek bele. Ez az igazság. A magyarok és a románok kerültek bele. Mi voltunk azok a bolondok, akik szaladtunk, ös-szeírtuk, hogy hány gyerek, hány öreg, hány nyugdíjas, hány beteg. És amikor befejeztük az egészet, arra ébredtünk, hogy a projektben a románok és a magyarok vannak benne, akiket megfizetnek. Nézhettük az ujjunkat.” (05_Horatiu_roma)

A konfliktus végül azzal végződött, hogy Horatiutól a Roma Párt megyei szervezete megvonta a bizalmat. Ez a megoldás a polgármesternek is megfelelt, hisz ő a belső mozgósításban bírta Rodica biztos támogatását, Horatiu pedig inkább a korábbi polgármester szövetségésének számított. A Roma Párt új vezetője Iosif, Miruna édesapja lett, így Horatiu teljes mértékben külső kapcsolódás nélkül maradt. Egyben egy új roma elitcsoport jött létre, amely a közösség-szervezést elsősorban a külső erőforrásokra támaszkodva képzei el. Iosif emellett próbál a közösségen belüli struktúrákat is kialakítani. Valentinben, a Horatiuval szembenálló gyülekezetvezetőben, illetve Florinban, a Rodica-val szembenálló munkaszervezőben lelt szövetségésre. A közösségen belüli beágyazottságuk azonban minden bizonnyal ma is gyengébb, mint a másik két szereplőé:

„Általában véve jól megértem magam a Cigányseregben lakókkal. Ők nagymértékben függnék tőlem. A szociális segélyben és más dolgokban is. Havonta hozok ruhát. (...) -ról, (...) -ból [megyeiben található város és a megyeszékhely]. Ismerem jól ezeket az embereket. Az elején mondtam, hogy a polgármesteri hivataltól vagyok, tudnak-e valamit segíteni. Cipő, ételmisszer, amivel tudnak. Alapítványok. Ők örvendenek, de van, akiknek nem teszük. [...] Beszéltem a polgármester úrral, és mindenki, aki a romákkal dolgozik, először engem kell értesítsen. Nekem magától értetődőnek tűnik, hogy ha jön valami projekt, először nekem kell szólni. Minden jogunk megvan, hogy leállítsunk bármilyen projektet, ami a romákat érinti, ha nem értesítenek.”
(07_Miruna_roma)

6. Összefoglalás

A falu egy gazdasági szempontból periférikus térségben fekszik, ahol a formális munkaerőpiacon igen korlátozottak a lehetőségek. Ez elsősorban annak tudható be, hogy térség központja, a közeli kisváros elvesztette gazdasági centrum-jellegét, az ipara pedig teljesen leépült. Ezzel párhuzamosan a kisváros lakosságának közel egyharmadát is elveszítette. Egy másik jellegzetesség a mezőgazdasági szektor, illetve az informális mezőgazdasági munka visszaszorulása. Sokan felhagytak a föld megművelésével. Mások gépesítették a termelést, illetve újabban egy külföldi vállalkozónak adták bérbe a földet. Ilyen körülmények között a helyi romák foglalkoztatottsága igen alacsony, fele az országos átlagnak.

Történeti szempontból a romák helyzete sajátosnak mondható, hisz hagyományosan a bérmunka biztosította a megélhetésüket. Ebben a szocialista modernizációt megelőzően a grófi birtoknak volt kiemelt szerepe. A szocializmus alatt az ipari munka szívta fel a roma munkaerőt. Nem csak biztos megélhetést biztosított számukra, hanem az identitásuknak is központi meghatározójává vált. Ezért is érintette őket igen érzékenyen a rendszerváltás, amely nyomán kiszorultak a munkaerőpiacról. A nagyon rossz munkaerőpiaci pozíció ellenére sem beszélhetünk azonban a faluban valamiféle roma

underclass-ról.³⁰ Egyrészt a roma közösség belsőleg nagymértékben rétegzett, és léteznek a felfelé való mobilitás csatornáit. Másrészt, megfigyelhető, hogy a helybéli romák más közösségeknél sikeresebben használják az oktatási rendszert mint mobilitási csatornát (még ha ez inkább a gazdagabb romákra érvényes is). Ez annak is köszönhető, hogy a múlt rendszer egy, a formális oktatás követelményeivel kompatibilis habitust alakított ki sok család esetében.

Az etnikai klasszifikációs rendszer a faluban hihetetlenül merev, a viszonylag nagyszámú tehetős és iskolázott roma számára sem adatik meg, hogy a roma identitástól eltávolodjon. Ez annál inkább meglepő, hogy az élettörténeti elbeszéléseiből kiderül, hogy a településen kívül sokukat elfogadják nem romaként, vagyis valószínűleg nem hordozzák a habitusukban a többségi társadalom által „cigányosnak” ítélt viselkedési mintákat. Erre utalnak az oktatási rendszerben elért sikereik is. Ez a merev klasszifikációs rendszer megítélésünk szerint a rendszerváltást követően alakult ki, és kulcsszerepe volt benne a dezindustrializáció mellett a restitúciós és segélyezési politikának. A roma közösség belső kohézióját azonban ma már az etnikai alapú politika, illetve a közösség szervezésében részt vevő belső struktúrák (vallás, gazdasági hálózatok) is reprodukálják.

Felhasznált irodalom

Alba, Richard – Nee, Victor: *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 2003.

Appadurai, Arjun: *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis-London:

Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1991. 229–252.

Chandra, Kanchan: *Constructivist Theories of Ethnic Politics*. Oxford University Press, 2012.

³⁰ A romák és az *underclass* kérdéséhez lásd Stewart, Michael: Deprivation, the Roma and ‘the underclass’. In: Hann, Chris (ed.): *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. Routledge, London, 2002. 133–155. Itt a szerző szintén elutasítja az *underclass*-t mint a roma közösségek elsődleges megközelítési lehetőségét.

- Dumitru, Mihai – Diminescu, Dana – Lazea, Valentin: *Dezvoltarea rurală și reforma agriculturii românești*. București: Institutul European Român WP 10-11, 2004; Tudon, Monica: Small scale agriculture as a resilient system in rural Romania. *Studies in Agricultural Economics*, 2015. 117, 27-34.
- Granovetter, Mark: A gyenge kötések ereje: a hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmunk rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 1991. 371-400.
- Horowitz, Donald: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkley, California: UCLA Press, 2000 [1985]. 22-30.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Budapest: Socio-typo, 1998. 265-266.
- Kiss Tamás: Categorizare etnică și statut social la Valea Crișului, județul Covasna. In Kiss Tamás – Fosztó László – Fleck Gábor: *Incluziune și excluziune: studii de caz asupra comunităților de romi din România*. Cluj: Kriterion.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and making of an Undreclass in Transitional Societies of Europe*. New York: Columbia University Press, 2006.
- Messing Vera (ed.): *Overview of the Labour Market Situation of Low Educated and Roma Population and Regulations Affecting their Employment*. NEUJOB State of the Art Report No. 19.1, 2012.
- Scheffel, David: *Svinia in Black and White: Slovak Roma and Their Neighbours*. Toronto: University of Toronto Press, 2005.
- Stewart, Michael: Deprivation, the Roma and ‘the underclass’. In: Hann, Chris (ed.): *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. Routledge, London, 2002. 133–155.
- Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- Wimmer, Andreas: *Ethnic Bounday Making. Institutions, Power, Networks*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

The usurer, the preecher, and the Roma movement. Ethnic exclusion
and communal solidarity in a Transylvanian village

by TAMÁS KISS – TÖHÖTÖM Á. SZABÓ

Our case study presents the system of ethnic classification of an ethnically mixed Transylvanian village. In the first part of our paper we discuss how macro-structural changes affected the situation of the Roma and non-Roma and how they shaped the system of ethnic classification. We argue that macro-processes led to an increasing ethnicization of the local social differences and to a growing significance and political salience of the distinction between Roma and non-Roma. However, one cannot understand properly the functioning of the ethnic classificatory system through focusing exclusively on structural constrains. The second section of our paper focuses on the strategies of the Roma elites and mobile Roma. We also try to present the functioning of the institutions and actors interested in the creation of group cohesion and reproduction of the internal solidarity of the Roma at the local level.

KÜRTI LÁSZLÓ *

Himlerville

Egy amerikai magyar bányásztelepülés tündöklése és bukása

Az amerikai magyarság etnikai tudatáról és identitásáról több általánosító és kérdéses megfogalmazást olvashatunk. Az *Encyclopedia of North American Immigration* lapján például olyanokat, miszerint az „1880 és 1914 között Amerikába bevándoroltak közül a legnagyobb csoportot a magyarok képviselték, akik a legösszeforrottabb etnikai identitással rendelkeztek az újvilágban”; vagy „ilyen szoros etnikai kapcsolatot ápoló csoportban többnyire lassú volt az asszimiláció”.¹ Magyarországi kutatóknál is található hasonló kitétel. Egy tanulmány az amerikai magyarság jövőjéről kérdéses jóslásba bocsátkozik: „Számítani kell rá, hogy jelentősen növekedni fog a magyarul már nem beszélő, de magyar származását még vállaló amerikaiak száma...A közeljövőben valószínűleg tovább gyengülnek a ma még élő magyar közösségek, s idővel el fog tűnni az a réteg, amely az elmúlt fél évszázadban a különböző egyházakat és egyéb szervezeteket működtette”.²

Az ilyen és ehhez hasonló általánosításokat majdnem minden bevándorló csoportról el lehet mondani, sőt kérdéses az is, hogy a

* Miskolci Egyetem, Politikatudományi Intézet. E-mail: kurti1953@gmail.com. A szerző ezúton fejezi ki köszönetét Bereznai Zsuzsannának, Fejős Zoltánnak, Éva Huseby-Darvasnak, Fazekas Csabának és a Regio szerkesztőinek a tanulmány megírásához nyújtott segítségért, tanácsokért.

¹ Powell, John: *Encyclopedia of North American Immigration*. New York: Facts on file Inc., 2005. 126–127.

² Tarján Gábor: Nemzedékváltás az amerikai magyaroknál. *Magyar Szemle*, 2003.

http://www.magyzsemle.hu/cikk/20030701_nemzedekvaltas_az_amerikai_magyarsagnal (letöltés ideje: 2017. február 9.).

jövőt nézve a társadalomtudományok mennyire nyújthatnak megbízható alapokat. Ebben a relációban az sem mellékes, hogy sem az identitás, sem az etnikai önazonosság – és erre nézve igen nagy irodalom áll rendelkezésünkre – nem állandó, változásoktól mentes tudati folyamat. Ezért két alapvető tény hangsúlyozását tartom fontosnak. Az egyik az, hogy az új hazába letelepedők identitása és asszimilációja az amerikai többségi kultúrához legalább annyira változó és eltérő volt, mint maguk az Amerikába érkezők csoportjai. Ez meghatározta a bevándorló közösség társadalmi életét, intézményes kulturálódását, az „ókontri”-hoz való viszonyát, az azzal formálódó kollektív emlékegyet, nosztalgiját. Nem árt kellőképpen nyomatékosítani annak tényét sem, hogy a magyar közösségek felbomlása, etnikai tudatuk erősödése, gyengülése vagy esetleges eltűnése nem feltétlenül a már Amerikába született generáció identitásának volt a függvénye, bár az is hozzájárult, inkább a megtelepedést követő évek gazdasági-társadalmi és politikai viszonyai befolyásolták. Jól látta ezt a nyelvész Fenyvesi Anna is, akinek tanulmánya példásan bizonyítja azt, hogy 1914-től a magyar diaszpóra nyelvhasználatát az USA „megszorító” nyelvpolitikája alapvetően befolyásolta.³ Az első világháborútól kezdve a legtöbb településen, és nem olyan kivételes adottságú településeken, mint például New Brunswick, a kisebbségi nyelvhasználatot folyamatosan a politika és a többség által gerjesztett idegenellenesség, az elutasítás és diszkrimináció övezte. Mindez arra irányítja figyelmünket, hogy az első kialakult közösségek életét meghatározó folyamatok – köztük természetesen a csoport és a többségi társadalom mindig kérdéses és függőségben lévő viszonya – teremtették meg az identitás és az asszimiláció mértékét és tempóját. Ezt bizonyítja például az itt bemutatott Kentucky államban létesült magyar kolónia, a Himlerville néven elhíresült bányatelep története.

Száz évvel ezelőtt egy magyar szövetkezeti bányavállalatról jelentek meg szenzációs riportok amerikai és magyarországi újságokban. Himlerville alapítása az 1907-ben kivándorolt Himler

³ Fenyvesi Anna: Az USA nyelvpolitikájának hatása az amerikai magyarok anyanyelvi oktatására, In: Benő Attila és Szilágyi N. Sándor, (szerk.): *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 2006.105.

Mártonhoz (1881–1961) kötődött.⁴ Kentucky és West Virginia állam határán, a Tug Riverbe ömlő Buck Creek folyó melletti telep a 20. század egyik fantasztikusan érdekes szociális tervezésének története. Hírnevét a szénipar országosan terjesztett folyóiratai, a *Coal Age* és a *Saward's Journal* alapozták meg, néha túlzásokkal.⁵ Meghatározó volt még az asszimilációs propaganda egyik fő intézményének (Foreign Language Information Service) tudósítása Nicholas Nadassy tollából.⁶ Az amerikanizálódó újságírók sajtókampánya révén Himler és vállalkozása neve közszájon forgott. Kétségtelen: Himlerville és elődje, a West Virginia-i Himler bányatelep nemcsak az USA bányaiparának egyedi szövetkezeti vállalkozásaként, hanem a magyar kivándorlás történetében is megőrizte unikális szerepét

⁴ Himler Márton neve az 1945-ös magyar háborús bűnösökkel kapcsolatosan ismert, élete és munkásságának feldolgozása még várat magára. Lásd: Hidas Péter I: Egy jelentés margójára. *Múlt és Jövő*, 2004/1–2. 86–88; Himler Márton: *Így néztek ki a magyar nemzet sírásói. A magyar háborús bűnösök amerikaiak előtt tett vallomásának hiteles szövege*. New York: St. Marks Printing Corp., 1958; Várdy, Steven Béla: Hungarian Americans during World War II: Their role in defending Hungary's interests. In: Piotr S. Wandycz (ed.): *Ideology, politics, and diplomacy in East Central Europe*. Rochester: University of Rochester Press, 2003. 120–146.

⁵ Bagger, Eugene: Himler of Himlerville. *Survey* April, XLVII, 1922. 146–150, 187.; Haworth, J. R.: Hungarians Successfully Conduct Co-operative Mine in Kentucky. *Coal Age*, 1921. September 15. 1921. 413–416; Co-operative mining enterprise a success. *Saward's Journal*, 1921. August 27., 359. Eugene Bagger nem más, mint Bagger Jenő (1892–?) azaz Eugene S. (Szekeres) Bagger, aki 1918–21-ben a *New York Herald Tribune* munkatársa volt, majd az *Új Kor* nevezetű magyar újságot adta ki, és Himler közeli ismerőse volt.

⁶ Nadassy, Nicholas: Hungarian coal miners develop cooperatives. *Interpreter Release*, 1921. July 20. C33., 1. Cikke egy későbbi kiadványban újra megjelent: Himlerville, a Hungarian gift. In: Moquin, Wayne (ed.): *Makers of America: Hyphenated Americans, 1914–1924*. Vol. 7. Chicago: Encyclopaedia Britannica Educational Corporation, 1971. 260–262. Nadassy (Neugebauer Miklós, 1882–1944) Munkácson született, 1914-ben érkezett New Yorkba feleségével, és 1921-ben vette fel az amerikai állampolgárságot. Az 1942-es statisztika szerint egy detroit-i hotelban lakott, és Himler nyomdájában hivatalnokként dolgozott. <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:939V-KX38-W5?mode=g&i=4867&wc=SPS6-BZ9%3A199279001%3Fcc=3D1861144&cc=1861144> (letöltés ideje: 2017. február 4.)

mind a mai napig.⁷ Az Appalache-hegység és Martin County kutatói nagy előszeretettel emlegetik a vállalkozást még akkor is, ha a bányásztelepülés eleve bukásra és névváltoztatásra (Beauty) volt ítélve.⁸ Martin megye helytörténéseinek célkitűzései közt nemcsak a hajdani bányatelep örökségének megőrzése szerepel; Himler valamikor szebb napokat megért házát szeretnék rekonstruálni.⁹ Az eddigi munkák nem tárták fel kellőképpen ezt az egyedülálló történelmi próbálkozást, inkább sztereotíp képet alakítottak ki, amely skrupulózus kutatással könnyen megcáfolható.¹⁰ Mivel Himlerville nem keltette fel a magyar kutatók érdeklődését, így nem is felelt senki Puskás Julianna korábban feltett fontos kérdésére: „Miért ment valójában tönkre a település, és hogyan alakult a telepések életsorsa?”¹¹ Jelen tanulmányomban a bányatelep egyes ellentmondásait mutatom be válaszként.

⁷ Cantrell, Doug: Himlerville: Hungarian cooperative mining in Kentucky. *The Filson History Quarterly* Vol. 66. No. 4., 1992. 515; Eller, R. D.: *Miners, Millhands and Mountaineers: Industrialization of the Appalachian South, 1880–1930*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 1982, 191–192; Hennen, J.: Toil, Trouble, Transformation: Workers and Unions in Modern Kentucky. *Register of the Kentucky Historical Society*. Vol. 113., No. 2–3. 2015. 240–241.

⁸ Jackson, Steven R.: Peoples of Appalachia: Cultural diversity within the Mountain region. In: Edwards, G. T. – Asbury, J. A. – Cox, R. L. (eds.): *A handbook to Appalachia: An introduction to the region*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 2006. 27–50; Tabler, Dave: Himler, Himlerville, and the historian’s quest. *Appalachian History*, 2015. September 17. <http://www.appalachianhistory.net/2015/09/himler-himlerville-and-a-historians-quest.html> (letöltés ideje: 2017. január 4.); Turner, Dave (ed.): *A pictorial history of Martin County*. Kentucky: Paducah. Turner Publishing Company, 2001.

⁹ A projekt több honlapon is követhető, l. pl. <http://www.appalachianhistory.net/2014/11/saving-himler-house.html> (letöltés ideje: 2017. február 4.)

¹⁰ Egy példa: Tezla Albet dokumentumgyűjteményében egy „Warfieldben működő Kermit-tárná”-ról ír. Tezla Albert: *Valahol Meseországban. Az amerikai magyarok, I-II*. Budapest: Európa Kiadó, 1987. II. 65. Ilyen természetesen sohasem létezett.

¹¹ Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982. 198.

*Himler, a bányabáró*¹²

Himler 1888-ban született Pásztón, de gyermekkorát Mátraverebélyen töltötte, Losoncon és Budapesten hivatalnokoskodott, s 1907-ben érkezett üres zsebbel Amerikába. Dolgozott bányában, ám emberismeretét és tapasztalatait főleg mint „pedlér” (vándorló, gyalogkereskedő) szerezte, amikor éveken keresztül munkahirdetésekkkel, újságeladással, könyv és hajójegy árusításával foglalkozott.¹³ New Yorkban tisztviselőként és egy újság külsős munkatársaként állapodott meg, 1912-ben felvette az amerikai állampolgárságot, szállodát nyitott, és 1913-ban beindította újságját, a *Magyar Bányászlapot*.¹⁴ 1917. október 16-án létrehozta szénbányászati vállalatát Himler Coal Company néven, miután West Virginiában, a Pigeon Creek folyócska völgyében, Lenore várostól északnyugatra fekvő Ajax városka egy bányáját „megspórolt pénzéből” lefoglalta.¹⁵ Titkára, Láng Jenő (Eugene J. Lang) szerint azért itt, „hogy elképzelését minél jobban ki tudja próbálni”.¹⁶ Himler részvényeket bocsátott ki, amiből már az első hetekben 147-en jegyeztek, tíz százalékát ő maga, a maradék öt százalék pedig „a városiaké” lett.¹⁷ A részvényeket százöt, majd később százötven dollárért értékesítették utazó ügynökök. A kecsegtető befektetésre 60

¹² A bányabáró elnevezést Himler saját maga használta kis önéletrajzi leírásában, amelyet név nélkül publikált, ám minden kétséget kizárólag saját maga fogalmazott: Himler Márton, lapkiadó és szerkesztő. In: Káldor Kálmán (szerk.): *Magyar-Amerika írásban és képből*. I. St. Louis: Szabadság, 1937. 209.

¹³ Két adatközlő segítségét szeretném itt megköszönni: az 1888-as születésű Fülöp Gusztávval Akronban (Ohio), a Lorántffy Otthonban találkoztam még 1976-ban. Az 1914-es születésű Bill Domoslay-t Kermitben (Kentucky) történő utazásom során ismertem meg 1981-ben. A két régen elhunyt öregamerikás, akik nélkül nem ismerhettem volna meg Himlerville történetét, emléke előtt ezúton is tisztelgek.

¹⁴ Himler sokrétű működéseit sokan eltérően értelmezték; pl.: Neuwald Jenő: *Visszaemlékezések. Magyar Naptár, Emlékkönyv, 1902–1967*. New York: Amerikai Magyar Szó, 1967. 88–89. A név nélkül írt dicsőítő újságcikkek: Himlerville bukása. *Pesti Napló*. 1928. július 21. szombat, 6.; Wilkes Barre. *Pesti Napló*. 1935. december 29. vasárnap, 8.

¹⁵ *Saward's Journal*, 1922. augusztus 27., 359.; *Mergent Moody's Industry Manual*, Vol. 1., 1927.1051.

¹⁶ *Saward's Journal*, 1922. augusztus 27., 359.

¹⁷ *Magyar Bányászlap*, 1918. december 13., 6.

ezer dollár gyűlt össze, amit a laptulajdonos nagyvonalúan megköszönt újságjában, megígérve az összeg felének visszafizetését a bánya felvirágoztatása után.¹⁸

1917. november 1-jén egy 15–18 főből álló kis csapat – köztük a négy gyermekes Varga család – költözött Ajaxra. A vállalkozást Himler, az elnök („president and general manager”), Hanczinger Lajos (1888–1971) alelnök és Láng Jenő, a vállalat titkár-pénztárosa vezette. Himlert keresztanyja, a hatvanéves Várhelyi Lipótné (ismert helyi néven „Kate”), kísérte, aki a házvezető és a szakácsnő szerepét töltötte be.¹⁹ Hanczinger Lánghoz hasonlóan, kereskedéssel foglalkozott, a vállalati boltot („company store”) vezette, ahol a bányászok megszabott áron élelmiszert és háztartási eszközöket vásárolhattak.²⁰

¹⁸ *Magyar Bányászlap*, 1917. december 6., 1. Láng szerint a *Magyar Bányászlap* hirdetésére 30 000 dollárral több gyűlt össze, amit Himler visszajuttatott a befizetőknél. *Saward's Journal*, 1921. augusztus 27., 359.

¹⁹ Himler Manhattanben 1910-ben az 53 éves Várhelyi Lipót (1857-1917) cipőkereskedőnél és 49 éves feleségénél (Katie) lakott albérletben. Várhelyiek 1896-ban érkeztek Amerikába.

²⁰ Az ilyen üzletek politikájáról l. Caudill, Harry M.: *Night comes to the Cumberlands*. Boston: Little, Brown, & Company, 1963. 190; Bartoletti, Susan C.: *Growing up in coal country*. Boston: Houghton Mifflin, 1996. 74–75.

STATE Kentucky COUNTY Martin TOWNSHIP OR OTHER DIVISION OF COUNTY Marblet Precinct No 1 NAME OF INCORPORATED PLACE _____

DEPARTMENT OF COMMERCE—BUREAU OF THE CENSUS
FOURTEENTH CENSUS OF THE UNITED STATES: 1920—POPULATION

ENumerated by ME on the 2 DAY OF February, 1920.

PLACE OF BIRTH	NAME	RELATION	TIME	PERSON DESCRIPTION	CITIZENSHIP	EDUCATION	NATIVITY AND MOTHER TONGUE			
							FATHER		MOTHER	
							Place of birth	Mother tongue	Place of birth	Mother tongue
1	Land Leathy	only	A	27 20	20	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
2	Justice Andy	Nephew	20	16 6 3	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
3	Wick	Nephew	7	12 4 3	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
4	Wood Milton	Head 20	D	16 100 101	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
5	Wood	Wife	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
6	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
7	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
8	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
9	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
10	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
11	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
12	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
13	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
14	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
15	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
16	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
17	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
18	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
19	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
20	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
21	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
22	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
23	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
24	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
25	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
26	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
27	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
28	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
29	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
30	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
31	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
32	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
33	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
34	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
35	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
36	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
37	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
38	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
39	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky
40	Wood	Son	16	15 33 36	no	no	Kentucky	Kentucky	Kentucky	Kentucky

1. ábra: Himler Márton és az első honfoglalók Kentucky államban, 1920-s USA népszámlálás

1918 tavaszán Himler elnevezéssel postahivatal létesült (a települések létesítésének ez volt a törvényes lépése).²¹ A „magyar bányászváros” vonzotta a bevándorlókat, főleg a családosokat, ám a jelentkezőknek még valójában nem volt hová költözniük, és a bánya nem működött teljes kapacitással. A kezdeti szerény termelés – június 30-ig összesen 27 215 tonna szenet termeltek –, a Mingo megyében bányászott éves 3,1 millió tonna szén egy százalékánál is kevesebb volt.²² A telep, ahol „csak magyarok dolgoznak” és, ahol az év végén még jutalomban („bónusz”) is részesül(het)nek, lerakta alapját annak, ami azután Himlerville néven vált híressé. Az év közepén már mintegy ötven bányász dolgozott a telepen; „A magyar bányász itt nem hunky, a nemzetiségéért, a nyelvéért itt őt le nem nézik, hiszen ők a gazdák”- adta hírül a *Magyar Bányász Naptár*.²³ A kolónián harminc bányász számára burdosház, valamint egy üzlet („sztór”) nyílt, ez volt a posta is, könyvtár létesült, magyar színtársulat szerepelt, keresztelőket, esküvőket tartottak.²⁴

A rideg életkörülményeket és nehézségeket csak tetőzte az, hogy már 1918 márciusában egy bányász (Simon János) életét vesztette munka közben, a következő év elején pedig a magyar művezető („fórman”) távozott a telepről.²⁵ 1918-ban a vállalat tiszta haszna éppen hogy meghaladta a hétezer dollárt, ugyanakkor a vállalat tőkéjét 350 ezer dollárra emelték.²⁶ A részvényesek – akiknek egy része csak névleges részvénytulajdonos volt, valójában sohasem élt szavazati jogával – ekkor a haszon három százalékának szétosztását szavazták meg.²⁷ Ám az összegek egy részét rossz címre küldték el,

²¹ Cantrell, 1992. 517; Torok, George D.: *A guide to historic coal towns of the Big Sandy River Valley*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 2004. 175.

²² West Virginia, U.S.A., Annual Report of the Department of Mines for the fiscal year ending June 30, 1918. Charleston, W. V.A, 1918. 121.

²³ Himler Márton (szerk.): *Magyar Bányász Naptár, 1918-ik évre*. New York: 1918. Hirdetés.

²⁴ Fritz Roka fiának keresztapaságát Himler Márton vállalta. Fritz Roka információja. Levél a szerzőnek, 2016. március 6.

²⁵ *Magyar Bányászlap*, 1918. április 18., 1, *Magyar Bányászlap*, 1919. január 9., 2. A balesetekről l. Várdy Béla: Magyar tömeghalál a századelőn Amerika ércbányáiban és szénbányáiban. *Hitel*. 2008. január, 21.1. 97–106.

²⁶ *Saward's Journal*, 1922. auguszt 27., 359.

²⁷ Az első híradások 18 százalék osztalékról és 1500 részvényesről szóltak, *Saward's Journal*, 1922. auguszt 27., 359; Haworth, 1921. 413; N. Nadassy csak

vagy az elköltözött tulajdonosok miatt kézbesíthetetlen volt. Bár a bányászok csak heti egy-két napot dolgoztak, a szervezettséget mutatja az 1919. április 21-én megalakult tizenhárom tagú Verhovay Segély Egylet 313. fiókosztálya.²⁸ Az első bánya azonban kicsinek bizonyult, fejlesztésre alkalmatlan volt, és az év közepén megtartott közgyűlésen megszavazták eladását, és a szomszédos, Kentucky államban, a Kermit melletti szénmezőn létesülő új bánya beindítását.²⁹ Júniusban már „a második magyar telep” felépítéséről szólt a híradás.³⁰ Himler nagyszabású tervében egy több ezer hektáros terület bérlését, a Tug Riveren építendő hidat, „napi kétezer tonna szén” bányászását és az „első magyar város” tervét vizionálta.³¹ Ezzel a lépéssel a Nyugat-Virginiában létesített Himler bányatelep, egy évi fennállás után végleg megszűnt.³² Himler Márton tudta azt, hogy az Ajaxban lévő bánya veszteséges, ahogyan azt is, hogy korábban már többen belebuktak az ottani bányászatba.³³

1400-at említ. *Hungarian coal miners develop cooperatives*, 1. Későbbi cikkek is ezt a számot citálják, l: Crowe-Carraco, Carol: *The Big Sandy*. Lexington, The University Press of Kentucky, 1979. 93. A részvénytulajdonosok számát óvatosan kell kezelni, mivel egy fő/család több részvényt vásárolt. Például: Simon István 10, Máté József és Finta István 5–5 darab részvényt vásárolt, mások ennél kevesebbet. *Magyar Bányászlap*, 1921. augusztus 11., 3. 1923-ban összesen 1700 darab részvény forgott közkézen, a közgyűlésen mintegy 300 ember vett részt, többségük a telep lakói. *Magyar Bányászlap*, 1923. október 4., 1.

²⁸ Fekete János elnök, Demjén Ferenc alelnök, Tökéczky Ferenc titkár, Róka Frigyes pénztárnok, és Fazekas Lajos jegyző. *Verhovay Lapja*, 1936. február 21., Vol. IXI, No. 2., XXIX. Az 1886-ban alapított egyesület történetét l.: Daragó József (szerk.): *Verhovay Lapja, 1886–1936*. Vol. XIX. No. 2., 1936. 50; Várdy Béla: The Verhovay Fraternal Association's efforts to perpetuate Hungarian consciousness among its native-born members (1930s–1950s). *Hungarian Studies*, 7, 1–2, 1990–1991. 161–169; Vassady, Béla Jr.: The Early Decades of the Hazleton-Based Hungarian Verhovay Sick Benefit Association, In: Salay, David L. (ed.): *Hard Coal, Hard Times: Ethnicity and Labor in the Anthracite Region*. Scranton, Anthracite Museum Press, 1984. 17–34.

²⁹ *Magyar Bányászlap*, 1919. június 5., 1.

³⁰ *Magyar Bányászlap*, 1919. június 19., 3.

³¹ *Magyar Bányászlap*, 1919. június 26., 1.

³² A bányát az amerikai szlovák John Matta vásárolta meg, és Matta Co-operative Coal Co. néven működtette rövid ideig.

³³ *Magyar Bányászlap*, 1922. november 9., 1–2.

2. ábra: A Himler bányája 1922-ben

3. ábra: A Himler Coal Co., vezetősége. Álló sor jobbról a 3. Himler Márton, balszélén Eugene Lang, ülő sor jobbról a 2. Louis Hanczinger, 1922

Himlerville

Himler az új részvények vásárlására és 300 magyar családnak helyet adó bányavároska képével buzdította lapja olvasóit, annak ellenére, hogy a szénbányászat 1920 és 1922 között országszerte

recesszióba zuhant.³⁴ Nagyvonalúságához nem férhet kétség: „A vezetőség az összmagyarság közkincsének tartja a Himler Coal Co. bányáját, semmiféle felekezeti vagy politikai különbségeket nem ismer és pártállásra, meggyőződésre való tekintet nélkül szívesen lát telepein vendégül minden amerikai magyart”.³⁵ A telep hatalmas iramban és látványosan realizálódott, aminek következtében a társaság tőkét 500 ezer dollárra emelték.

Az új helyen tartott első ünnepi közgyűlésen, amelyen „2795 részvényt” képviseltek a jelenlevők, vezetőjük nem titkolta el a befolyt mintegy félmillió dollár elköltését és a kölcsönök felvételét.³⁶ A „nagygyűlés”, amelyen Neuwald Jenő újságíró és lapkiadó szerint „nagy volt a felhajtás”, az „alsós-pártik” és a „spriccezés szünet nélkül” folyt, műsorral és bállal kedveskedett az összegyűlteknél.³⁷ A részvényesek egy tizenegy tagú új vezetőségnek szavaztak bizalmat, ami a program teljes végrehajtására jogosította fel az elnököt.³⁸ A törvény előírta a település vezetőségének felállítását, az öttagú tanácstestület Himler vezette, rendőrbírónak bizalmasát, Lángot tette meg. Az elképzelésnek megfelelően megépült az áramközpont, a bank, a színház, a nagy burdosház, egy hentes- és fűszerüzlet, s az első ötven ház, amelyeket a bányászok bérelhettek vagy megvásárolhattak.³⁹ Családosok telkeket vásárolhattak, és építkezettek, házaik mögött kerteket alakítottak ki, csirke- és disznóólakat, füstölőt és kemencét építettek.⁴⁰ Azok számára, akik ágybérloket, azaz burdosokat (boarders) tartottak, mindez csak kiegészítésként szolgált, az alapanyagokat (fűszer, só, cukor, liszt,

³⁴ Caudill, 1962. 141; Soule, George: *Prosperity decade, from war to depression, 1917–1929*. Vol. VIII. New York: Harper Torchbooks, 1947. 175.

³⁵ *Magyar Bányászlap*, 1921. június 9. 5.

³⁶ *Magyar Bányászlap*, 1921. július 7., 5.

³⁷ Neuwald, 1967. 88–89.

³⁸ Az igazgatóság tagjai voltak még: Bakó János, Demjén Ferenc, Domokos József, Fekete János, Hanczinger Lajos, Kiss Ferenc, Károlyi János, Láng Jenő, Róka Frigyes, Varga Mihály. *Magyar Bányászlap*, 1921. július 7., 5.

³⁹ A burdosházat, üzletet, és a vállalat irodaházát a Huntington (W. Va) -i J. J. West vállalat építette fel összesen 127,000 dollárért. *The Lather*. Official Journal of the Wood, Wire, and Metal Lathers' International Union. Vols. 21–22., 1920. 74. Az összkiadás azonban elérte a 227 500 dollárt. *The American Contractor*, vol. 42., 1921., 66.

⁴⁰ The Helen Piros Tarkany collection. <http://www.himlerhouse.org/helen-piros-tarkany.html> (letöltés ideje: 2017. február 4.)

olaj stb.) továbbra is a vállalat üzletében szerezhették be. Himler az amerikai állampolgárságot szigorúan megkövetelte munkásaitól, ami nemcsak az amerikanizáció felgyorsítását jelentette, hanem egy fontos kontrollmechanizmusként működött kezében, mivel ekkor a bevándorlók többsége nem volt állampolgár – sokuknak éppen Magyarország világháborús politikája miatt húzódtott az ügye –, így a telep vezetője visszautasíthatta a jelentkezőket.⁴¹ A kontroll másként is érződött: nem engedélyezte az alkohol fogyasztását, a szerencsejátékokat, ám a mozit, színelőadásokat és a hajnalig tartó bálakat maga Himler is támogatta.

A nagyszámú gyerekhad az iskolaépítést elengedhetlenné tette, nyáron, illetve hetente egy-két órában szerveztek magyar iskolát.⁴² Sajnos a magyar oktatást nem tudták sem folyamatossá, sem pedig általánossá tenni, annak ellenére, hogy 1922-ben mintegy 90 gyereket írtattak be szüleik.⁴³ Himler még az amerikai családok gyermekeitől is megkövetelte a magyar nyelvű órákon való – inkább csak szimbolikus, mint valódi eredményeket produkáló – részvételt.⁴⁴ Az árammal, gázzal és vízzel ellátott házak, valamint a „kooperatív kapitalizmus” szelleme egy csapásra híressé, valamint hírhedté tette a magyar bányatelepet.⁴⁵ A bányász családok tömegesen érdeklődtek a „magyar falu” iránt, ám Himler hangsúlyozta azt, hogy hány embert és milyen munkafázisra vesz fel

⁴¹ Róka Frigyes (Fritz Roka) 1919. február 19-én deklarálta az amerikai állampolgárság felvételét (Declaration of Intention) a West Virginiai Mingo-megye bíróságán. Le kellett mondania a korábbi állampolgárságról, megnevezve Károlyi Mihályt, aki éppen akkor az ország vezetője volt, továbbá kijelentenie, hogy „nem vagyok anarchista, poligám, a poligámiában nem hiszek, és eltökélt szándékom, hogy az Amerikai Egyesült Államok állampolgára legyek, és folyamatosan itt is éljek. Isten engem úgy segítjen!”.

⁴² Az iskoláról például ez jelent meg Magyarországon: „Himlervillen (sic!) a mindennapos nyári iskola legközelebb megnyílik és nemsokára remélhetőleg egész éven át részesülnek majd magyarnyelvű iskolában a bányászgyerekek.” *Külföldi Magyarország*, 1923. július 1., vol. 4/13., 4.

⁴³ Himler unokaöccse, a *Magyar Bányászlap* szerkesztésében közreműködő Fáy Fisher Andor Himlerville utáni években a magyar iskolák fejlesztését és a magyar nyelv oktatását tovább szorgalmazta. L.: Fáy Fisher Andor: *Magyar iskolázás Amerikában. Látóhatár*, 1938/7–8. 261–265.

⁴⁴ *Magyar Bányászlap*, 1922. június 22., 4.

⁴⁵ Cantrell, 1992. 515. Appalachia eldugott telepein a komfortos házak ritkaságyszámba mentek akkoriban. Vö.: Eller, 1982. 191., Jackson, 2006. 41.

az adott hónapban.⁴⁶ Folyamatosan kerestek például szakácsasszonyt a burdosház vezetésére, de egyéni jelentkező nem akadt, csak családos.⁴⁷ Az amerikai kivándorlás miniatűr változatban játszódott le, ahogyan Magyarország különböző régióiban született valamikori parasztemberek és feleségük Himlerville felé vették útjukat.⁴⁸ A magyar telep iránti érdeklődésben közrejátszhatott nemcsak a szénipar válságának kezdete, hanem az első világháborús propaganda által még jobban szított, általános kelet-európai ellenesség, ami a konzervatív bányavidéken (Kentucky, West Virginia) való munkavállalást megnehezítette.⁴⁹

⁴⁶ A bányászmunkáról lásd Bartoletti, 1996.

⁴⁷ A burdosházban ekkor 23 bányász lakott. *Magyar Bányászlap*, 1922. június 8., 5.

⁴⁸ Domszlai Gusztáv (1882–1968) és felesége Tóth Róza (1882–1967) Heves-megyéből, Kál községéből vándorolt Amerikába 1907-ben. Bill Domoslay interjú, 1981. Róka Frigyes (1893–1973) a Győr-Sopron megyei Szemerén született, 1913-ban érkezett Amerikába. Károlyi János a nagyszöllősi járás Salánk községében született, 1907-ben érkezett Amerikába, hazatért, majd feleségével és kislíával együtt 1914-ben újból útnak indultak, ezúttal végleges letelepedési szándékkal.

⁴⁹ A magyarok talán éppen ezért dolgoztak keményebben, mint az amerikaiak. Lásd: Bailey, Rebecca J.: *Matewan Before the Massacre: Politics, Coal, and the Roots of Conflict in Mingo County, 1793–1920*. Phd dissertation, West Virginia University, 2001. 380. Bailey Himlerville történetének rekonstruálására egy korábbi doktori disszertációnak (Chapman, Mary Lucille: *The Influence of Coal in the Big Sandy Valley*. University of Kentucky, 1945) az anyagát használta fel, ám ezt nem volt lehetőségem olvasni.

68

No. 155

U. S. DEPARTMENT OF LABOR
NATURALIZATION SERVICE

ORIGINAL

UNITED STATES OF AMERICA

DECLARATION OF INTENTION

~~Not~~ Invalid for all purposes seven years after the date hereof

I, Fritz Roka, of the State of Wood Circuit Court
Missoua County ss: In the of Missoua County

I, Fritz Roka, aged 26 years,
occupation Boyle Miner, do declare on oath that my personal
description is: Color white, complexion fair, height 5 feet 9 inches,
weight 150 pounds, color of hair auburn, color of eyes brown
other visible distinctive marks None

I was born in Szucsom Hungary
on the 1st day of July, anno Domini 1893; I now reside
at Heiler Cove

I emigrated to the United States of America from Le-Havr France
on the vessel St. Paul; my last
(If the alien arrived in this country by water, the name of vessel and name of transportation company should be given.)
foreign residence was Budapest Hungary
since married my wife Lora at Heiler Cove

It is my bona fide intention to renounce forever all allegiance and fidelity to any foreign
prince, potentate, state, or sovereignty, and particularly to Michael Keraly
President People's Republic of Hungary of whom I am now a subject;

I arrived at the port of New York, in the
State of New York, on or about the 15 day
of December, anno Domini 1913; I am not an anarchist; I am not a
polygamist nor a believer in the practice of polygamy; and it is my intention in good faith
to become a citizen of the United States of America and to permanently reside therein;

SO HELP ME GOD.

Fritz Roka
(Original signature of declarant)

Subscribed and sworn to before me in the office of the Clerk of
Court this 19 day of Feb, anno Domini 1919

(SEAL.) Jay White
Clerk of the Circuit Court.

By L. B. Spaulding
Clerk.

4. ábra: Fritz Roka amerikai állampolgársági kérelme, amelyben lemond magyar állampolgárságáról, Himler, WV, 1919

5. ábra: Domoszlay Gusztáv és Tóth Róza 1907-es kivándorlásuk előtt Magyarországon, Kál, Heves megye 1900

Himlerville-ről olyan illusztris személyek áradoztak, mint a *Budapesti Hírlap* főszerkesztője és a förendi ház tagja, Rákosi Jenő, a Magyar Általános Hitelek igazgatója és az ugyancsak förendiház-tag Ullman Adolf báró és az akkori pénzügyminiszter, Hegyeshalmi Lajos.⁵⁰ A pittsburghi költő, Kemény György (1875–1952) többször ellátogatott a bányatelepre, és írt kellemes benyomásairól.⁵¹ A magyarországi *Külföldi Magyarság* érdekes tudósítást közölt: „Osztalékot a vállalat az idén sem fizet, de a bánya és a városka további fejlődése biztosítottnak tekinthető”.⁵² Pár hónappal később pedig azt írta a lap, hogy Himlerville „anyagilag megerősödött, mérlege ez év első kilenc hónapjáról 141 757 dollár tiszta hasznot mutat ki”.⁵³ Himler Márton ázsioja folyamatosan nőtt: 1922-ben a Verhovay Segély Egylet elnöki pozíciójára jelölték, bár sikertelenül.⁵⁴ Egyes lapok (például a pittsburghi *Magyar Hírmondó* vagy a New York-i *Új Előre*) támadták Himlert zsidó vallása,

⁵⁰ *Magyar Bányászlap*, 1921. május 12., 1. Fülöp Ilona az *Egy város meg egy falu* című tárcájában a nagyváros hidegségét és rohanó világát mérte össze a bányatelep barátságos vidékiségével. *Magyar Bányászlap*, 1921. július 21., 1. Az amerikai újságok közül a következők tudósítottak: *Amerikai Magyar Hírlap*, *Dongó*, *Commercial Tribune*, *Huntington Herald Dispatch*, *Literary Digest*, *Louisville Courier Journal*, *Magyar Hírnök*, *Magyar Újság*, *Pittsburgh Dispatch*, *Testvériség*.

⁵¹ A *Mit dong a Dongó a bányászokról* Kemény lapjában (*Dongó*) majd Himler lapjában is megjelent. *Magyar Bányászlap*, 1921. augusztus 4., 6.

⁵² *Külföldi Magyarság*, 1922. augusztus 1., Vol. 3. No. 15., 10.

⁵³ *Külföldi Magyarság*, 1922. december 15., Vol. 3. No. 24., 1.

⁵⁴ *Külföldi Magyarság*, 1922. április 1., Vol. 3/7., 3.

átláthatatlan üzletei, főleg pedig a hiszékeny és tanulatlan magyar bevándorlók kihasználása miatt.⁵⁵

Himler vállalkozását az amerikaiak előtt a sztrájkokkal teli szénipar megnyugtatóásával, valamint a bevándoroló magyarokból „jó amerikai polgárokká” nevelésével akarta elérni. Saját szavaival: „Azt hiszem megtaláltuk az orvosságot a radikalizmusra, a bolsevizmusra és a marxizmusra. Megnyitottuk az utat a bányászok előtt ahhoz, hogy ők is tulajdonosok lehessenek. Biztos vagyok benne, hogy ez minden iparágban hamarosan bekövetkezik. Nem látom, hogyan veszíthetünk. Azt sem látom be, milyen haszon származhat a tőke és munkásság örökös harcából, ahogyan azt sem miért szükséges az ilyen harc egyáltalán”.⁵⁶ Himler elkötelezettségét ismerőse, Bagger Jenő is hangoztatta: „Őszintén szólva, az első amerikai szövetségi bánya csak egy kísérlet, aminek jelentőségét nem lehet széntonnában vagy pénzben kifejezni. Himler nem gazdag embereket akar csinálni a bányászokból, hanem olyanokat, akik saját sorsukat veszik kezükbe. Himlerville jelentősége egyszerre morális és gazdasági”.⁵⁷ Himler politikai krédóját egyfajta idealista komunitarizmus jellemezte, ahogyan buzdította bányászait egy cikkben: „Itt csakugyan szociális termelésből fakad a jólét, ahogyan azt otthon Kun Bélának hirdették valamikor. De nem ám úgy, hogy mindenkítől elvették azt, amije volt, hanem úgy, hogy mindeni hozzá tesz amije már megvan”.⁵⁸ Magát nyíltan „októbristának” nevezte, Károlyi Mihályt éltetve – lapjának terjesztését ezért Magyarországon többször betiltották –, bár később a Horthy-kormányzattal való „kibékülést” szorgalmazta.⁵⁹ Himler hitvallását később „radikális

⁵⁵ Himler válasza: *Magyar Bányászlap*, 1923. október 18., 4–5.

⁵⁶ Haworth, 1921. 414. A bolsevizmus elleni harcot Lang is hangsúlyozta interjújában, *Co-Operative Mining Enterprise a Success*, 359. Az amerikai magyarság és Magyarország kapcsolatát l.: Fai-Lipnik, Judith: *Hungarians and Hungarian-Americans, 1870–1940*. In: R. Barkan (ed.): *Immigrants in American History. Arrival, Adaptation, and Integration*. Santa Barbara: ABC-Clio, 2013. 407–441.; Sakmyster, Thomas: *A communist newspaper for Hungarian-Americans: The strange world of the Új Előre*. *Hungarian Studies*, Vol. XXXII., No. 1–2. 2005. 41–70.

⁵⁷ Bagger, 1922.188.

⁵⁸ *Magyar Bányászlap*, 1922. június 22., 4.

⁵⁹ *Magyar Bányászlap*, 1924. január 31. 1. Hock János (1859–1935) Himlerville-n tett látogatása sikertelenül végződött: a bányászok közönyöses fogadták Károlyi Mihályt és a köztársaságot éltető, Horthy Miklós kritizáló beszédeit. Az

liberálisként” határozta meg.⁶⁰ Egy híradásban még az Amerikai Magyar Köztársasági Párt alakulását hirdették, igaz, erről vagy bármilyen hasonló politikai mozgólódásról később hallgat a Magyar Bányászlap.⁶¹

6. ábra: Himlerville, a kép jobb felső részén Himler Márton háza, 1921

Az „Új Honfoglalás”⁶²

Az amerikai bányatulajdonosok értetlenül szemlélték a „hunky bányát”, s még azok is, akik maguk sem tudták elhallgatni a bányatelepen tapasztalt pozitív fejleményeket, kételkedtek a szövetkezeti bánya sikerében. Nem örült a bányászszakszervezet (United Mine Workers of America) vezetősége sem, újságjuk egy üdvözlő sort sem közölt a vállalkozásáról. A dilemma részükről érthető volt: egyfelől Himlerville nem tartozott az amerikai nagy bányavállalatok sorába, a telep főleg magyarokból állt, másrészt a bányászok fizetése jóval alatta maradt a szakszervezeti bányászokénál. Himler nem támogatta a szakszervezetet telepén,

amerikaiak sem nézték jó szemmel Hock agitációját, a politikust kiutasították az országból.

⁶⁰ Himler Márton, lapkiadó és szerkesztő, 1937, 209.

⁶¹ *Kis Magyarország*, 1923. január 15., 8.

⁶² A kifejezés Himlertől származik: Himler Márton, lapkiadó és szerkesztő, 1937, 209.

ahol a bányászok a saját tulajdonukban dolgoztak, ami teljesen logikus érvelésnek tűnt.

A fejlődés ellenére a bányatelep belső élete korántsem volt tündéri. A bányafelügyelőség hibákat tárt fel – a bányában víz gyűlt össze, elvezetése elégtelennek minősült, a felgyülemlett metángázszint túl magas volt.⁶³ A legnagyobb baj azonban az esztelen költségek és a központosító elv volt, mivel a telep első embere mindenesként próbálta terveit keresztülvinni áron, ám minden előrelátás nélkül; grandiózus álma megvalósításához több ezer holdat bérelt, majd bankvállalat alapításába vágott bele.⁶⁴ A híd építése és a vasút kiépítése természetesen a szén árusításához elengedhetetlen volt, amihez új vállalkozást hozott létre, melynek vezetősége három emberből állt: Himler, Lang és a bankár-bányabárá Elmer Hewitt.⁶⁵ Hiába gyűlt össze 125 ezer dollár, a hitelfelvétel elengedhetlenné vált.⁶⁶ A pénzügyi nehézségek ellenére a két vállalkozás (Buck Creek Railroad Company és a Warfield Bridge Company) hídját nagy ünnepséggel 1921. május 21-én adták át.⁶⁷

A híd az eredeti összeg duplájába, 300 ezer dollárba került, a telep többi építményei, a házak, Himler sokszobás kúriaszerű háza, a pékség, a mozi, a villanytelep és a további földbérlet kiadásai csillagászati összegre emelkedtek.⁶⁸ A befektetések fedezésére Himler a tőkét felelőtlenül felhasználta, ám ezen kívül folyamatosan hitelfelvételre kényszerült. Az első két év végére a vállalat már másfélmillió dollárnyi teherrel rendelkezett.⁶⁹ Ám ez is mutatja,

⁶³ Annual Report of the State Department of Mines of Kentucky for the year ending December 1920, 201.

⁶⁴ A Himler State Bank részvényeseinek Warfield-on tartott gyűlésének összehívását augusztus 9-re lásd: Notice. *Big Sandy News*, Friday, July 23, 1920., 8.

⁶⁵ Daniel Elmer Hewitt (1865–1921) Mingo megye egyik legnagyobb erdtulajdonosa, bányavállalkozó (Buck Creek Coal Company), valamint bankár (Kermit State Bank) volt. A milliomos nem élvezhette új vállalkozásait hamarosan elhalálozott. Életrajzát lásd *The American Historical Society, History of West Virginia, old and new*. Vol. II. Chicago, 1923, 120–121.

⁶⁶ A részvényeseinek névjegyzéke: *Biennial Report of the Railroad Commission of Kentucky* for the years 1922–1923. Louisville, 1924. 491–492.

⁶⁷ *Monthly Labor Review*, 1924, Vol. 14., 215.

⁶⁸ Cantrell, 1992. 519–524; Haworth, i. m. 413.

⁶⁹ *Moody's Manual of Railroads and Corporation Securities*, 1. vol. 1923. 511.

ügyeskedő üzletpolitikáját: folyamatosan támogatóra akadt a környék bankára és bányatulajdonosa, Lewis Dempsey személyében.⁷⁰ Himler ellentételezésként a vállalat ingó és ingatlan vagyonának értékét hihetetlen mértékben, kétmillió dollárra emeltette.⁷¹ Sőt, még nagyobb fejlesztésekbe vágott: Warfieldről a Himler State Bank-ot átköltöztette Himlerville-re egy új impozáns kőépületbe; majd újabb házak építését hirdette meg. Mindezt újabb kölcsön felvételével: a tizenöt évnyi lejáratú kölcsönt, hétszázalékos kamattal a Huntington National Bank (Ohio állam) bocsátotta Himler számára.⁷²

Az első két évben a kezdetleges munkamódszer sok munkást és állatot igényelt (ekkor még öszvérek húzták a csilléket, a szenet a folyón komppal vitték át a kermiti vasúthoz). A további építkezések megfeszített tempóban haladtak, a telep három utcájában a vállalatnak 1922-ben már 42 háza állt, magántulajdonban további 32, ezen felül még 50 ház építését célozták meg.⁷³ Hamarosan mintegy 100 család élt a telepen, 160 munkással, a teljes lakosság pedig megközelítette a 600 főt.⁷⁴ 1922 végén 110 család lakott a telepen, és mintegy 200 bányász dolgozott a tárnákban.⁷⁵ Többen üzletet (pék, borbély, szalon, cipész stb.) nyitottak.⁷⁶ Két vállalkozó egy helyi

⁷⁰ Charles Kerr (ed.): *History of Kentucky*. Vol. V. Chicago, 1922. 568. Lewis Dempsey (1852–1934), a Deposit Bank of Inez és a Warfield Coal Company tulajdonosa, a hidat és vasútépítést vehemensen támogatta, hiszen a megyének és bányáinak óriási gazdasági lehetőséget biztosítottak.

⁷¹ Bagger, 1922. 149; Cantrell, 1992. 524.

⁷² *Magyar Bányászlap*, 1922. november 9, 1–2.

⁷³ A három rész: Right Fork utca, Left Fork utca és Buck Creek utca.

⁷⁴ Kemény György két étig lakott a telepen, és kissé romantikus hangnemben számolt be az ott tapasztaltakról. Kemény György: Kirándulás bajokkal, *Magyar Bányászlap*, 1921. július 15.10-11. Himler a költőt, valamint Tarnócy Árpádot szerette volna a telepre csalogatni, újságírói vagy más hasonló munkákra („press-agent”, vagy „publicity manager”, írta Himler) ajánlani. Tarnócy végül – nem tudni miért – nem fogadta el az állást. L.: Himler Márton levele, Himlerville, 1921. március 29. A levél másolata a szerzőnél.

⁷⁵ *Magyar Bányászlap*, 1922. november 9, 1–2. A szakszervezet éves jelentésében 1921 végén Martin-megyében összesen 157 bányász dolgozott, közülük 110-en tárnákban fejtett és rakodta a szenet, 47 külszínen tevékenykedett. *United Mine Workers Journal*, 1922. december 1, Vol. 33, No. 23., 16.

⁷⁶ Mike Hockkhold pék, J. M. Stevenson cipész, Bodor József borbély volt; Haynal L. István szabó, Steve Dermont ruhatisztító, Gurdon Károly, Mike

lapot is beindított.⁷⁷ Nem csak a magyar telep társadalmi élete és az ott folyó munka, de még az az irreális ajánlat is csábította a bányászokat, hogy a tulajdonos ingyen ajánlott telket azoknak, akik vállalták házuk saját erőből való felépítését.

A kezdeti siker a kitermelt szén mennyiségének növekedéséből látható. Bár a beindulást követően alacsony termelési kapacitással dolgoztak, az elmaradott Martin County 1921-es széntermelésének nagy része Himlerville bányászainak köszönhetően került a piacra.⁷⁸ A vállalat 1926-ben érte el teljesítményének csúcsát, ekkor 325 581 tonna szenet termeltek, ami Kentucky bányarangsorában a 61. helyet jelentette.⁷⁹ (1. táblázat) Ám hiába volt jelentős a kitermelt szén mennyisége, ha a szén piaci ára folyamatosan csökkent.⁸⁰

1. táblázat. Himlerville széntermelése, 1920–1927⁸¹

1920	1921	1923	1924	1925	1926	1927
14 685	51 871	288 043	226 237	234 076	325 581	240 822

Az éves kimutatás nem szól azokról a napokról-hetekről, amikor állt a termelés.⁸² A recesszió miatt 1921-ben összesen 157 napot

Lahvicska és George Orosz fűszerüzletet, Debrey József „ice-cream parlort” nyitott. Hirdetések a *Kis Magyarország* 1923. januári számaiban.

⁷⁷ A *Kis Magyarország*ot Leo Kolos és John Orosz jr. adta ki. Az első szám 1923. január 15-én jelent meg, az utolsó szeptember 15-én. Kolosról csak annyit lehet tudni, hogy a Bányászlap munkatársa volt, és ezen kívül a magyar iskolában tanított, himlervillei működése után a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* szerkesztőségében dolgozott. Nagy: *A magyar emigráns irodalom*, i. m. 541.

⁷⁸ A megye széntermelése 1921-ben 63039 tonna volt. *United Mine Workers Journal*, 1922. December 1, Vol. 33, No. 23., 16. A szén tonnája csak nyomott áron volt eladható. Kentuckyban az átlagár 2.40–4.68 dollár között mozgott tonnánként (short ton, azaz kb. 907 kilogramm), az évtized végére azonban már két dollár alatt volt. Lásd: Soule, i.m. 175.

⁷⁹ Cantrell hivatalos számításai alapján. Vö.: Cantrell, 1992. 536–537. Összehasonlításként érdemes egy adatot közölni, a West Virginiában lévő Gary bányáiban egy évben 1,015 bányász 593,000 tonna szenet termelt ki két évtizeddel korábban, sokkal mostohább körülmények közt. Lásd: Ronald G. Garay: *U.S. Steel and Gary, West Virginia: Corporate paternalism in Appalachia*. Knoxville, The University of Tennessee Press, 2011. 47.

⁸⁰ Soule, 1947. 175.

⁸¹ Az 1922-es évről nincs adat.

dolgoztak, 1922-ben például egy teljes hétig állt a munka Himlerville-en; a következő évben átlagosan heti négy napot, 1924-ben szintén ennyit tudtak dolgozni, ám április hónap végén egy teljes hétig szintén leállt a termelés.⁸³ Himlerville-ről a szénszállítást Kentucky egyik legnagyobb vasúttársasága, a Norfolk and Western Railroad végezte, amely a saját és a preferált nagybányákat részesítette előnyben; a magyar bányától évi 120 ezer tonna szén átvételét garantálta. A szén értéke a vasúttársaság és a piac által meghatározott és felvásárolt szén mennyiségétől és elszállításától függött, így a felesleget a Himler Coal Companynak kellett volna értékesítenie, ami saját vasút hiányában megoldhatatlan feladat elé állította Himlert. Valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy az óvatosabb bányászok már az első év után megváltak részvényeiktől és elköltöztek.⁸⁴

Mennyire győzte meg a többséget Himler nagyszabású üzletelése, hogyan érezték meg a fejlődést a bányászcsaládok? Visszatekintve a történetre, világosan látszik az, hogy a fejlesztések nemhogy csökkentették volna, hanem fokozták a társadalmi lét és gazdasági fejlődés ellentétes elmozdulását. A település társadalmi szerkezete és kulturális élete sem volt kongruens a bányavállalat pénzügyi helyzetével. 1923-ban már látszódtak a bányavállalat nehézségei, és ebben nem csak a szén piaci ára jelentette a problémát, ahogyan azt egyesek állítják.⁸⁵ A megfeszített munkatempó ellenére a kölcsönök részletfizetését alig-alig tudták teljesíteni, amiért az osztalék kifizetésének elhalasztását a közgyűlés tagsága kénytelen-kelletlen évről-évre megszavazta.⁸⁶ Lényegében a

⁸² *Annual report of the State Department of Mines. Kentucky, 1922.* 286. Egy későbbi jelentés hasonló kapacitást ír, havonta 40,000 tonna szénről. *Coal Age, 1929.* 34., 127.

⁸³ A fejtés és az elszállítás rendszertelen volt. 1923 áprilisában volt hét, hogy csak két-három napot tudtak dolgozni; április utolsó hetében egyszer fordult elő a heti hat munkanap. *Magyar Bányászlap, 1923.* április 26., 8.

⁸⁴ Mike Szemán ötszobás házát 3,000 dollárért, hét részvényét darabjáért 110 dollárért árulta. *Magyar Bányászlap, 1922.* január 26., 8. Pár hónappal később a pékműhely és ház eladását hirdették. *Magyar Bányászlap, 1922.* április 27., 8.

⁸⁵ Torok, 2004, 176.

⁸⁶ *Magyar Bányászlap, 1923.* október 4., 1. Himler Márton: A bánya-ipar nagy válsága. In: Himler Márton (szerk.): *Magyar Bányásznaptár.* Himlerville, 1923. 111. Himler szerint a túltermelés, a sok bányamunkás és a szén árának radikális csökkenése 1922-től volt a válság kiváltó oka.

részvényesek osztalékot – leszámítva az első évet – sohasem kaptak.⁸⁷ A környékbeli bányák bezárása sem teremtett jó hangulatot.⁸⁸ Sok bányász a híd eladását szorgalmazta, ám amikor a közgyűlés bizalmat szavazott Himlernek és Langnak, feladták ötletüket.⁸⁹ A személyi konfliktusokat és a bizonytalan légkört az igazgatóság átalakítása sem oldotta meg.⁹⁰ A nyomott bérek sem segítettek: 1924 nyarán a szén tonnájáért már csak negyven centet fizettek a bányászoknak, ugyanakkor a vállalat boltjában emelkedtek az árak.⁹¹ Egyes kiemelt dolgozók aránytalanul magas fizetése miatt is kitört a botrány, a vezetőség ellen egyre többen kezdtek lázongani.⁹² Az előrelátó családok eladták házaikat és részvényeiket,

⁸⁷ Himler az 1924-es év osztalék elmaradását a vállalat számlavezető bankjának (Williamson Day Night Bank) csődjével indokolta. *Magyar Bányászlap*, 1927. június 16., 8. A Day Night Bank valóban állami felügyelet alá került 1925-ben. L.: Bank v. Picklesimer, Supreme Court of Appeals of West Virginia, 1102 W. Va. 128 (W.Va. 1926). <https://casetext.com/case/bank-v-picklesimer> (letöltés ideje: 2017. február 3.)

⁸⁸ Himler nevesíti a magyarok által üzemeltetett Central Coal Company csődjét, annak ellenére, hogy az igazgatóságban korábban maga is szerepet vállalt. *Magyar Bányászlap*, 1919. augusztus 21., 5. Egy másik magyar tulajdonú bánya is létezett West Virginiában, az 1878-as születésű Charles Tarnay vezetésével, aki 1895-ben érkezett az USA-ba. Vállalata Tarnay Collieries néven működött az 1920-as évek elejéig. Magyar vállalkozás volt Kentuckyban még a Nebo American Coal Company is, három tulajdonossal – Geza Borbas, Mihaly Litafik, Andrew Barta (azaz Borbás Géza, Litafik Mihály, Barta András). *Magyar Bányászlap*, 1921. július 29., 1. A társaság igazgatóságába Láng Jenő kapott helyet. *Magyar Bányászlap*, 1922. június 8., 5.; *Interpreter Release*, 1921. July 11., No. 32., 2. Sem a Nebo, sem pedig a Tarnay nem élte túl az első egy-két év megpróbáltatásait.

⁸⁹ *Magyar Bányászlap*, 1923. október 4., 1, 5.

⁹⁰ Az új tagok: Bakó János, Demjén Ferenc, Domonkos József, Hanczinger Lajos, Himler Márton, Károlyi János, Láng Jenő, Somogyi István, Szakács Imre, Veres András, Zsoldos Géza. Himler Márton: Tíz esztendő könyve. In: *Magyar Bányásznaptár*, 1924. 37. Csak Bakó, Demjén, Domonkos és Károlyi maradt az első igazgatóságából.

⁹¹ *Magyar Bányászlap*, 1924. augusztus 7-12., 8. A nem-szakszervezeti vállalatoknál a csillékben lemért szén tonnája után fizettek, a járatok tisztításáért, karbantartásért és egyéb munkáért nem; a bányászgyerekek egyáltalán nem kaptak pénzt 10-12 óras munkájukért.

⁹² *Magyar Bányászlap*, 1924. november 13., 2–3.

és elköltöztek a telepről.⁹³ Himler továbbra is a nemzeti és óhaza iránti érzelmekre és az amerikanizmusra apellálva hirdette telepét: „Magyarul élünk, magyarok közt, magyarul danolunk és magyarul szomorkodunk, csak dolgozni dolgozunk – amerikaiasan.”⁹⁴

A krízis

A település társadalmi bázisát a kilátástalan anyagi helyzet ásta alá: ha nem volt termelés a hét négy-öt napján, a bányászok amúgy is alacsony fizetése – amire Himler az év végi osztalékot hozta fel érvként – tovább csökkent.⁹⁵ A pénzhiányhoz hozzájárult még a Himler State Bank felállítása és Himler bankspekulációja, amivel meggyőzte bányászait arról, hogy nem érdemes nehezen megspórolt pénzüket Magyarországra küldeni, inkább tartsák azt a vállalati bankban, hiszen ott kamatozik, így alkalom adtán belevághatnak majd egy saját vállalkozásba.⁹⁶ A többség elhitte ezt, és inkább nélkülözött, bár elég lett volna elolvasni Himler korábbi ígéreteit – például, amikor a bank létesítését a Magyarországra küldendő pénz könnyebb és olcsóbb kivitelezésével indokolta –, így észrevehették volna vezetőjük kommunikációs baklövéseit.⁹⁷

A pénztelenségen csak látszólagos könnyítést jelentett a vállalat token vagy kupon (company scrip) rendszere, amelynek értékében az élelmiszerüzletben hitelre vásárolhattak.⁹⁸ Minden token öt darab (egység) élelmiszert ért, ami azt jelentette, hogy fizetéskor az üzlet a

⁹³ Joe Debrey (Debrey József) ötszobás házát és fagylatozóját adta el. *Magyar Bányászlap*, 1924. július 10., 8. Az üzletet George Orosz fűszeres vette át, és árulta a legjobb „Imperial Ice Cream”-et.

⁹⁴ Himler: *Tíz esztendő könyve*, 37.

⁹⁵ Himler még 1921-ben szavaztatta meg a részvényesekkel az átlag alatti fizetést. West Virginia bányászainak fizetését lásd: Emmet, Boris: *Labor relations in the Fairmont, West Virginia bituminous coal field*. Bulletin of the United States Bureau of Labor Statistics, No. 361. Washington DC, 1924.

⁹⁶ Bailey, 2001. 379.

⁹⁷ *Magyar Bányászlap*, 1919. június 26., 2.

⁹⁸ Cantrell szerint a telepen nem élt a scrip-rendszer, Cantrell, 1992. 528. Ez nem volt igaz: egy ritka Himlerville-i scrip több száz dollárért kelt el egy régiségaukción az 1990-es években. A hibát többen átvették, lásd Torok, G.: *A guide*, i. m. 176.

hitelre vásárolt élelmiszer árát automatikusan levonta.⁹⁹ Hiába érezték tehát Himlerville bányászai magukat teljes jogú részvényesnek, a pénzhiány egyre jobban aláásta a szövetkezeti vállalkozásukba vetett bizalmukat. A balesetek, valamint a szerencsétlenségek száma, ami a bányászatban gyakorta megtörtént, csak tovább gyengítette a közösségi morált.¹⁰⁰ Talán ezért is történhetett meg az, hogy a Verhovay Segélyegylet mellett még a Magyar Betegségélyző Szövetség vagy más néven Bridgeporti Szövetség (114.) és a Magyar Segélyző Szövetség (343.) helyi fiókjai is megalakultak 1925-ben.¹⁰¹ Mindezt csak a szükség és kényszer hozta életre, kevésbé az etnikai tudat és kohézió.

Nem kétséges azonban, hogy a kulturális programok színessége sokat segített a mindennapok nehézségeit elfelejteni. 1923-ban a Himlerville-i Magyar Rézbanda mutatkozott be egy szilveszteri bál keretében, két évvel később már két rezesbanda és egy jazz-zenekar szolgáltatta a zenét a helyi mulatságok alkalmával. Az elhunyt bányászokat is rezesbanda-kísérettel temették el. Élénk sportélet folyt, és ez már mutatta az amerikanizálódást: nem futball, hanem baseball-csapatnak szurkoltak a nézők.¹⁰² A moziban hetente több filmet bemutattak, természetesen amerikai és a társadalmi szervezkedésekben sem volt hiány, a szülők és tanítók egyesülete, a műkedvelő egyesület, az atlétikai klub, a sportegylet jól funkcionált; a csoportosulások vezetői közös megbeszéléseken próbálták a programokat koordinálni. A telep életét színesítették az óhazai látogatók (például Drozdy Győző, Hock János, Király Ernő), akik

⁹⁹ A scrip-rendszerrel l.: Fishback, Price V.: Did Coal Miners "Owe Their Souls to the Company Store"? Theory and Evidence from the Early 1900s. *The Journal of Economic History*, Vol. 46., No. 4. 1986. 1021–1025.

¹⁰⁰ Cantrell négy bányász haláláról számol be 1925 és 1927 között, l.: Cantrell, 1992. 527. A két magyar bányatelep vesztesége ennél több volt. Himleren 1918-ban Simon Józsefet érte szerencsétlenség. Himlerville-n 1921-ben kettő, 1924-ben ugyancsak kettő, 1925-ben egy, 1926-ban egy; majd 1927-ben kettő, és 1928-ban hat. 1927-ben pedig Molnár Vendel követett el öngyilkosságot. Sajnos az állami statisztikában sem szerepel minden haláleset, lásd: Kentucky Mining Accidents, 1864–2006.

<https://history.denverlibrary.org/sites/history/files/KYindexMine1.pdf> (letöltés ideje: 2017-02-02)

¹⁰¹ *Magyar Bányászlap*, 1925. április 2., 5.

¹⁰² L. Inez baseball csapatának győzelmét Himlerville felett. *Big Sandy News*, 1922. october 13, 1922., Vol. XXXVIII, No. 6., 1.

továbbították a himlerville-i csodáról szóló, kiszínezett információkat.¹⁰³ Írók és költők pedig versekben, novellákban és nótákban öregbítették a magyar telep hírnevét.¹⁰⁴ Az óhazai nosztalgiát az Ohio-állambeli Akronban letelepedett költő, Tarnócy Árpád (1884–1957) foglalta össze:

„És isteni parancs, hogy Himlervillen minden ablakban muskátli nyíljon; minden egy gazdasszony töltött káposztát főzzön vasárnapra; hogy egy kicsit pöröljenek a szomszédok egymásra és a kis patak mentén libák gágogjanak a napra, ami szintén isteni parancsra minden nap megáll egyszer Himlerville fölött, hogy lemosolyogjon a falura, ebbe az idegen talajba ültetett magyar rózsatóre.”¹⁰⁵

Ennek ellenére a közösségi identitás egyik legfontosabb intézménye, az egyház nem tudott összetartó erőként működni. A kis létszámú baptisták és görög katolikusok mellett a római katolikus vallásúak voltak többségben, szervezkedésük eredményeként az oltáregyletet, majd a Szent István Egyházközség létesítését és a templom építését érdemes említeni. Himler egy református és egy római katolikus templom építésére 50–50 dollárt ajánlott föl.¹⁰⁶ 1923-ban Láng Jenő Covington püspökéhez, Francis Howardhoz fordult levélben „a mintegy 150 római katolikus hívő lelki gondozásához szükséges oltár és miseruházat megvásárlása

¹⁰³ Drozdy Győző 1923 őszén járt Himlerville-n, benyomásait könyvében írta le. Drozdy Győző: *Amerika*. Budapest: 1924. 108–113.

¹⁰⁴ Tarnócy versét – „A Tug River vize, nem az Ipoly vize, fekete a színe, nincsen neki szíve” – az ismert nótaszerző Kurucz János (1883–1940) zenésítette meg. *Magyar Bányásznaptár*, 1924. 70. Szabó László (1880–1961) Himlervilleről szóló verse (Magyar utca jenkí városban) a következő sort tartalmazza: „Magyar itt minden álm, Megszépül bús világom, Ha bűn fejemre költse, Az én lelkem gyümölcse”. Az öregamerikás irodalom sajátosságairól I. Kürti László: *Öregamerikás irodalom – a nosztalgia, radikalizmus és a komikum határán. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. Tomus XX, Fasc. 1. 2016. 265–283

¹⁰⁵ Tarnócy, *Mennyből az angyal*, 69. Hasonlóan nosztalgikus egy színpadi jelenet (Bányászgyerek álma), amely – név nélkül - egy évvel később jelent meg. Fisher Andor (szerk.): *Magyar Bányásznaptár*, 1925. Himlerville: 1925. Elképzelhető, hogy a helyi műkedvelő és színjátszó egyesület elő is adta.

¹⁰⁶ A katolikusok pénzgyűjtését Bocskay Gyula, a reformátusokét John Nagy vezette. Láng Jenő szintén 50-50 dollárt, Róna Ármánd 50 dollár ajánlott föl a református templom építéséhez. *Magyar Bányászlapp*, 1921. szeptember 22., 6.

miatt”.¹⁰⁷ A templomot nem mindenki tartotta kivitelezhetőnek, főleg a pénzhiány és a kevés hívő miatt.¹⁰⁸ Ennek ellenére 1925 elejére elkészült a favazas kis katolikus templom.¹⁰⁹ 1925-től pár évig Henry Hanses szolgálta katolikus híveit, meggyorsítva még jobban az asszimilációt. A református hitközség alapítása Dienes Barna (1895–1950) nevéhez fűződik.¹¹⁰ Ám a fiatal Dienes a következő évben már a Pennsylvaniai Brownsville magyarjainak papja lett. A templom ökumenikus jellege ellenére a paphiány folyamatosan aláasta a hitélet megszilárdulását.¹¹¹ Hasonlóan hézagos maradt az orvosi ellátás, senki sem maradt huzamosabb ideig a telepen.¹¹² A rossz közérzet ellensúlyozására a Magyar Bányászlapban floridai gyümölcsstermelők csalogató hirdeteit közölték.¹¹³

A lakosság zúgolódása miatt a vállalat üzlete 10–15 százalékos árleszállítást hirdetett meg, de az elköltözést ez sem tudta megállítani: 1925 nyarán már 10 üres házat árultak, és 15 bányászt kerestek. A szén tonnájának rakodásáért, tulajdonképpen a lapátolásáért („ladolás”) ekkor már megdöbbenően keveset, csupán 36 centet fizettek, ami jóval kevesebb volt akár az államban elfogadott, akár a szakszervezet által javasolt átlagnál. Berkó D. Géza lapkiadó ekkor érkezett a településre, és áradozó hangnemből

¹⁰⁷ Ryan, Paul E.: *History of the Diocese of Covington, Kentucky*. Covington: The Centenary of the Diocese, 1954. 723.

¹⁰⁸ *Kis Magyarország*, 1923. január 15., 5.

¹⁰⁹ *Magyar Bányászlap*, 1925. január 22., 8; *Külföldi Magyarország*, 1923. augusztus 15., 4. A templom szomorú történetét a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* közölte 1936-ban Szepessy Imre tollából a „lelki süllyedésére” utalva, l.: Török István: *Katolikus magyarok Észak-Amerikában*. Youngstown: 1978. 75.

¹¹⁰ *Minutes of the general assembly of the Presbyterian Church in the United States of America*. Vol. 2., 1926, 194.

¹¹¹ A lelkészek között találjuk még Bányai Károlyt, Gerenday Lászlót, Maksay Albertet, a katolikus papok között pedig Körössy Endrét és Ditelján Istvánt. A baptista lelkész Somogyi Imre is megfordult Himlerville-n 1926 februárjában.

¹¹² 1926-ban az orvos Szűcs Miklós elhagyta a telepet, helyét Acél István vette át, ám Szűcsöt hamar visszahívták. *Magyar Bányászlap*, 1926. október 7., 8. Ha nem volt orvos a telepen, akkor Kermit orvosa, Dr. Ervin P. Stepp látta el a betegeket.

¹¹³ *Magyar Bányászlap*, 1925. április 9., 3; *Magyar Bányászlap*, 1925. április 16., 3. Maga Himler is ellátogatott Floridába, bányászait viszont óvatosságra intve visszatartotta az elköltözéstől. *Magyar Bányászlap*, 1925. október 15., 13., 5.

írta az *Amerikai Magyar Népszava* hasábjain, amit Himler természetesen azonnal közölt a *Magyar Bányászlapban*, kihangsúlyozva azt, hogy bár állami felügyelet alatt működik a Himler Coal Company-ban „csőd nincs”.¹¹⁴ A helyzet ennél jóval súlyosabbnak bizonyult, ám Himler mindent megtett ennek elkendőzésére, beindította második újságját (*Himler Márton Hetilapja*), nyomdájából került ki a *Magyar Farmer* nevezetű újság is.

A helyzet kritikusságát csak tovább fokozta a bevezetett ingatlanadó és a felnőttek (21 év felettiek) után járó adók beszédése.¹¹⁵ Az amúgy is nélkülöző munkásréteg számára ez nem várt pluszterhet jelentett, ahogyan a segélyakciók is, amelyeket a vezetőség időről-időre meghirdetett. 1923-ban például a Széchenyi Gladys által szervezt magyar gyermekakcióhoz járultak hozzá egy bál 96 dolláros bevételével.¹¹⁶ A ligonieri magyar árvaház megsegítésére, a mátraverebélyi templom javára és a más településeken sztrájkoló bányászok megsegítésére is szerveztek gyűjtést. Bár a telepen nem volt sztrájk, s tényleg értelmetlen lett volna, ha a részvénytulajdonos bányászok saját maguktól követelték volna fizetésük emelését.¹¹⁷ Ez a helyzet egy olyan iparágban állt elő, amelyben a munkások megmozdulásai és sztrájkjai mindennaposan voltak, és amiért ezért Himlerville kivívta a bányatulajdonosok és a szakszervezet helyeslését.¹¹⁸

Az összeomlás

Nem kellett sokat várni a csődre, a bankok és a hitelező vasúttársaság hamar a bányatelep ellen fordult. A vállalat adóssága ekkorra már elérte a félmillió dollárt, ezt Himler az 1 385 000 dollár

¹¹⁴ *Magyar Bányászlap*, 1925. augusztus 20., 1.

¹¹⁵ Felnőttek után évente 1.5 dollár, ingatlanok után 100 dolláronként 0.5 dollár volt megállapítva. „Ordinances”. *Magyar Bányászlap*, 1923. október 11., 6.

¹¹⁶ *Magyar Bányászlap*, 1923. november 1., 8. Ez a jó kapcsolatokat szolgálta: Gladys Széchenyi (Vanderbilt) Magyarország washingtoni nagykövetének Széchenyi Lászlónak volt a felesége.

¹¹⁷ A magyar bányatelep sztrájk nélküliségét amerikai lapok pozitívként emlegették. *St. Petersburg Times*, 1921. Tuesday, August 9., 10.

¹¹⁸ *A Coal Age* is hivatkozott Himlerville munkásainak elégedettségére, a sztrájk hiányára. Hawort, i. m. 423.

összvagyon emlegetésével próbálta minimalizálni.¹¹⁹ A furcsa helyzetet fokozta még az is, hogy amikor egy péküzletet házzal együtt eladásra hirdettek meg, éppen akkor nyílt egy hentesüzlet – Himler Márton vezetésével.¹²⁰ Himler 1924-ben még úgy hárította el a hitelezőket, hogy a híd teljes jogát átadta a Buck Creek Railroad Company-nak, majd eladta a megyében elsőként felépített áramközpontot is. Ezt követően a híd a Norfolk and Western Railroad használatába került át, ami lényegében azt jelentette, hogy a vasúttársaság nemcsak a szállítás minden jogával, hanem a híd használatával is rendelkezett.¹²¹ A hitelezők és az állam további követelésekkel álltak elő; az utóbbi nyilvánvalóan az adók behajtására törekedett, a Buck Creek Land and Development Company pedig a rendszeres kamattörlesztést követelte (5761 dollár).¹²² A hitelezők a bányavállalat állami felügyelet (receivership) alá helyezését kezdeményezték, így 1924. május 22-én lényegében megszűnt a Himler Coal Company.¹²³ Az összeomlás okait keresve Himler kétségbeesetten írt a nagy bányák és a vasúttársaságok monopolhelyzetéről és korábbi hitelfelvételi próbálkozásáról.¹²⁴ A szövetségi bíróság által kirendelt Fred G. Hatton, a Columbus-i Hatton, Brown & Co. vállalat elnöke vette kezébe a bánya irányítását, megígérve „200 bányással és napi 1,600 tonna szén kitermelését”.¹²⁵ Az év őszén már maga Himler sem tagadta vállalkozásának összeomlását.¹²⁶

Az emberek kedvetlenek lettek, egyre nagyobb tempóban folyt a lemorzsolódás.¹²⁷ Mindez oda vezetett, hogy Láng Jenő, aki mindig

¹¹⁹ *Magyar Bányászlap*, 1922. június 29., 4.

¹²⁰ Uo. 8.

¹²¹ A híd és a vasút építéséhez a vállalat területeket foglalt el, melyek bírósági pereket vontak maguk után. *Muncey vs. N. W. RY Co.*, Supreme Court of Appeals of West Virginia, 106. W.Va., 1928. <https://casetext.com/case/muncey-v-n-w-ry-co> (Utolsó letöltés: 2017-02-03)

¹²² *Coal Age*, 1925. June 4., Vol. 27., No., 23., 861.

¹²³ A Himler Coal Company gondnokság alatt. *Magyar Bányászlap*, 1924. május 28., 1.

¹²⁴ *Magyar Bányászlap*, 1925. május 28., 1.

¹²⁵ *Coal Age*, 1925. Június 25., Vol. 27, No. 26., 964; *Coal Age*, 1925. July 16. Vol. 16., No., 3., 100.

¹²⁶ A Himler Coal Company részvényeseihez. *Magyar Bányászlap*, 1924. szeptember 25., 1.

¹²⁷ „Life was dull as people became soulless”, Bill Domsday interjú, 1981.

kiállt Himler mellett, lemondott minden tisztségéről, és azonnal elköltözött.¹²⁸ 1925 nyarán már egy hirdetésben 25 „ladoló”-t kerestek, a telepen tucatnyi üres családi ház várta lakóit.¹²⁹ Himler a következő évben már ki sem adta az addig nagy népszerűségnek örvendő éves Magyar Bányásznaptárt, egy évvel később, 1927 elején pedig a Magyar Farmer költözött Clevelandbe.¹³⁰ Ennél is borzasztóbb helyzet állt elő, amikor kiderült az, hogy a hitelezők a bankot, amelynek Láng után Ordódy Sándor lett a pénztáros, jogosan követelték. A fizetésképtelen bank teljes értéke 31 ezer dollárt tett ki, a bankbetétek pedig további 80 ezret, holott Himler korábban még 159 273, majd valamivel később 145 784 dollárt, 1927 végére pedig már csak 125 579 mutatott ki.¹³¹ A bank vezetői ekkor még egy igencsak kérdéses hirdetéssel népszerűsítették az intézményt: „Jusson eszébe, Jusson eszébe, Jusson eszébe, Vigyázzon, ha pénze van, Ha bajban lesz, Tisztelettel kérjük”.¹³²

Himler azzal nyugtatta embereit, hogy ha árverésre kerül a sor, a befolyt összegből az adósságot könnyen kifizetik; a morál növelésére a Magyar Bányászlapon tovább hirdette a floridai gyümölcsösöket.¹³³ A puszkaporos hangulatot ez nem csitította: a feldühödött emberek vezetőjük felelősségre vonását követelték; a hónapok során bekövetkezett három bányász halála pedig még jobban növelte az emberek elkeseredését.¹³⁴ Az áldatlan helyzetben

¹²⁸ *Magyar Bányászlap*, 1925. június 4., 8.

¹²⁹ *Magyar Bányászlap*, 1925. június 4., 8. és augusztus 27, 13., 8.

¹³⁰ *A Magyar Bányásznaptár* 1924-ben és 1925-ben jelent meg Himlerville-ben Himler Márton szerkesztésében. A következő számok csak 1934-ben és 1935-ben Detroitban.

¹³¹ *Magyar Bányászlap*, 1925. július 23., 13., 8, 1927. július 16., 8., 1928. február 2., 8.; *Financial Chronicle*, Vol. 126, No. 3288, June 30, 1928, 4033-4034. Az 1926–1927-ben dokumentálható elköltözések miatt a bankbetétek csökkenése érthető.

¹³² Kalassay Sándor (szerk.): *Amerikai Magyar Református Árvaházi Naptár*, 1926. év. Detroit, 8. A hirdetés még a következő évben is megjelent.

¹³³ *Magyar Bányászlap*, 1927. július 28., 5., augusztus 18., 2., augusztus 25., 6.

¹³⁴ Molnár Vendel öngyilkos lett. *Magyar Bányásznaptár*, 1927. január 20., 8. Vilics Józsefet és Glodán Lászlót a bányában érte szerencsétlenség. *Magyar Bányászlap*, 1927. szeptember 22., 8., 1927. szeptember 29., 8. Sorozatos halálesetek – Erdődy Józsefné (41 éves), Jakab Ferenc (56 éves), Csánkó Jánosné – mutatják a felgyülemlett frusztrációt és az emberek rossz közérzetének hatását. 1928 nyarán Balázs Andrásra szakadt rá a kő azonnal halálát okozva. *Magyar Bányászlap*, 1928. július 12., 4.

Himler a környéken sztrájkoló bányászok támogatására pénzgyűjtést kezdeményezett.¹³⁵ Az pedig egyenesen érthetetlen, hogy miért csökkentette tovább bányászai fizetését.¹³⁶

Himler azonban csak későn, 1928. június közepén jelentette be a vállalat „összeomlását” és a bank végleges bezárását.¹³⁷ Ez utóbbinak okát a hitelező Ohio állambeli Huntington National Bankra és az ügyfelek hirtelen rohamára hárította, ám megnyugtatót mindenkit arról, hogy a számlákon levő pénzt mindenkinek részletekben visszaadják, az elmaradt fizetéseket pedig harminc napon belül kézhez kapják.¹³⁸ A bányászok haragja elől azonban Himlernek menekülnie kellett, torokrákjára hivatkozva sürgősen egy rochesteri kórházba vonult, ám megígérte visszatérését felépülése után.¹³⁹ Az, hogy az üzletben végkiárúsítást rendeztek, és a bányászokat ösztökélték további munkára, hitelre, arcucsapásukat jelentette.¹⁴⁰ Ekkorra már valós lincshangulat uralkodott el, és ezeket a kritikus napokat emlegették a telep valamikori lakói is. „Egyesek csak futkostak össze-vissza, most mi lesz? Himlert keresték, hogy felkoncolják, de ő már az államot is elhagyta. Annyi dühös és mérges embert nem láttam még életemben, mint 1928-ban” – emlékezett vissza egy volt lakos.¹⁴¹ A bányászok jogosan aggódhattak, a bankbetétek kivételére azért sem kerülhetett sor, mert június 24-én vasárnap a Himler State Bank teljes ingó és ingatlan vagyonát állami zárlat alá vették.¹⁴² Senki sem tudott a pénzéhez

¹³⁵ 1927 végén a Miners Relief Conference részére 120 dollárt, a sztrájkolóknak pedig a következő év márciusában pedig 65 dollárt gyűjtött. *Magyar Bányászlap*, 1927. november 3., 8., 1928. március 15., 8.

¹³⁶ *Magyar Bányászlap*, 1928. január 19., 8. Igaz, ekkor a bányászok fizetése országosan az átlagkereset alatt tendált, l. Soule, i.m., 175.

¹³⁷ *Magyar Bányászlap*, 1928. június 21., 1.

¹³⁸ Uo., 5. Ezt a pozitív kicsengésű hírt adták tovább a lapoknak is.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ Uo., 8.

¹⁴¹ Bill Domoslay interjú, 1981.

¹⁴² A Himler State Bank pénzügyi helyzetét l. Annual Report of the Credit Unions of Kentucky, Division of Banking, 1928. 142, 153.; Hearings before the Committee on Banking and Currency, House of Representatives, Seventy-six Congress Second Session, H. Res. 141. Authorizing the banking and Currency Committee to studeynd investigate group, chain, and branch banking, March 18, 19 and 21, 1930. Volume 1 Part 4, Washington DC: Committee on Banking and Currency, 1930. 346.

jutni, mivel hétfőn reggel a bankot az ügyfelek már zárva találták.¹⁴³ A veszteséges bánya és a még veszteségesebb bankvállalkozás, a mintegy másfélszáz eltűnt bankszámla óriási felháborodást váltott ki a bányatelep lakosaiban.¹⁴⁴ Valóban sokan csak keserűséggel emlékeztek Himlerre: „kutya egy szonofabics vót az, igazi bányarém” – foglalta össze egy interjúalany.¹⁴⁵

A hitelezők követelését és az elmulasztott állami adók befizetését csak egy módon lehetett teljesíteni: a vállalat készleteit, a bányát, tehát az összes vagyont árverésre bocsátották. Az 1928. augusztus 1-jén bezárt bányát augusztus 10-re hirdették meg, ám a rossz hírnév miatt az eseményen „egyetlen árverező sem jelent meg”.¹⁴⁶ Himlerville-ben 1928-ra megállt az élet, a Szent István egyházközség tagjai csak havonta, majd kéthavonta egyszer tartottak misét, a reformátusok már „egy éve nem láttak egy papot se, senki sem akart erre az elátkozott bányatelepre jönni”.¹⁴⁷ Himler unokaöccse, Fáy Fisher Andor összepakolta a Magyar Bányászlap nyomdáját, és kiürítette az épületet. A magyar telep végőráit csak gyorsította az iskolaépület leégése, ám a tűz nem véletlenül ütött ki, két család feldühödött tagjai követték el a gyűjtogatást bosszúból.¹⁴⁸ Mindezt tetézte a június 28-i árvíz, amely tönkretette a kerteket és a legtöbb épületet elmosta.¹⁴⁹

¹⁴³ A *New York Times* közlésére hivatkozva tévesen írta a történész, hogy „a betétesek közül senki sem vesztett egy pennyt sem a bank csődje miatt”, Cantrell, 1992, 540. Ennek ellenkezőjét egy önéletrajzi cikk is megerősíti: „A magyar bányászok közül sokan elvesztették a száz vagy ezer dollárjukat a Himler-részvényeken”. *Pesti Napló*, 1928. július 21. 6. A Róka családnak mintegy 4000 dollárja veszett oda. Fritz Roka információja, levél a szerzőnek, 2016. március 20.

¹⁴⁴ Wolfe, Margaret R.: *The Towns of King Coal. The Register of the Kentucky Historical Society*, Vol. 97, No. 2. Spring, 1999. 200.

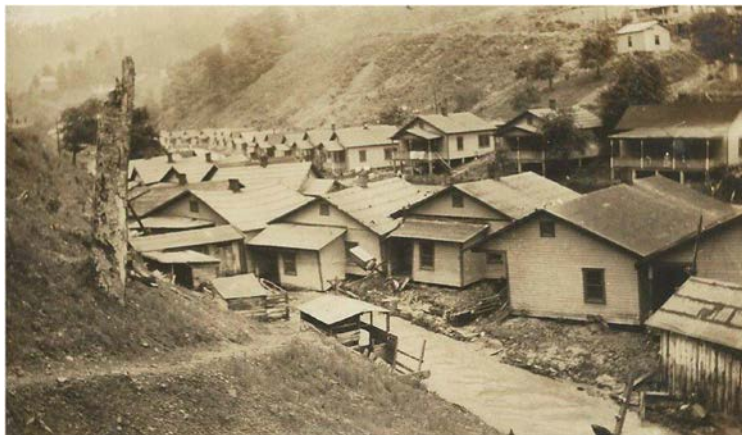
¹⁴⁵ Fülöp Gusztáv interjú, 1976. Az interjúban „son of a bitch” szerepel, nyomatékositva az amerikai frazémát a magyar kutya szóval.

¹⁴⁶ *Magyar Bányászlap*, 1928. augusztus 23., 4.

¹⁴⁷ „The protestants haven’t seen a priest in a year, nobody wanted to come to this cursed place”. Bill Domoslay interjú, 1981.

¹⁴⁸ Cantrell, 1992. 541.; Bill Domoslay interjú, 1981.

¹⁴⁹ *Magyar Bányászlap*, 1928. július 5., 1. Az árvíz képei Helen Piros Tarkany hagyatékából kerültek elő. <http://www.himlerhouse.org/helen-piros-tarkany.html> (letöltésideje: 2017. február 2.)

7. ábra: Himlerville-t elmossa az áradás, 1928 júniusa

A *Magyar Bányászlap* csak a sorozatos és sikertelen árverésekről számolhatott be, tovább élte a reményt, hogy az árverés után az első részvényesek (first mortgage bond holders) benyújthatják követeléseiket.¹⁵⁰ Decemberben a hónapok óta lezárt bányában vizsgálatot tartottak, amikor a felgyülemlett gáz berobbant, három amerikai felügyelő azonnali halálát okozva.¹⁵¹ Ekkor a *Magyar Bányászlap* egy furcsa, a Himlerville-ről szóló hírek egyik utolsó közleményében tudatta olvasóival a 600 ezer dollárra felhalmozódott adósságot, illetve azt, hogy az árverésen pár tízezer dollárért érdemes a bányát megvásárolni.¹⁵² Valójában csak a következő évben sikerült mindent áruba bocsátani, jóval a valós érték alatt. Az év elején már a Martin County Coal Co. folytatta a munkát amerikai bányászokkal.¹⁵³ A potom pénzért megszerzett bánya hasznának az új tulajdonos nem sokáig örülhetett, 1934-ben J. H. Mandt vállalata (Hysteam Coal Corporation) vette át a bányát és működtette további négy évig.¹⁵⁴

¹⁵⁰ *Magyar Bányászlap*, 1928. október 12., 8.

¹⁵¹ *Magyar Bányászlap*, 1928. december 6., 8; *Annual Report of the State Department of Mines of Kentucky*, 1928. 9; *The Mining Congress Journal*, 14., 1928. 936.

¹⁵² *Magyar Bányászlap*, 1928. december 13., 8.

¹⁵³ *Coal Age*, 1929. febr., 34, 2., 127.

¹⁵⁴ Cantrell, 1992. 542–542.

Mi történt Himlerville valamikori magyar lakóival? Cantrell szerint „1930 elején már csak öt család maradt véglegesen a telepen”.¹⁵⁵ A statisztika nem ezt bizonyítja, az 1930. április 21–25-e között tartott népesség összeírásakor Himlerville teljes lakossága 341 fő volt, a magyar népesség pedig 193 fő, akik 36 családban éltek.¹⁵⁶ 1936-ban, a Verhovay Segélyegylet 50. évfordulójára kiadott folyóirat különszámában olvashatunk utoljára a telep családjairól. A 313. fiókosztály titkára, az 59 éves Fodor Sándor (Alex Fodor) számolt be, melynek „63 felnőtt és 9 gyermek tagja van és tisztviselői: Knausz József elnök, Fodor Sándor ügykezelő titkár, Bocskay Gyula ellenőr és Szűcs István beteglátogató”.¹⁵⁷ Négy évvel később a valamikori bányászok közül már csak mindössze 48 fő maradt a településen, igaz, az amerikaiak beköltözésével a lakók száma 446 főre növekedett.¹⁵⁸ (2. táblázat)

1.táblázat. Himlerville (Beauty) magyar és teljes lakossága, 1930–1940

Népesség, fő	1930	1940
Férfi	37	17
Nő	36	17
Gyermek	120	14
Magyar népesség összesen	193	48
Teljes lakosság	341	446

A családok az ország különböző területeit vették célba. John Károlyi (1886–1938) feleségével és öt gyermekével Mississippi államba költözött, új otthonukban sikeres zöldségtermesztésbe fogtak.¹⁵⁹ Hanczingerék New York városában települtek le. A családok többsége az iparban, főleg a bányászatban találtak munkát,

¹⁵⁵ Uo. 541.

¹⁵⁶ 15h Census of the United State: 1930, Population. Kentucky, Himlerville, Martin Co. archive.org (Utolsó letöltés: 2017-02-05)

¹⁵⁷ *Verhovayak Lapja*, Vol. XIX, No. 2., (1936), xxix.

¹⁵⁸ Population of Counties by minor civil divisions, 1930–1950, Kentucky, Census of Population, 1950. Vol. I. Number of Inhabitants. Washington DC: 1952, Table, 17–12.

¹⁵⁹ John és Julia Károlyi (1892–1976) Seminary városka temetőjében nyugszanak, Mississippi államban. <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=pv&GRid=25789698&PIpi=79938882> (letöltés ideje: 2017. február 2.)

aminek egyszerű oka az volt, hogy a fiúk apjuk foglalkozását követték. A Kósa, Papp és Somogyi családok Pennsylvania államba költöztek, legtöbbször – Bodor, Bozó, Domokos, Farkas, Hegedűs, Kiss, Koren, Kun, Tárkány, Uri és Yunga családok – Kentucky, Virginia és West Virginia lakói maradtak bányászként.¹⁶⁰ Volt, aki Himlerville tragédiája után sem sokáig maradhatott bányász: Alex Kelemen (1894–1936) a Glogora Coal Company egyik Whitesville közeli bányájában (Red Dragon) dolgozott, amíg egy omlás maga alá nem temette.¹⁶¹ A véletlen tragikus játékként éppen a Glogora vállalat és a First Huntington National Bank tulajdonosa, Dick Williams volt az egyik inspektor, aki életét vesztette 1928-ban a himlerville-i bányarobbanásban!¹⁶²

A magyar bányásztelepülés elhalását az sem tudta visszafordítani, hogy néhány magányos bányász és egy-két család az új bánya beindulásával Beautyra költözött.¹⁶³ Az 1970-es évekre már csak néhány család élt a településen és környékén (Domoslay, Rozsa, Zsoldos). Az éleslátású történész, Caudill írta azt, hogy a kelet-európai bevándorló bányászok, akiknek furcsa nyelvük korábban úgy megbotránoztatta az amerikaiakat, „fogták magukat felültek a vonatra, hogy rokonaikkal és társaikkal együtt legyenek a

¹⁶⁰ A családok rövid élettörténetéből megtudhatjuk hová költöztek el, l. Körösfő, John (ed.): *Hungarians in America. Az amerikai magyarság aranykönyve*. Cleveland: Szabadság, 1941. 288–380.

¹⁶¹ *Beckley Post Herald*, Beckley, West Virginia, Friday, July 24, 1936, 3.

¹⁶² *Princeton Alumni Weekly*, December 14, 1928, XXIX., No. 12., 398.

¹⁶³ 1940-ben a következők vannak feljegyezve: Steve Balazs, Joseph Bozo, Andrew Demyan, William Domoslay, Andrew Jones, Alex Fodor, George Kertesz., a két Knausz családból csak egy személy maradt (Joseph Knausz), L. Lazar, Paul Mayerchak, George Oros, Gabor Tarkany valamint a Zsoldos család néhány tagja. A következők költöztek Himlerville-re: Louise Barta, George Kochel, Gabor Miller, Gabor Szakall. Itt tartózkodott még id. Gyula Bocskey családjával 1925–26-ban, viszont az 1930-as statisztikában – valami oknál fogva nem szerepelnek. Az 1936-os Verhovay Segélyegyletnek még Bocskey volt a pénztárnoka, az 1940-es népszámláláskor a család már nem szerepel az összeírta között. Lásd United States Census of 1940. <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-L9M1-4W6P?mode=g&owc=collection%2F2000219%2Fwaypoints&wc=QZXB-QG6%3A790105801%2C790467901%2C799719701%2C799719702%3Fcc%3D2000219&cc=2000219> (letöltés ideje: 2017. február 5)

nagyvárosokban. Nem nagyon tért vissza egy sem”.¹⁶⁴ Himlerville neve itt-ott még felbukkant néhány magyar bevándorlókkal foglalkozó munkában, de a település már Beauty-ként írta be nevét a 20. század közepének amerikai történetébe.¹⁶⁵

Összegzés

Himlerville egy sajátos nemzetiségi csoport tragédiájaként köti össze a 20. század Amerika szénbányászatát a Magyarországról kivándorolt paraszti tömegek küzdelmekkel teli asszimilációhoz vezető történetével. Sokan csak a társadalmi kísérlet unikumát látták a fantasztikus gyorsasággal létrehozott „kis Magyarország” komfortos házaiban és a szövetkezi bányában. A valóság ennél sokkal összetettebb és kegyetlenebb volt. Himler Márton vállalkozásai a kezdetektől fogva bizonytalan anyagi lábakon álltak, a bányászok arcátlanul alacsony fizetése és kiszolgáltatottsága csak a jéghegy csúcsa volt egy olyan iparágban, amely 1921-től folyamatosan recesszióban volt. A kölcsönfelvételt, a kamatok törlesztését, az adók elmaradását csak tetőzte Himler központosító törekvése és bizalmatlansága honfitársai irányában; mindent kontrollált és egymaga irányított. Ízig-vérig jack-of-all-trades vált belőle, amolyan mindenessé vált – egyszerre volt vállalati elnök, postamester, polgármester, bankvezető, lapkiadó, nyomdatulajdonos, hentes. Szerződésai homályban maradtak, a pénzügyügyi akciókról, bevételekről és kiadásokról nem közölt folyamatos nyilvános kimutatást. Az irányított amerikanizáció, úgy Himler, mint a többségi társadalom részéről, az angol nyelvhasználat és amerikai

¹⁶⁴ Caudill, 1963. 179. Néhányan visszatértek, hogy megmutassák gyermekeiknek szülőhelyüket. Erről számol be Helen Y. Kosa, aki férjével Ed Kosával (1922–2015) Himlerville látogatott el. History repeats itself, Potter Leader-Enterprise, August 25, 2004.

http://www.tiogapublishing.com/potter_leader_enterprise/opinion/history-repeats-itself/article_e1dffc3-d2d1-52ca-b5b1-80f0bd85c029.html (letöltés ideje: 2017. február 5.)

¹⁶⁵ Brown, F. J. – Roucek, J. S.: *One America: The history, contributions, and present problems of our racial and national minorities*. New York, Prentice-Hall, 1945. 216. Himler Márton egy visszaemlékező cikkében viszont azt írta, hogy kívánságára „az új gazda új nevet adott a telepnek”. Himler Márton, Volt egy hazánk. In: Himler Márton (szerk.): *Magyar Bányásznaptár*. Detroit, 1934. 51.

populáris kultúra népszerűsítése az „elsüllyedt álomvilág”-hoz (Himler kifejezése) vezetett.

A kalandoktól sem visszariadó, „legregényesebb és legpuritánabb emberek egyiké”-nek nevezett Himler Márton „torokrák” nélkül folytatta tovább lapkiadói és nyomdatulajdonosi munkásságát Detroitban.¹⁶⁶ Szerepet vállalt az Amerikai Magyar Szövetségben; nem hivatalos küldöttként ott találjuk a Magyarok Világszövetsége 1938-as kongresszusán.¹⁶⁷ Az évtized végén a titkosszolgálatot informálta szélsőjobboldali magyar lapokról és szerkesztőkről, majd 1942-től a CIA elődszervezete, az Office of Strategic Services (OSS) látókörébe került.¹⁶⁸ 1945-ben Salzburgban az OSS magyar osztályát vezette szimbolikus ezredesi rangban, feladata volt a magyar háborús bűnösök kihallgatása, majd átadásuk a magyar hatóságoknak.¹⁶⁹

¹⁶⁶ A jelző az irodalmár, újságíró és tanár (Tápay) Szabó Lászlótól származik, aki az 1920-as évek elején többször találkozott Himlerral New Yorkban. Szabó László: *Szegény ember gazdag élete*. III. Budapest: Athaneum, 1928. 172. 1940-ben Himler Detroitban, a 811 Sloan St-en bérelt szobában lakott. L. US Census, 1940, Michigan, Wayne County, Detroit City, Ward 20. <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G9M1-L34C?i=4&wc=QZX1-R33%3A790103601%2C796947201%2C802895301%2C802895302%3Fcc%3D2000219&cc=2000219> (letöltés ideje: 2017. február 3.)

¹⁶⁷ Nandor, L. – Dreisziger, F.: Keeping an Eye on Hungarians in Wartime America: The Spencer Taggart Memorandum (Part I). *Hungarian Studies Review*, XXX, 1-2. (2003) 63–112. Himler Márton részt vett az 1938-as magyar találkozón. *A Magyarok II. Világkongresszusának tárgyalásai*. Budapest, 1938. augusztus 16–19. Budapest, A Magyarok Világkongresszusának Központi Irodája, 1938. 173. Ugyanebben az évben, novemberben ott van az Amerikai Magyar Szövetség Pittsburgh-ban megtartott gyűlésén.

¹⁶⁸ Interview with Martin Himler who controls several Hungarian Newspapers in Detroit, January 14, February 3., 1943. OSS Foreign Nationalities Branch Files, 1942–1945., Vol. 2., 96, 157. Lengyel Emil (1895–1985) röviden említi: „A lapkiadó Himler Márton ezredes számos megbízást kapott Közép-Kelet-Európában, amely tevékenység még legalább két évig folytatódott a háború után”. Lengyel, Emil: *Americans from Hungary*. Philadelphia and New York: Lippincott, 1948. 303.

¹⁶⁹ Himler, 195.8; Vö.: Barth, B-R. – Schweizer, B. (hrsg.): *Der Fall Noel Field: Schlüsselfigur der Schauprozesse, in Osteuropa, Gefängnisjahre 1949–1954*. Berlin Basisdruck, 2000.; Braham, Randolph L.: *The politics of genocide: The holocaust in Hungary*. Detroit: The Wayne State University Press, 2000; Sípós Péter - Sípós András (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest: Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 1999.; Zinner Tibor – Róna Péter: *Szálasiék bilincsben. A magyar nép nevében*. II. Budapest: Lapkiadó Vállalat, 1986. A

8. ábra: Himler Márton az OSS tisztként, 1945

Később a neve felmerült Rajk László és társai koncepció perében.¹⁷⁰ Az 1950-es években politikai felhangú cikkeket írt, sőt még az 1956-os forradalommal kapcsolatban is ismert tevékenysége.¹⁷¹ A Himlerville-ről és a bányászok sorsáról nem szívesen nyilatkozott, a csődöt szomorú veszteséggként és az amerikai bányaiipar válságaként értelmezte.¹⁷² 1959-ben egy

diplomata Sziklay Andor (Andrew C. Klay, 1912–1996) megerősíti Himler nem hivatásos „assimilated rank” megbízását, más újságírók vagy alkalmi civil megbízottaknak megfelelően, ezredesnek megfelelő ellátással és fizetéssel. Sziklay Andor: *Magyar lábnymok, Magyar-Amerika történelmének margójára*, 2. *Amerikai Magyar Népszava*. 1983. július 29., 15. Fenyvesi szerint Himler a kihallgatáskor még egy pofont is adott Szálasi Ferencnek. Fenyvesi, Charles: *Two men, one evil*. *The Washington Post*. December 16, 2003.

<https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/12/16/two-men-one-evil/3aec4bc1-b214-4489-bf07-a57e00a23623/> (letöltés ideje: 2017. február 5.)

¹⁷⁰ Koltay, Ferenc (ed.): *László Rajk and his accomplices before the people's court*. Budapest: 1949. 47–53. A vádokról vö.: *Fejtő Ferenc: A magyar tragédia – 1956*. Budapest: Holnap, 2012. 32.

¹⁷¹ A „Radio Rajk” fedőakció a CIA volt ügynöke, Peter S. Karlow (1921–2005) könyvében olvasható: *Targeted by the CIA: An intelligence professional speaks out on the scandal that turned the CIA upside down*. Paducah, Turner Publishing, 2001. 125.

¹⁷² Egy önéletrajz ihletésű és igen egyoldalú cikkben ez áll: „Az ipari túlprodukciónak után azonban bekövetkezett a termelés óriási visszaesése. A szénbányák százával buktak meg, és a Himler-bánya sem tudta eladni a szénét már 1926 óta. Ehhez járultak a sztrájkok és más helyi bajok”. *Pesti Napló*, 1928. július 21. 6. A cikk név nélküli, ám gyanítható Himler szerzősége, esetleg közeli munkatársai (Fáy Fisher Andor, Fülöp Ilona), sőt még a másik unokatestvér, a *Pesti Napló*nál dolgozó Királyhegyi Pál közreműködése is. Lásd még pl.: Himler Márton: *Húsz esztendő*. In: Himler Márton (szerk.): *Magyar Bányásznaplár*. Detroit, 1934. 33–37; Uő.: *Volt egy hazánk*, 44–52. Néhány volt bányászával

világkörüli utazásra szánta magát, viszont nem sokkal később már felröppent a hír, hogy „súlyos beteg”.¹⁷³ A volt szövetkezeti bányabárá és „salzburgi fejevadász” 1961. július 8-án egy kaliforniai kórházban hunyta le szemét.¹⁷⁴ Hollywoodban, a Forever Cemeteryben temették el.¹⁷⁵ A valamikor szebb napokat látott, kúriaszerű Himlerville-i háza 1991-ben felkerült a nevezetes történelmi épületek listájára; a település egyik utcája őrzi az alapító nevének, egy eltűnt magyar település történetének emlékét.¹⁷⁶

9. ábra: A Himler bánya 1981-ben

Himler távoli kapcsolatot tartott; a Fritz családot például Floridában látogatta meg. Fritz Roka információja, Levél a szerzőnek, 2016.03.06.

¹⁷³ Himler Márton súlyos beteg. *Magyar Bányászlap*, 1961. június 1., 1.

¹⁷⁴ A „salzburgi fejevadász” gúnynév Sziklay Andor cikkében szerepel. Magyar lányomok, Magyar-Amerika történelmének margójára, 2. *Amerikai Magyar Népszava*, Péntek, 1983. július 29., 15.

¹⁷⁵ <http://findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=95172863>

(letöltés ideje: 2017. február 4.)

¹⁷⁶ Lásd: <http://focus.nps.gov/AssetDetail/NRIS/91001667> és

<http://www.trailsrus.com/martincounty/historical.html> (letöltés ideje: 2017. február 5.)

10. ábra: William Domoslay és a szerző, 1981

Felhasznált irodalom

Bailey, Rebecca J.: *Matewan Before the Massacre: Politics, Coal, and the Roots of Conflict in Mingo County, 1793–1920*. Phd dissertation, West Virginia University, 2001.

Barth, R. – B. Schweizer (hrsg.): *Der Fall Noel Field: Schlüsselfigur der Schauprozesse, in Osteuropa, Gefängnisjahre 1949–1954*. Berlin: Basisdruck, 2000.

Bartoletti, Susan C.: *Growing up in coal country*. Boston: Houghton Mifflin, 1996.

Braham, Randolph L.: *The politics of genocide: The holocaust in Hungary*. Detroit: The Wayne State University Press, 2000.

Brown, F. J. – Roucek, J. S.: *One America: The history, contributions, and present problems of our racial and national minorities*. New York: Prentice-Hall, 1945.

- Cantrell, Doug: Himlerville: Hungarian cooperative mining in Kentucky. *The Filson History Quarterly* Vol. 66, No. 4., 1992.
- Caudill, Harry M.: *Night comes to the Cumberlands*. Boston: Little, Brown, & Company, 1963.
- Crowe-Carraco, Carol: *The Big Sandy*. Lexington, The University Press of Kentucky, 1979
- Dreisziger, Nandor F.: Keeping an Eye on Hungarians in Wartime America: The Spencer Taggart Memorandum (Part I). *Hungarian Studies Review*, XXX, 1-2., 2003.
- Eller, R. D.: *Miners, Millhands and Mountaineers: Industrialization of the Appalachian South, 1880–1930*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 1982.
- Fai-Lipnik, Judith: Hungarians and Hungarian-Americans, 1870–1940. In: R. Barkan (ed.): *Immigrants in American History. Arrival, Adaptation, and Integration*. Santa Barbara: ABC-Clio, 2013.
- Fejtő Ferenc: *A magyar tragédia – 1956*. Budapest: Holnap, 2012.
- Fenyvesi Anna: Az USA nyelvpolitikájának hatása az amerikai magyarok anyanyelvi oktatására, In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 2006. 105-115.
- Ferenc Koltay (ed.): *László Rajk and his accomplices before the people's court*. Budapest: 1949.
- Fishback, Price V.: Did Coal Miners "Owe Their Souls to the Company Store"? Theory and Evidence from the Early 1900s. *The Journal of Economic History*, Vol. 46., No. 4. 1986.
- Garay, Ronald G.: *U.S. Steel and Gary, West Virginia: Corporate paternalism in Appalachia*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 2011.
- Hennen, J.: Toil, Trouble, Transformation: Workers and Unions in Modern Kentucky. *Register of the Kentucky Historical Society*. Vol. 113., Nos. 2–3. 2015.
- Hidas Péter I: Egy jelentés margójára. *Múlt és Jövő*, 2004/1-2.

- Himler Márton: *Így néztek ki a magyar nemzet sírásói. A magyar háborús bűnösök amerikaiak előtt tett vallomásának hiteles szövege*. New York: St. Marks Printing Corp., 1958.
- Jackson, Steven R.: Peoples of Appalachia: Cultural diversity within the Mountain region. In: Edwards, G. T. – Asbury, J. – Cox, R. L. (eds.): *A handbook to Appalachia: An introduction to the region*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 2006.
- Káldor Kálmán (szerk.): *Magyar-Amerika írásban és képen*. I. St. Louis: Szabadság, 1937.
- Karlow, Peter S.: *Targeted by the CIA: An intelligence professional speaks out on the scandal that turned the CIA upside down*. Paducah, Turner Publishing, 2001.
- Körösfőy, John (ed.): *Hungarians in America. Az amerikai magyarság aranykönyve*. Cleveland: Szabadság, 1941.
- Kürti László: Öregamerikás irodalom – a nosztalgia, radikalizmus és a komikum határán. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. Tomus XX, Fasc. 1, 2016.
- Nadassy, Nicholas: Himlerville, a Hungarian gift. In: Moquin, Wayne (ed.): *Makers of America: Hyphenated Americans, 1914–1924*. Vol. 7. Chicago, Encyclopaedia Britannica Educational Corporation, 1971. 260-262.
- Powell, John: *Encyclopedia of North American Immigration*. New York: Facts on File Inc., 2005.
- Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- Ryan, Paul E.: *History of the Diocese of Covington, Kentucky*. Covington: The Centenary of the Diocese, 1954.
- Sakmyster, Thomas: A communist newspaper for Hungarian-Americans: The strange world of the Új Előre. *Hungarian Studies*, Vol. XXXII., No. 1-2. 2005.
- Sípos Péter – Sípos András (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest: Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 1999.

- Soule, George: *Prosperity decade, from war to depression, 1917-1929*. Vol. VIII. New York: Harper Torchbooks, 1947.
- Tabler, Dave: Himler, Himlerville, and the historian's quest. *Appalachian History*, 2015. September 17. <http://www.appalachianhistory.net/2015/09/himler-himlerville-and-a-historians-quest.html> (letöltés ideje: 2017. február 4.)
- Tezla Albert: *Valahol Meseországban. Az amerikai magyarok, I-II*. Budapest: Európa Kiadó, 1987.
- Torok, George D.: *A guide to historic coal towns of the Big Sandy River Valley*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 2004.
- Turner, Dave (ed.): *A pictorial history of Martin County. Kentucky*, Paducah: Turner Publishing Company, 2001.
- Várdy Béla: The Verhovay Fraternal Association's efforts to perpetuate Hungarian consciousness among its native-born members (1930s–1950s). *Hungarian Studies*, 7, 1-2, 1990–1991.
- Várdy, Steven Béla: Hungarian Americans during World War II: Their role in defending Hungary's interests. In: Wandycz, Piotr S. (ed.): *Ideology, politics, and diplomacy in East Central Europe*. Rochester: University of Rochester Press, 2003.
- Vassady Jr., Béla: The Early Decades of the Hazleton-Based Hungarian Verhovay Sick Benefit Association, In: Salay, David L. (ed.): *Hard Coal, Hard Times: Ethnicity and Labor in the Anthracite Region*. Scranton, Anthracite Museum Press, 1984.
- Wolfe, Margaret R.: The Towns of King Coal. *The Register of the Kentucky Historical Society*, Vol. 97, No. 2. Spring, 1999.
- Zinner Tibor – Róna Péter: *Szálasiék bilincsben. A magyar nép nevében*. II. Budapest, Lapkiadó Vállalat, 1986.

Himlerville – An American-Hungarian mining settlement, its success and collapse

by LÁSZLÓ KÜRTI

This study analyzes a hitherto little-known aspect of American immigration: the birth, development and eventual collapse of the Hungarian mining-town Himlerville in the 1920s.

ANDRÁSSY GYÖRGY*

A bevándorlók integrálásának elvi alapjai: a területfüggetlen és a területfüggő emberi jogok*

Európát az elmúlt években menekültek és bevándorlók árasztották el, akiknek nagy része valószínűleg Európában is marad. Velük kapcsolatban a kérdés az, hogy miként lehetséges integrálásuk.

A tanulmány a bevándorlók integrációjának olyan emberi jogi összefüggéseiről szól, amelyek egy kivételtől eltekintve kevésbé ismertek. Az első az 1919-ben létrehozott nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer összefüggése az emberi jogokkal. A második a hagyományos bevándorló államok integrációs filozófiája, ahogyan ezt ezek az államok az emberi jogok nemzetközi kodifikációja során képviselték. A harmadik a kisebbségi jogok Kymlicka és Patten által kidolgozott elméletei, illetve az, hogy miért lettek ezek kisebbségi jogi és nem emberi jogi elméletek. A negyedik a területhez nem kötött és a területhez kötött emberi jogok problémája.

A tanulmány végkövetkeztetése az, hogy a területhez nem kötött és a területhez kötött nyelvi, vallási és kulturális emberi jogok képezik mind a bevándorlók emberi jogi alapokon nyugvó integrálásának, mind pedig a történelmi kisebbségek emberi jogi alapokon nyugvó és a mainál jóval erősebb védelmének kulcsát.

* A szerző PTE ÁJK Jogbölcseleti és Társadalomelméleti Tanszék egyetemi tanára. E-mail: andrassy.gyorgy@ajk.pte.hu

* A tanulmány a 2016-ban Pécsen tartott Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus migrációs szimpóziumán elhangzott előadás kiegészített és továbbfejlesztett változata. A tanulmány az Igazságügyi Minisztérium jogászképzés színvonalának emelését célzó programjainak támogatásával készült.

A Nemzetek Szövetségének kisebbségvédelmi rendszere és az emberi jogok

Az I. világháború utáni békerendszer kialakítását jelentősen befolyásolta a nemzeti önrendelkezés elve, s ennek kapcsán az a törekvés, hogy a vesztes hatalmak, illetve birodalmak helyén homogén nemzetállamokat hozzanak létre: olyan államokat, amelyekben csak egyetlen nemzet él. Az eredmény azonban az erőteljesen átrajzolt államhatárok ellenére is nagyon eltért az eredeti elgondolástól, olyannyira, hogy a győztes nagyhatalmak végül amerikai nyomásra egy nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer felállítására döntöttek, mely a faji, vallási és nyelvi kisebbségek védelmét célozta. Ezt a regionális rendszert¹ két univerzális szervezet, az ugyancsak az I. világháború után létrehozott Nemzetek Szövetsége, valamint az Állandó Nemzetközi Bíróság garanciája alá helyezték. A rendszer működését számos probléma nehezítette, a mechanizmus azonban életképesnek bizonyult és csak a II. világháború kitörésekor omlott össze.

A nemzetközi kisebbségvédelmi rendszert illetően igen sok félreértés keletkezett.² Sokan például úgy vélték és vélik, hogy ez főként kollektív kisebbségi jogokat ismert el. Az igazság ezzel szemben az, hogy a rendszer általános anyagi joga³ által elismert számos jog közül csak egyetlenegy volt kollektív kisebbségi jog.⁴

¹ A rendszer általános anyagi joga 14 államot kötelezett: Albániát, Ausztriát, Bulgáriát, Csehszlovákiát, Észtországot, Görögországot, Irakot, Jugoszláviát, Lengyelországot, Lettországot, Litvániát, Magyarországot, Romániát és Törökországot. Vö. Buza László: *A kisebbségek jogi helyzete*, 1930. 23–27. és Thornberry, Patrick: *International Law and the Rights of Minorities*. London: Clarendon Press, 1991. 41–42.

² Ezekről bővebben lásd Andrassy György: *Nyelvszabadság: egy egyetemes elismerésre váró egyetemes emberi jog*. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2013. 238–261.

³ A rendszernek volt speciális anyagi joga is: speciális abban az értelemben, hogy rendelkezései csak egy vagy néhány államot köteleztek, és így értelemszerűen nem terjedtek ki az általános anyagi jog által védett valamennyi kisebbségre. E speciális anyagi jogban már nagyobb helyet kaptak a kollektív jogok, az autonómia-jogosítványok. Megjegyzem, egyes államok kötelezettjei voltak az általános és a speciális anyagi jognak is.

⁴ Ez így hangzott: „Azokban a városokban és kerületekben, ahol jelentékeny arányban élnek oly... állampolgárok, akik faji, vallási vagy nyelvi

Nagyon elterjedt és súlyos félreértés továbbá, hogy a rendszer főként kisebbségi jogokat ismert el. Valójában az általános anyagi jog elsősorban minden lakost, illetve minden állampolgárt megillető polgári és politikai jogokat ismert el, és így volt ez még a nyelvi jogok körében is. Az általános anyagi jog egyik rendelkezése így szól:

Egyetlen... állampolgár sem korlátozható egyetlen nyelv szabad használatában sem a kereskedelemben, a vallási életben, a sajtó vagy bármilyen más természetű közzététel terén vagy a nyilvános gyűléseken”.⁵

Nyilvánvaló, hogy a rendelkezés nem kisebbségi, hanem minden állampolgárt megillető jogokat, illetve végső soron egy szabadságjogot, egy minden állampolgárt megillető szabadságjogot ismert el: a nyelvszabadságot.⁶ Ami most már az egyéni kisebbségi jogokat illeti, ezek száma mindösszesen egy vagy kettő volt a rendszer általános anyagi jogában, attól függően, hogy hogyan számolunk.

A vázolt jellegzetességek folytán a rendszer általános anyagi joga megítélésem szerint sokkal inkább kelti egy emberi jogi rendszer benyomását, mint egy kisebbségiét.⁷ Hasonló véleményt fogalmazott meg Fernand de Varennes, amikor a rendszert alkotó szerződések kapcsán leszögezte: „Kisebbségi szerződéseknek nevezni őket, nos, ez valójában téves megnevezés: emberi jogi szerződések, ez megfelelőbb lenne, mivel számos rendelkezés nem kisebbség-specifikus volt, hanem valamennyi egyén javát szolgálta.”

kisebbségekhez tartoznak, ezeknek a kisebbségeknek méltányos részt kell biztosítani mindazoknak az összegeknek az élvezetéből és felhasználásából, amelyek a közvagyon terhére állami, községi vagy más költségvetésekben nevelési, vallási vagy jótékonyossági célokra fordíthatnak”. Lásd A Lengyelország függetlenségéről és a kisebbségek védelméről szóló szerződés. In: Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918-1945. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 87.

⁵ Vö. Halmosy, 1983. 87.

⁶ Így látta ezt már Buza László is. Vö. Buza, 1930. 66–68.

⁷ Vö. Andrassy György: *Nyelvi jogok*: Pécs, JPTE Európa Központ, 1998. 67–68.

Ezek után persze fölmerül a kérdés: ha a kisebbségvédelmi rendszer általános anyagi joga ennyire előképe az emberi jogok későbbi nemzetközi jogának, akkor miért hívták mégis *kisebbségvédelmi* rendszernek? Véleményem szerint ennek három főbb oka volt: az egyik az, hogy a nemzetközi jog akkoriban még nem foglalt állást vitatott jogfilozófiai kérdésekben;⁸ megelekedett a jogok elismerésével. A második ok az volt, hogy a rendszer a kisebbségek védelmét célozta, a harmadik pedig az, hogy a rendszer *eljárási* joga, szemben az általános anyagi joggal már kifejezetten kisebbségi jogi természetű jog volt. Nevezetesen, az általános anyagi jog vélt vagy valós sérelme esetén csak akkor lehetett nemzetközi jogorvoslatért folyamodni, ha a sérelmet szenvedett személy valamely kisebbséghez tartozott. Ez tehát azt jelentette, hogy a kisebbségvédelmi rendszer anyagi joga néhány kisebbségi jog elismerése mellett elismerte minden lakos vagy minden állampolgár polgári és politikai jogait – ideértve bizonyos újonnan elismert jogokat is –, viszont a szóban forgó polgári és politikai jogok, valamint kisebbségi jogok sérelmének nemzetközi jogorvoslatát csak a faji, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek számára biztosította, a többséghez tartozók számára nem.

Az a körülmény, hogy a kisebbségvédelmi rendszer csak az államok egy korlátozott körét kötelezte, állandó konfliktusok forrása lett: egyes kötelezett államok ezt sérelmesnek érezték, s az egyik kiutat a rendszer általánossá tételében látták. Az elgondolásnak volt bizonyos támogatottsága: a Nemzetek Szövetségének Közgyűlése két alkalommal is – 1922-ben és 1933-ban – elfogadott egy olyan javaslatot, mely szerint „a kisebbségi szerződésekkel nem kötelezett államoknak is ugyanazokhoz a zsinórmértékekhez kellene magukat tartaniuk, mint az ilyen szerződésekkel kötelezett államoknak”.⁹ E közgyűlési óhajoknak azonban nem volt különösebb fogamatjuk.

⁸ Varennes, Fernand de: *Language, Minorities and Human Rights*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996. 130.

Megjegyzem, hasonló véleményt fogalmazott meg korábban Robinson és Patrick Thornberry is. Vö. Robinson, Jacob – Karbach, Oscar – Laserson, Max M. – Robinson, Nehemiah – Vichniak, Marc: *Were the Minorities Treaties a Failure?* New York: Institute of Jewish Affairs, 1943. 39.; valamint Thornberry, 1991. 116–117.

⁹ Schechtman, J. B.: Decline of the International Protection of Minority Rights. *The Western Political Quarterly*. 1951/4. 1.

A bevándorlás és az emberi jogok nemzetközi kodifikációja

A II. világháború alatt az Egyesült Államokban különféle elképzelések születtek a háború utáni békére vonatkozóan: a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer jövőjét sokáig nyitott kérdésnek tekintették,¹⁰ közben viszont egyre erősebbé vált az a gondolat, hogy meg kellene teremteni az emberi jogok nemzetközi védelmét.¹¹

Az események később így is alakultak. A háború végén létrejött egy új világszervezet, az ENSZ, mely már alapokmányában elkötelezte magát az emberi jogok tiszteletben tartása mellett, ám anélkül, hogy megnevezett volna akár csak egy emberi jogot is. Nem meglepő ezért, hogy az ENSZ hamarosan hozzáfogott az emberi jogok nemzetközi kodifikálásához. Az eredeti terv az volt, hogy erre egyetlen dokumentumban, az Emberi Jogok Nemzetközi Törvényében kerül sor, az egy dokumentumból azonban végül három lett: az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, melyet már 1948-ban elfogadott az ENSZ Közgyűlése, valamint két egyezségokmány, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya és a Gazdasági, Szociális és Kulturális jogok Nemzetközi Egyezségokmánya; ez utóbbiakat 1966-ban fogadta el a Közgyűlés.

Az Emberi Jogok Nemzetközi Törvénye ily módon három dokumentumból áll, és a törvény kétszer veszi számba az emberi jogokat: először a Nyilatkozatban, másodszor pedig a két egyezségokmányban úgy, hogy az ezekben elismert emberi jogok összeadandók. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a két lista nem egyezik meg teljesen, s hogy a Nyilatkozat nem rendelkezik, illetve eredetileg nem rendelkezett jogi kötőerővel.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának első fogalmazványát az Emberi Jogok Bizottságának vezetőségéből alakult szerkesztőbizottság felkérésére John Peters Humphrey, az

¹⁰ „Az Egyesült Államok kormányának egy tervezési intézménye 1944 novemberében úgy vélte, hogy el lehetne fogadni a Szövetség [a Nemzetek Szövetsége – A. Gy.] kisebbségi rendszerének egy felülvizsgált változatát, Németországra és esetleg Olaszországra való kiterjesztéssel”. Claude, Inis: *National Minorities: An International Problem*. New York: Greenwood Press Publishers, 1955. 64–65.

¹¹ L. Claude, 1955. 65.

ENSZ Titkársága Emberi Jogi Osztályának igazgatója, a nemzetközi jog professzora készítette el 1947 februárjában. Ennek a tervezetnek a 46. cikke egy kisebbségi cikk volt, melynek szövege így hangzott:

Azokban az országokban, amelyekben tekintélyes számban élnek a népesség többségétől fajilag, nyelviileg vagy vallásilag különböző személyek, az ilyen etnikai, nyelvi és vallási kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van az adott célokra rendelkezésre álló bármiféle közforrások méltányos részéből saját iskoláik és kulturális intézményeik létrehozására és fenntartására, joguk van továbbá saját nyelvük használatára a bíróságokon és az állam más hatóságai és szervei előtt, valamint a sajtóban és a nyilvános gyűléseken.¹²

A tervezet elkészítése során Humphrey számos forrást felhasznált, s a 46. cikk esetében a forrás meg is állapítható; a cikk szövege ugyanis csaknem szó szerint megegyezik forrásával.¹³ Nyilvánvaló továbbá, hogy a 46. cikket – és közvetlen forrását is – a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer általános anyagi joga ihlette, olyannyira, hogy mindkét cikk a rendszer általános anyagi joga egyes rendelkezéseinek sűrítvényeként fogható fel.

Ami most már a bevándorlás kérdését illeti, ez főként a kisebbségi cikk kapcsán merült fel a Nyilatkozat szövegezése közben. Az Egyesült Államok ENSZ képviselője, Rooseveltt asszony, aki egyben elnöke volt az Emberi Jogok Bizottságának és a Nyilatkozat szövegezését végző szerkesztő bizottságnak is, egy ízben azt mondta, hogy „az Egyesült Államok tapasztalata a területén

¹² UN Doc E/CN.4/AC.1/3/Add.1, 380.

¹³ A forrás szintén egy emberi jogi tervezet, illetve ennek 12. cikke: „Azokban az országokban, amelyekben tekintélyes számban élnek a népesség többségétől fajilag, nyelviileg vagy vallásilag különböző személyek, az ilyen etnikai, nyelvi és vallási kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van az adott célokra rendelkezésre álló bármiféle közforrások méltányos részéből saját iskoláik és kulturális, valamint vallási intézményeik létrehozására és fenntartására, joguk van továbbá saját nyelvük használatára a bíróságokon és az állam más hatóságai és szervei előtt.” Lauterpacht, Hersh: *An International Bill of the Rights of Man*. New York: Columbia University Press, 1945. 72. Megjegyzem, Humphrey utalt Lauterpacht e könyvére visszaemlékezésében, de nem jelölte meg, hogy mit vett át belőle. Vö. Humphrey, John Peters: *Human Rights and the United Nations: a great adventure*. New York: Transnational Publishers, 1984. 31–32.

tartózkodó külföldi csoportokkal kapcsolatban örömteli volt, és mindvégig az asszimilációt helyezte előtérbe.¹⁴ Egy másik alkalommal kijelentette: „Puerto Rico jogállása vita tárgyát képezi, és esetleg módosulni is fog”, ez azonban „nem fogja akadályozni az önkéntes asszimiláció általános elvének alkalmazását”.¹⁵

Mindebből egyértelmű, hogy az Egyesült Államok bevándorlási filozófiáját a bevándorlók *önkéntes asszimilációjának* elve képezte. És az Egyesült Államok ezzel nem volt egyedül; a vita egy későbbi fázisában Kanada küldötte ugyanezt közölte, és megvilágította valamelyest az elv jelentését is:

Sok európai és nem-európai bevándorló van Kanadában. A bevándorlóknak joguk van a vallás gyakorlásához tetszésük szerint, és jogukban áll a saját nyelvüket beszélni. A kormány politikája az önkéntes asszimiláció, örömmel várva a napot, amikor a bevándorló kanadai állampolgárként tekint magára. Míg a kanadaiaknak joguk van bármely nyelv használatához akarattuktól függően, az oktatás kérdése az egyes tartományok joghatóságában marad, és a szövetségi kormány sem nem kíván, sem nem képes ebbe beavatkozni.¹⁶

Az amerikai kontinens más államai szintén az önkéntes asszimiláció elvének szellemében nyilatkoztak, és szavaikat egyetértéssel fogadták Ausztrália, valamint Új-Zéland részéről is. Kétségtelen tehát, hogy az akkoriban még bevándorló országoknak nevezett államok egyöntetűen a bevándorlók önkéntes asszimilációjára törekedtek. Ez azonban egyszersmind azt jelentette, hogy így vagy úgy, de elleneztek a kisebbségvédelmet.

Időközben a kisebbségi cikket egy drámai vita után törölték a Nyilatkozat tervezetéből, amibe azonban európai részről nem nyugodtak olyan könnyen bele: egymástól függetlenül három európai ország, Dánia, Jugoszlávia és a Szovjetunió is új javaslatot nyújtott be a kisebbségi cikk pótlására. Ezek az új javaslatok szintén nagy vitát váltottak ki. De Athayde, Brazília küldötte például kijelentette:

¹⁴ UN Doc E/CN.4/SR.73, 5.

¹⁵ UN Doc A/C.3/SR.161, 726.

¹⁶ UN Doc A/C.3/SR.162, 729.

Brazíliában konkrétan minden oktatás a nemzeti nyelven folyik. Ha a külföldiek használhatnák a nyelvüket az iskolákban, a bíróságok előtt és egyéb más helyzetekben, a bevándorlóknak nem állna érdekükben portugálul tanulni, és mielőbb asszimilálódni a brazil népességbe. Amikor egy külföldi bevándorol, saját szabad akaratából beleegyezik, hogy betartja annak az országnak a törvényeit, amely befogadja őt. Ezért el kell fogadnia bevándorló helyzetének hátrányait, minthogy élvezzi az e helyzettel járó előnyöket is.¹⁷

Európai részről persze igyekeztek meggyőzni a bevándorló államok delegátusait. Belgium küldötte, Dehousse például így érvelt:

A belga delegáció szerint tanácsos lenne beiktatni egy cikket a Nyilatkozatba a kisebbségek védelméről. A latin-amerikai országok ellenvetéseket fogalmaztak meg ezzel kapcsolatban. A kisebbségi probléma azonban különbözik a bevándorlástól: a bevándorló egy külföldi országban telepszik le és természetesen alá kell vetnie magát az őt befogadó ország törvényeinek; a kisebbségek azonban *történelmileg* [kiem. – A. Gy.] kialakult csoportok, amelyek meghatározott területeken élnek.¹⁸

Az európaiak mindazonáltal nem jártak sikerrel. Dehousse érvelésére Watt ausztrál küldött azonnal így reagált:

Az európai országok a kisebbségek védelmének garantálásában érdekeltek és joggal; ez a probléma azonban ismeretlen Ausztráliában és a latin-amerikai országokban, ahol a dolog az asszimilációról és nem a kisebbségek védelméről szól. Belgium képviselője különbséget tett a bevándorlók és a kisebbségek kérdése között. A probléma azonban közelebbi tanulmányozást igényel: kérdés ugyanis, hogy a bevándorló országokban kisebbségnek kell-e tekinteni a bevándorlók leszármazottait, ha a saját nyelvük használatához való jogot követelik vagy igénylik.

¹⁷ Vö. UN Doc A/C.3/SR.161, 721.

¹⁸ Uo. 724–725.

A többi országot illetően pedig mely ponton ismerik el a csoportot kisebbségnek?¹⁹

A vázolt körülmények között a küldöttek végül megszavazták Haiti delegátusának azt a javaslatát, hogy a témát a három javaslattal együtt utalják vissza az ENSZ illetékes szerveihez további tanulmányozásra. A három javaslatról így már nem is szavaztak érdemben, s minthogy az említett javaslatot elfogadta az ENSZ Közgyűlése is, a kisebbségi kérdést valóban visszautalták további tanulmányozásra az Emberi Jogok Bizottságához, majd annak illetékes albizottságához.²⁰

Mindennek viszont az lett a következménye, hogy a Nyilatkozat hallgat a kisebbségi kérdéstről, illetve a nyelvi jogok közül csak a nyelvi nem-megkülönböztetéshez való jogot ismeri el, s ezt is csak a Nyilatkozatban kinyilvánított emberi jogok tekintetében. És mindenek a háttérben – mint láttuk – főként a bevándorlók jogaival kapcsolatos problematika állt. Ez pedig azt jelenti, hogy főként a bevándorlók integrálásának problémája akadályozta meg a *történelmi* kisebbségek jogainak a Nyilatkozatban való elismerését.

A kodifikáció természetesen folytatódott a Nyilatkozat elfogadása után is, és a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának szövegezésekor ismét napirendre került a kisebbségi kérdés, illetve a nyelvi emberi jogok problémája. A frontvonalak mit sem változtak, az eredmény mégis más lett: a küldöttek elfogadták – egy chilei részről javasolt kiegészítés beiktatása után – azt a cikktervezetet, amelyet a Diszkrimináció-megelőzési és Kisebbségvédelmi Albizottság terjesztett elő. És ez a cikk lett az Egyezségokmány kisebbségi cikke, a nevezetes 27. cikk,²¹ melynek szövege így szól:

¹⁹ Uo. 725.

²⁰ Az erről szóló határozatot mindjárt a Nyilatkozat megszavazása után fogadta el a Közgyűlés. Lásd A kisebbségek sorsa. In: Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2003. 37.

²¹ Egy neves kommentátor szerint „azok az alapvetően eltérő álláspontok jellemzik a 27. cikk történelmi háttérét is, amelyek megmagyarázzák, hogy miért nem sikerült az Egyetemes Nyilatkozatba belefoglalni egy kisebbségvédelmi cikket.” Manfred Nowak: *UN Covenant on...*, 2005. i. m. 638.

Azokban az államokban, ahol etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival közösségben saját kultúrájukat élvezzék, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.²²

Jól látszik, hogy a cikk voltaképpen a Lauterpacht-, illetve Humphrey-féle kisebbségi cikknek egy erősen legyengített, a konkrét jogosítványok nagy részét már nem tartalmazó változata; jöllehet már Lauterpacht cikke is jobbára csak egy kivonata és sűrítőmánya volt az I. világháború után létrehozott kisebbségvédelmi rendszer általános anyagi jogának, illetve e jog egyes elemeinek.²³ Éppily világos, hogy a konkrét jogosítványok többségének eltűnése nagyrészt a bevándorlók jogainak problémája miatt következett be: egy olyan kérdés miatt, amely 1919-ben, a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer kialakításakor még nem játszott különösebb szerepet a kisebbségvédelmi rendszer által kötelezett államokban, minthogy ezekben az államokban főként *történelmi* kisebbségek éltek.

A mondottak tükrében az Egyezségokmány 27. cikkének elfogadása nagy előrelépésnek tekinthető az Egyetemes Nyilatkozathoz képest. Ugyanakkor a cikk szövege részint a jogalanyokkal összefüggő bizonytalanság, részint a korábban még meglevő konkrét jogosultságok nagy részének hiánya folytán már igen komoly értelmezési nehézségeket vet fel. Nem csoda, hogy az Egyezségokmány elfogadását követően a Diszkrimináció-megelőzési és Kisebbségvédelmi Albizottság aggódni kezdett a 27. cikk majdani alkalmazását illetően, s végül 1971-ben Különleges Jelentéstevőjévé nevezte ki egyik tagját, Francesco Capotorti professzort azzal a megbízással, hogy fogja össze az alkalmazással kapcsolatos munkálatokat és az eredményekről készítse el a záró tanulmányt. Így

²² Vö. a kihirdető jogszabály, az 1976. évi 8. tvr. szövegével, melyet az angol eredeti alapján pontosítottam.

²³ Más szóval az Egyezségokmány 27. cikkének archetípusa Lauterpacht, illetve Humphrey kisebbségi cikke, s mivel Lauterpacht cikke – mint láttuk – az I. világháború után létrehozott nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer általános anyagi joga bizonyos elemeinek sűrítőmánya, végső soron az Egyezségokmány 27. cikke is erre a joganyagra vezethető vissza.

született meg 1977-ben, egy évvel az Egyezségokmány hatályba lépése után a nevezetes Capotorti-jelentés.

Capotorti igen alapos tanulmánya szerint az Egyezségokmány 27. cikke sokkal erősebb tartalmat hordoz, mint azt első látásra gondolnánk,²⁴ s ezért a cikkben lefektetett elvek „minden implikációját is meg kell érteni: ez hosszú folyamat lesz és azonnal el kellene indítani.”²⁵ Capotortinak ezt a jogértelmezését sokan elfogadták, köztük Thornberry is.

Ezen a ponton meg kell jegyeznem, hogy míg az I. világháború után egy-két évvel már felállt a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer és megkezdte működését is, a II. világháború után az Emberi Jogok Nemzetközi Törvényének elfogadásához mintegy húsz évre volt szükség, s további tíz év kellett ahhoz, hogy ez hatályba is lépjen. A kisebbségek szempontjából ez azt jelentette, hogy a II. világháborút követően mintegy harminc éven át csaknem teljesen nemzetközi védelem nélkül maradtak, s mivel – mint láttuk – az 1976-ban hatályba lépett Egyezségokmány kisebbségvédelmi cikkének alkalmazása is súlyos bizonytalanságok közepette kezdődött meg, ez a védelem sem volt hatékony még vagy két évtizedig. Azoknak az implikációknak a kibontása ugyanis, amelyekről Capotorti beszélt, valóban elhúzódott, s csak a Szovjetunió megroppanásakor gyorsult fel.

Megítélésem szerint tehát bizonyos értelemben a szóban forgó implikációk kibontásának részeként született meg az ENSZ kisebbségi nyilatkozata 1992-ben, s épült ki – nagyrészt ugyancsak a kilencvenes években – egy európai kisebbségvédelmi rendszer, mindenekelőtt a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája, valamint a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keretegyezménye elfogadásával. Ezek igen komoly előrelépések voltak, mindazonáltal – ahogy én látom – még ezekkel az instrumentumokkal sem fejeződött be az Egyezségokmány 27. cikkében rejlő erősebb tartalmak kibontása. Más kontinensek ugyanakkor nem hoztak létre ilyen regionális kisebbségvédelmi rendszereket, s ez a tény önmagában is jelzi, hogy Ausztrália, valamint az amerikai kontinens államai ma is a bevándorlók

²⁴ Vö. Thornberry, 1991. 180.

²⁵ Capotorti, Francesco: *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York: United Nations, 1979. iv.

önkéntes asszimilálásának elvét alkalmazzák, persze a korábbiaknál jóval körültekintőbb módon, és ma már értéknek tekintve azt a kulturális sokféleséget – vagy annak legalábbis sok elemét –, amely jelentős részben a bevándorlás eredménye.

Kymlicka és Patten: a nyelvi és kulturális jogok mint kisebbségi jogok

A múlt század nyolcvanas éveinek végétől új lendületet vett a kisebbségkutatók, nem kis részben Will Kymlicka és Alan Patten elméleti eredményeinek köszönhetően. Mind Kymlicka, mind Patten az emberi jogok doktrínájának, illetve az emberi jogok filozófiájának képviselője, és elméleti eredményeiket épp az teszi különösen izgalmassá, hogy ebből az emberi jogi alapállásból érvelnek újszerűen bizonyos kisebbségi jogok elismerése mellett.

Kymlicka a kisebbségek két alapvető típusát különbözteti meg: a nemzeti kisebbségeket és az etnikai csoportokat vagy kisebbségeket. Az előbbiek – röviden szólva – történelmi kisebbségek, kialakult intézményekkel, az utóbbiak viszont bevándorló kisebbségek intézmények, beágyazottság nélkül.²⁶

Kymlicka úgy véli, hogy a nemzeti kisebbségeket, illetve ezek tagjait erősebb nyelvi, kulturális és önkormányzati jogok illetik meg, mint az etnikai csoportokat vagy a bevándorló kisebbségeket, illetve ezek tagjait. Úgy véli továbbá, hogy a nemzeti többséget, illetve az ehhez tartozó személyeket szintén erősebb nyelvi, kulturális és önkormányzati jogok illetik meg, mint a bevándorlókat. Az utóbbi kérdésről egy helyen ezt írja: „ha amerikaiak egy csoportja úgy dönt, hogy kivándorol Svédországba, nincs joguk ahhoz, hogy a svéd kormányzat önkormányzati intézményeket biztosítson számukra vagy az anyanyelvükön nyújtson nekik közszolgáltatásokat... És hasonlóképpen, az Amerikába bevándorló svédeknek sincs alapjuk azoknak a nyelvi és önkormányzati jogoknak az igényléséhez, amelyek szükségesek lennének társadalmi kultúrájuk újraterejtéséhez”.²⁷ Természetesen összehasonlítja Kymlicka a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogait is a bevándorlók

²⁶ Bővebben I. Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. Oxford: Clarendon Press, 1995. 10–33.

²⁷ Kymlicka, 1995. 96.

jogaival, s itt szintén hasonló álláspontra helyezkedik, amikor leszögezi, hogy „...nem igazságtalan, hogy az amerikai kormány (és más nyugati demokráciák) úgy döntöttek, hogy nem adnak a bevándorlóknak olyan jogállást és nem biztosítanak nekik olyan erőforrásokat, amelyek szükségesek lennének ahhoz, hogy nemzeti kisebbségekké váljanak”.²⁸

Kymlicka e megállapításai az USA, Kanada és más fejlett államok mai gyakorlatára támaszkodnak, s ez szintén jelzi, hogy az egykor bevándorló országoknak nevezett államok jelenleg is elzárkóznak attól, hogy a bevándorlók számára elismerjenek olyan erős nyelvi és kulturális jogokat – mindenekelőtt hivatalos nyelvi jogokat²⁹ –, amilyeneket a többséghez tartozó személyek számára elismernek, és amilyeneket más államok a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára is elismernek, főleg Európában. Az is világos, hogy Kymlicka egyetért az USA-nak, Kanadának és más fejlett államoknak a bevándorlók jogait érintő említett gyakorlatával.

Az alaphelyzet tehát Kymlicka és a legtöbb állam jogrendje szerint is az, hogy a nyelvi és kulturális többséghez tartozó személyeket – és számos európai országban a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeket is – erősebb nyelvi és kulturális jogok illetik meg, mint a bevándorlókat, s ez azt jelenti, hogy a szóban forgó nyelvi és kulturális jogok nem illetnek meg mindenkit, ami viszont fölvet néhány súlyos problémát. Fölveti mindenekelőtt a nyelvi és kulturális megkülönböztetés, valamint a nem egyenlő bánásmód problémáját, sőt végső soron azt is, hogy lehetnek-e a szóban forgó jogok emberi jogok, hiszen az emberi jogok egyetemes, minden embert megillető jogok, ebben az esetben pedig ez a feltétel hiányzik. Mindebből Kymlicka – Pattennel együtt – le is vonta a következtetéseket; ezeket a legélesebben annak a főként nyelvész körök által képviselt álláspontnak a bírálata kapcsán fogalmazták meg, mely szerint „itt az ideje, hogy a pozitív *nyelvi emberi jogok*

²⁸ Kymlicka, 1995. 95.

²⁹ Az USA föderális alkotmánya hallgat a hivatalos nyelv kérdéséről, ez azonban nem jelenti azt, hogy az USA-nak föderális szinten ne lenne hivatalos nyelve. Hivatalos nyelve ugyanis minden államnak van, azon egyszerű oknál fogva, hogy egyetlen állam szervei sem képesek működni legalább egy nyelv használata nélkül, s az az egy vagy több nyelv, amelyet rendeltetésük betöltése során rendszeresen használnak akkor is hivatalos nyelv, ha ezt külön nem mondja ki jogrendjük.

[kiem. – A. Gy.] teljesen belefoglaltassanak a nemzetközi jogba.³⁰
Kymlicka és Patten erre egyebek közt így reagált:

De kétséges, hogy a nemzetközi jog képes lesz-e valaha is többre a legminimálisabb zsinórmértékek meghatározásánál. A különféle nyelvi csoportok tagjainak meglehetősen eltérőek a szükségletei, kívánságai és képességei a csoportok méretétől, területi koncentrációjától és történeti gyökereitől függően. Azok a zsinórmértékek, amelyek kielégítenek egy kicsi, szétszórt bevándorló csoportot, nem lesznek megfelelőek egy nagy, koncentrált történelmi kisebbségnek. Például az államilag finanszírozott, anyanyelven történő egyetemi oktatáshoz való jog értelmetlen lehet az előbbinek és alapvető az utóbbinak. Bármilyen kísérlet, amely az összes nyelvi csoportra alkalmazható jogok definiálására irányul, függetlenül ezek méretétől és szétszórtságától, valószínűleg szerény jogigényekre irányuló figyelemmel végződik. Az egyedüli nyelvi jogok, melyek ilyen egyetemes módon definiálhatók, minimális jogok – főként tolerancia-jogok plusz egy néhány szerény alkalmazkodási vagy támogatási jog (például tolmácshoz bíróságon). Ily módon a nyelvi emberi jogok elégtelenek a nyelvi igazságosság biztosításához, vagy ahhoz, hogy zsinórmértékeket nyújtsanak a nyelvi konfliktusok megoldásához. A nyelvi emberi jogi megközelítés végső soron abban a hibában szenved, hogy megkísérli elkerülni az elkerülhetetlent... Nem néz szembe a ténnyel, hogy a nyelvpolitikák *elkerülhetetlenül* [kiem. – A. Gy.] magukkal vonják egy korlátozott számú nyelv privilegizálását, s hogy ezért a nyelvi jogok elméletének célja, hogy zsinórmértékeket kínáljon annak a döntésnek az értékeléséhez, melynek tárgya, hogy mely összefüggésekben mely nyelveket kell privilegizálni.³¹

Nos, ebből és a korábban mondottakból kitűnik, hogy miért érvel mind Kymlicka, mind Patten bizonyos kisebbségi jogok elismerése

³⁰ Vö. Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert – Rannut, Mart (szerk.): *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1995. 17.

³¹ Kymlicka, Will – Patten, Alan: Language Rights and Political Theory. *Annual Review of Applied Linguistics*. 2003. 11.

mellett: azért, mert bár mindketten az emberi jogok doktrínájának, illetve e doktrína filozófiájának a képviselői, bizonyos nyelvi és kulturális jogokról azt tartják, hogy elismerésre méltók, de nem illetnek meg és nem is illelhetnek meg mindenkit, s ezért semmi esetre sem lehetnek emberi jogok. Úgy vélik továbbá, hogy az államok így vagy úgy elismerik e jogokat a történelmi többséghez, a nyelvi és a kulturális többséghez tartozó személyek számára, de nem mindig ismerik el a történelmi kisebbségekhez, a nyelvi és kulturális kisebbségekhez tartozó személyek számára, holott ezt is meg kellene tenniük, igaz, nem szükségképp egyenlő mértékben és formákban, hanem a kisebbségek helyzetéhez igazodva. Kymlicka szavaival: „célunknak kettősnek kell lennie: (a) kiegészíteni az egyéni emberi jogokat kisebbségi jogokkal, elismerve, hogy a specifikus kombináció országról országra különbözni fog; és (b) új belső, regionális vagy transznacionális mechanizmusokat találni, amelyek keretében a kormányzatok elszámoltathatók mind az emberi jogok, mind pedig a kisebbségi jogok tiszteletben tartásáért.”³²

Kymlickának és Pattennek ezek az eredményei igen fontosak és előre mutatóak. A magam részéről mindazonáltal úgy vélem, hogy azok a nyelvi és kulturális jogok, amelyekről Kymlicka és Patten – és sokan mások – azt tartják, hogy nem lehetnek egyetemes, minden embert megillető emberi jogok, mégiscsak emberi jogok, azaz mégiscsak megfogalmazhatók egyetemes, minden embert megillető jogokként, s ezért a nemzetközi jognak így is kellene őket elismernie. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kisebbségi jogoknak már nem is tulajdonítanék semmilyen szerepet. Amellett ugyanis, hogy úgy gondolom, a Kymlicka és Patten szerint csak kisebbségi jogokként elismerhető jogok elismerhetők egyetemes, minden

³² Kymlicka, Will: *Politics in the Vernacular*: Oxford: Oxford University Press, 2001. 88. Patten ehhez képest kissé visszalépett, az alapállást azonban nem adta fel. Kymlicka például az ezredfordulón kijelentette, hogy „sok tennivaló van még hátra”, „de annak az általánosabb kérdésnek a szempontjából, hogy vajon a kisebbségi jogok *természetüknél fogva* igazságtalanok, a vitának vége: a kisebbségi jogok védelmezői győzelmet arattak.” Lásd Kymlicka, 2001. 33. Patten erre 2014-ben úgy utalt vissza, hogy „Kymlicka győzelmi deklarációja kissé korai volt”. Lásd Patten, Alan: *Equal Recognition; The Moral Foundations of Minority Rights*. Princeton: Princeton University Press, 2014. 5. Patten Kymlickától való távolodásának fontos köztes állomása volt a hivatalos nyelvi jogokról szóló írása. Lásd Patten, Alan: *Who Should Have Official Language Rights? Supreme Court Law Review*, 2006. 101–115.

embert megillető jogokként is, az a véleményem, hogy ezek definiálása után még mindig maradnak olyan részletproblémák, amelyek ésszerű megoldása nehezen képzelhető el bizonyos kisebbségi jogok elismerése nélkül.

Az első feladat azonban az, hogy kimutassam: azok a nyelvi és kulturális jogok, amelyekről Kymlicka és Patten úgy gondolja, egyetemes emberi jogokként nem, csak kisebbségi jogokként fogalmazhatók meg és ismerhetők el, mégiscsak megfogalmazhatók és elismerhetők egyetemes emberi jogokként, s az emberi jogok nemzetközi jogának így is kellene őket definiálnia és elismernie.

Egy megoldhatatlannak tűnő elméleti probléma megoldásának kulcsa

Először is lássuk a problémát, és pedig legismertebb változatában, a hivatalos nyelvi jogok problémájaként. Erről már a múlt század kilencvenes éveinek elején így írt egy kommentátor:

A hivatalos nyelvek elmélete pesszimizmustól visszhangzik a tekintetben, hogy lehetséges-e bármilyen elegáns megoldás. Azt a megoldást, amely minden nyelv minden beszélőjét azonos módon kezeli, *kivihetetlennek* [kiem. - A. Gy.] tartják.³³

De miért tartották és tartják ma is kivihetetlennek az egyenlő bánásmódot a hivatalos nyelvvel kapcsolatban? A magyarázatért forduljunk ismét a már idézett kommentátorhoz:

Rendszerint azt állítják, hogy egy hatékony nyelvpolitika az összes nyelvnél kevesebbet tesz hivatalossá, és ezért méltánytalan, míg egy méltányos politika mindenki nyelvét hivatalossá teszi, vagy egy teljesen idegen nyelvet tesz hivatalossá és ezért nélkülözi a hatékonyságot.³⁴

³³ Pool, Jonathan: The Official Language Problem. *American Political Science Review*. 1991. 495–496.

³⁴ Pool, 1991. 496.

E magyarázat még mindig dodonai egy kicsit, de az előző idézettel egybeolvasva már felismerhető mögöttes az alapul szolgáló gondolat. Az nevezetesen, hogy azok a személyek, akiknek a saját nyelve hivatalos nyelv egy országban, előnyös helyzetben vannak azokhoz képest, akiknek a saját nyelve nem hivatalos nyelv ugyanott, s ennek a megkülönböztető bánásmódnak a problémáját csak úgy lehetne kiküszöbölni, ha mindenki nyelvét hivatalos nyelvvé tennék, vagy egy olyan nyelvet tennének hivatalos nyelvvé, amely nem anyanyelve vagy saját nyelve senkinek sem. A gond csak az, hogy ezek a megoldások nem látszanak sem ésszerűnek, sem megvalósíthatóknak.

Az első azért nem, mert minden országban meglehetősen sok nyelvet beszélnek, és elvben bármely nyelv beszélője elvetődhet minden országba és akár le is telepedhet ott, s így végső soron minden államban hivatalos nyelvvé kellene tenni az összes élő nyelvet. Ezek száma azonban ma mintegy 7000, s ez még akkor is nagyon sok, ha figyelembe vesszük, hogy e nyelvek túlnyomó többsége nem rendelkezik írásbeliséggel, s ezért csak korlátozottan tölthetné be a hivatalos nyelv funkcióit. A másik megoldás pedig azért problematikus, mert a mai viszonyok között nehezen képzelhető el, hogy senki ne tanulhasson a saját nyelvén, hogy senki ne intézhesse a saját nyelvén ügyeit a közigazgatási hatóságok és a bíróságok előtt, s hogy a tanárok, a köztisztviselők és a törvényhozók ne használhassák a saját nyelvüket hivatásuk gyakorlása során. Ha azonban mindkét említett megoldás ésszerűtlen és kivihetetlen a mai körülmények között, akkor maradnak a kompromisszumok.

Sokáig magam is úgy gondoltam, hogy a problémának nincs és nem is lehet kifogástalan elméleti megoldása, úgy öt évvel ezelőtt azonban hirtelen megvillant bennem valami, és úgy vélem, rájöttem arra, amiről azt hittem, hogy lehetetlen: az elméleti szempontból kifogástalan, kompromisszumot nem igénylő megoldásra. Ezt először a 2013-ban megjelent *Nyelvszabadság* című könyvemben fejtettem ki,³⁵ a gondolatmenet azonban nem keltett különösebb visszhangot, egy kivételtől eltekintve még a könyv recenzensei is átsiklottak fölötte. A megoldást most megpróbálom a lehető legvilágosabban ismertetni.

³⁵ Andrassy, 2013. 154–160.

Az első lépés annak felismerése, hogy a hivatalos nyelvvel összefüggő jogok, vagyis a hivatalos nyelvi jogok emberi jogok. Ez könnyen belátható: gondoljunk például a tisztességes bírói eljáráshoz való jogra, vagy a bűncselekménnyel vádolt személyeknek a védelemhez való jogára, vagy épp az oktatáshoz, s ezen belül a közoktatáshoz való jogra; ezeket mind emberi jogokként ismeri el az Emberi Jogok Nemzetközi Törvénye. Ezek a jogok azonban aligha gyakorolhatók nyelvhasználat nélkül: mert hogyan lehetne bírósági tárgyalást tartani legalább egy nyelv használata nélkül, vagy hogyan lehetne a bíróság előtt védekezni legalább egy nyelv használata nélkül, s hogyan lehetne oktatásban, rendes iskolai oktatásban részesülni legalább egy nyelv használata nélkül? Nyilván sehogy. De mely nyelven vagy nyelveken van joga mindenkinek e három jog gyakorlásához? Nos, mivel a kérdés emberi jogi kérdés, bármi legyen is a válasz rá, az emberi jogi válasz lesz. S mivel a bírósági eljárás nyelve és a közoktatás nyelve fogalmi okoknál fogva hivatalos nyelv, a válasz szükségképpen egy vagy több hivatalos nyelvet, s ezzel egy vagy több hivatalos nyelvi jogot fog megnevezni, illetve meghatározni.

A második lépés az, hogy megtaláljuk, mely nyelven van joga mindenkinek a szóban forgó három emberi jog gyakorlásához, és ezt sem nehéz kideríteni. Igen sok olyan ember van ugyanis, aki nem ért és nem is beszél más nyelvet az anyanyelvén, a saját nyelvén kívül, s mivel őket is megilleti a kérdéses három jog, joguk kell legyen hozzá, hogy a saját nyelvükön gyakorolják e jogokat. Vannak persze szép számmal olyan emberek is, akik a saját nyelvük mellett értenek és beszélnek egy vagy több más nyelvet is. Nekik vajon mely nyelven van joguk a három jog gyakorlására? Úgy vélem, nekik is a saját nyelvükön. Ha ugyanis nem így lenne, ez azt jelentené, hogy amint megtanulnak a saját nyelvükön kívül egy vagy több más nyelvet, elveszítik a jogukat a három emberi jog saját nyelven történő gyakorlásához. Ez azonban képtelenség, következésképpen ezeknek az embereknek is éppúgy emberi joguk van a három jog saját nyelven történő gyakorlásához, mint a többieknek.

Ez azonban azt jelenti, hogy mindenkinek emberi joga van ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként is használja, ami pedig magában foglalja azt a jogot, hogy a saját nyelve hivatalos nyelv legyen. Ha viszont ez így van, akkor kiesik az a megoldási lehetőség, hogy minden államban olyan nyelvet tegyenek hivatalos nyelvvé,

amely nem anyanyelve, illetve saját nyelve egyetlen embernek sem (ilyen nyelv lehetne egy kihalt nyelv, például a latin, vagy egy mesterséges nyelv, például az eszperantó). Marad tehát az a megoldási lehetőség, hogy minden ember nyelvét hivatalos nyelvvé kellene tenni minden országban.

A harmadik felismerés az, hogy a megmaradt megoldási lehetőséget megalapozó gondolatmenet hibás. A gondolatmenet úgy szól, hogy ahhoz, hogy az egyenlő bánásmód elve megvalósuljon, mindenki nyelvét hivatalos nyelvvé kell tenni a világ minden államában. Ebből annyi helyes, hogy mindenki nyelvét hivatalos nyelvvé kell tenni, ami már abból is következik, hogy – mint kimutattam – a saját nyelv hivatalos nyelvként való használatának joga emberi jog. Abból azonban, hogy mindenkinek joga van ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként (is) használja, s hogy ezért saját nyelve hivatalos nyelv legyen, még nem következik, hogy mindenkinek joga van ahhoz is, hogy a saját nyelve mindenhol, a világ minden államában hivatalos nyelv legyen. Csak annyi következik belőle, hogy mindenkinek joga van ahhoz, hogy a saját nyelve hivatalos nyelv legyen *valahol*, a világ valamely államában.

Csak hogy az emberi jogokat általában úgy fogják fel – kimondva vagy kimondatlanul –, hogy azok mindenkit megilletnek mindenhol a világon. Ezzel az általánosan elterjedt szemlélettel áll tehát szemben az imént levezetett megoldás. Szól-e ezen megoldás mellett a levezetésen kívül valami más is? Igen, szól: az emberi jogok nemzetközi joga, s közelebbről az Emberi Jogok Nemzetközi Törvénye.

Kétségtelen, hogy az Emberi Jogok Nemzetközi Törvénye is nagyrészt olyan jogokat ismer el, amelyek minden embert megilletnek mindenhol, de ha jobban utánanéznünk, akkor kiderül, hogy azért elismer olyan jogokat is, amelyek mindenkit megilletnek, de nem mindenhol. Az ilyen jogokat területhez kötött emberi jogoknak lehet nevezni. Azt állítom tehát, hogy az Emberi Jogok Nemzetközi Törvénye elismer területhez nem kötött és területhez kötött emberi jogokat egyaránt, mi több, elismer vegyes, részben területhez kötött, részben területhez nem kötött emberi jogokat is. A területhez kötött emberi jogokra a legjobb példát a politikai jogok szolgáltatják. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában a 21. cikk ismeri el e jogokat; a cikk első két bekezdése így szól:

(1) Mindenkinek joga van ahhoz, hogy részt vegyen *hazája* [kiem. – A. Gy.] közügyeinek igazgatásában közvetlenül vagy szabadon választott képviselők útján.

(2) Minden személynek egyenlő feltételek mellett joga van *saját hazájában* [kiem. – A. Gy.] közszolgálati állásokra való alkalmazásához.

Teljesen világos, hogy mind az (1) bekezdésben, mind pedig a (2) bekezdésben elismert jogok egyetemes, mindenkit megillető jogok, s hogy e jogokat a Nyilatkozat mindkét esetben egy meghatározott területhez, a hazához köti, s hogy eszerint minden embert csak e területen illetik meg ezek az emberi jogok, másutt, a világ más térségeiben nem. És ez épp így ésszerű: ugyancsak furcsállnánk, ha közölnék velünk, választójogunk nem csupán abban az egy vagy több országban van, amelynek állampolgárai vagyunk, hanem a világ valamennyi államában.

Mindezek után már kijelenthető, hogy a hivatalos nyelvi jogok valóban területhez kötött emberi jogok. Ha pedig e jogok területhez kötött emberi jogok, akkor már nem kell minden államnak több ezer nyelvet hivatalos nyelvvé tennie, jóval kevesebb is elég ahhoz, hogy minden állam elismerje mindenki jogát a saját nyelve hivatalos nyelvként való használatához, s ezzel egyben érvényesítse az egyenlő bánásmód elvét is a hivatalos nyelv intézményével kapcsolatban. Persze még így is lehetnek államok, amelyekben túl sok nyelvet kellene hivatalos nyelvvé tenni, e nehézségeken azonban segíthet a hivatalos nyelv intézményében rejlő rugalmasság, például úgy, hogy nem kell minden jogosult nyelvet az ország minden közigazgatási egységében hivatalos nyelvvé tenni.

Számunkra azonban most fontosabb az a kérdés, hogy kinek-kinek hol van joga ahhoz, hogy a saját nyelve hivatalos nyelv legyen. Nos, ezen a ponton válik ismét fontossá a hagyományos bevándorló államok gyakorlata: ezek az államok ugyanis a bevándorlók nyelveit nem teszik hivatalos nyelvvé, s nem teszik hivatalos nyelvvé még akkor sem, ha egyik-másik bevándorló nyelvet jóval többen beszélnek az országban, mint az ott hagyományosan beszélt nyelvek valamelyikét. Véleményem szerint ez a helyes és ésszerű megoldás, s emellett szólnak Kymlicka és Patten érvei is (amelyek közül persze nem mindegyikkel értek egyet). Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a bevándorlókat már nem illetik meg a hivatalos nyelvi jogok:

őket is megilletik, csak nem a befogadó államban, hanem a származási országukban. Ha tehát hazamennek, minden további nélkül élvezhetik ismét hivatalos nyelvi jogaikat. Én tehát úgy vélem – szemben Kymlickával –, hogy a bevándorlók azzal, hogy elhagyják hazájukat, nem mondanak le hallgatólágosan hivatalos nyelvi jogaikról;³⁶ nem, a helyzet szerintem az, hogy a hivatalos nyelvi jogok területhez kötött jogok, ezért nem illetik meg a bevándorlókat a befogadó államokban, miközben továbbra is élvezhetik e jogokat a származási államukban. Mindezekkel már meg is határoztam, hogy hol van mindenkinek joga ahhoz, hogy saját nyelve hivatalos nyelv legyen: abban az államban, amelyben a saját nyelve régtől fogva használt nyelv, és ő maga az e nyelvet régtől fogva használt közösséghez tartozik, vagy e közösségből származik.

A mondottakhoz már csak két fontos megjegyzést kell fűznöm. Az első a nyelvi jogokra vonatkozik, és úgy szól, hogy nem minden nyelvi emberi jog területhez kötött jog: a magánéletre vonatkozó nyelvi emberi jogok – amelyeket fentebb Kymlicka és Patten tolerancia-jogoknak nevezett – nagyrészt területhez nem kötött jogok: mindenkit megilletnek mindenhol. Jól látszott ez abból az ismertetésből is, amelyet Kanada küldött az önkéntes asszimiláció elvéről az Egyetemes Nyilatkozat szövegezési vitájában. Maybank ugyanis kijelentette, hogy „sok európai és nem-európai bevándorló van Kanadában. A bevándorlóknak joguk van a vallás gyakorlásához tetszésük szerint és jogukban áll a saját nyelvüket beszélni.” Maybank felszólalásából azonban éppígy kitűnt, hogy a bevándorlók joga a saját nyelvük használatához nem terjed ki például az oktatásra és – teszem hozzá most már én – nem terjed ki a hivatalos nyelvhasználat más színtereire sem, minthogy Kanadának két hivatalos nyelve van, az angol és a francia.

A másik megjegyzés a kulturális és vallási jogokra vonatkozik. Úgy vélem ugyanis, hogy azok a következtetések, amelyeket a nyelvi jogokkal kapcsolatban levontam, *mutatis mutandis* érvényesek a kulturális és vallási jogokra is. Tehát vannak bizonyos kulturális és vallási emberi jogok, főként a magánéletre vonatkozó jogok, amelyek területhez nem kötött jogok, vagyis mindenkit megilletnek mindenhol. Vannak azonban olyan kulturális és vallási emberi jogok is, amelyek a kormányzati szférával kapcsolatosak, és

³⁶ Vö. Kymlicka, 1995. 95–96.

amelyek már területhez kötöttek: mindenkit megilletnek, de nem mindenhol. S a hasonlóság fennáll annyiban is, hogy a területhez kötött jogok a bevándorlókat nem az őket befogadó államokban, hanem származási államukban illetik meg.

Összegzés

Európában ma heves közéleti viták folynak a bevándorlásról és a bevándorlók integrálásáról. A frontvonal két nagy tábor között húzódik, a bevándorlópártiak és a bevándorlást ellenzők között, s míg az előbbiek hisznek a főként más kontinensekről érkezett bevándorlók sikeres integrációjában, ellenfeleik meglehetősen szkeptikusak e tekintetben. A bevándorlópártiak gyakran hoznak fel emberi jogi érveket álláspontjuk alátámasztására, a bevándorlás-ellenes tábor viszont egyre többször illeti őket ezért az „emberi jogizmus,” az „emberi jogi dogmatizmus” vagy épp az „emberi jogi fundamentalizmus” vádjával.

E tanulmány szintén az emberi jogok felől közelítette meg a bevándorlók integrálásának kérdését, de mind a bevándorlópártiak, mind a bevándorlást ellenzők felfogásától eltérő eredményre jutott. E tanulmány szerint, ha az emberi jogok nemzetközi jogát helyesen értelmezzük, akkor az emberi jogoknak ez a joga ésszerű megoldást kínál a bevándorlók integrálásának problémájára: ráadásul egy kipróbált és bevált megoldást, amelyet az egykor bevándorló országoknak nevezett államok régóta alkalmaznak.

Európának persze nem kell átvennie a hagyományos bevándorló államok filozófiájának nevét, az önkéntes asszimilációt, hiszen ezt már a hagyományos befogadó államokban sem igen használják, s a lényeg egyébként is az emberi jogokban rejlik. Az ide vonatkozó emberi jogok pedig azt a követelményt állítják az egyes országok elé, hogy egyfelől biztosítsák a bevándorlóknak azokat a nyelvi és kulturális emberi jogokat, amelyek területhez nem kötött jogok, másfelől ismerjék el a bevándorlók területhez kötött nyelvi és kulturális emberi jogait is, rámutatva azonban arra, hogy e jogok már nem a befogadó államokban, hanem a származási államukban illetik meg őket. Végül, de nem utolsó sorban, az emberi jogok nemzetközi joga azt is megkívánja az egyes országoktól, hogy ismerjék el és biztosítsák maradéktalanul a történelmi kisebbségekhez tartozó

személyek nyelvi és kulturális emberi jogait: területhez nem kötött és területhez kötött emberi jogait egyaránt.

Felhasznált irodalom

- Andrássy György: *Nyelvi jogok*. Pécs: JPTE Európa Központ, 1998.
- Andrássy György: *Nyelvszabadság: egy egyetemes elismerésre váró egyetemes emberi jog*. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2013.
- Buza László: *A kisebbségek jogi helyzete*. Magyar Tudományos Akadémia, 1930.
- Capotorti, Francesco: *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York: United Nations, 1979.
- Claude, Inis: *National Minorities: An International Problem*. New York: Greenwood Press Publishers, 1955.
- Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918-1945*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.
- Humphrey, n John Peters: *Human Rights and the United Nations: a great adventure*. New York: Transnational Publishers, 1984.
- Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Kymlicka, Will: *Politics in the Vernacular*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Kymlicka, Will – Patten, Alan: *Language Rights and Political Theory*. *Annual Review of Applied Linguistics*. 2003.
- Lauterpacht, Hersch: *An International Bill of the Rights of Man*. New York: Columbia University Press, 1945.
- Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2003.
- Nowak, Manfred: *UN Covenant on Civil and Political Rights. CCPR Commentary*. Kehl: Engel Verlag, 2005.

- Patten, Alan: Who Should Have Official Language Rights? *Supreme Court Law Review*, 2006.
- Patten, Alan: *Equal Recognition; The Moral Foundations of Minority Rights*. Princeton: Princeton University Press, 2014.
- Pool, Jonathan: The Official Language Problem. *American Political Science Review*. 1991.
- Robinson, Jacob – Karbach, Oscar – Laserson, Max M. – Robinson, Nehemiah – Vichniak, Marc: *Were the Minorities Treaties a Failure?* New York: Institute of Jewish Affairs, 1943.
- Schechtman, J. B.: Decline of the International Protection of Minority Rights. *The Western Political Quarterly*. 1951/4.
- Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert – Rannut, Mart (szerk.): *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1995.
- Thornberry, Patrick: *International Law and the Rights of Minorities*. London: Clarendon Press, 1991.
- Varenes, Fernand de: *Language, Minorities and Human Rights*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996.

Principled bases of integrating migrants:
non-territorial and territorial human rights
by György Andrásy

In the last years a huge number of refugees and migrants came into Europe and most of them will remain there. The question is how to integrate them? The paper examines e.g. the principle of voluntary assimilation as this was represented by the countries of immigration during the international codification of human rights. The main conclusion is that international human rights law includes not only non-territorial but territorial human rights, and these provide the key to the solution of the dilemmas of integration.

Keywords: immigrants, historical minorities, voluntary assimilation, non-territorial human rights, territorial human rights.

SÁNDOR KLÁRA *

A velünk élő turanizmus

Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa, 2016.

S okan vártunk régóta egy összefoglaló munkára a magyar turanizmus történetéről. E gondolkodásmód jelentős szerepet játszott a 20. század első felének magyar politikai s még inkább kulturális vonulatai között, nyomai soha nem tűntek el teljesen. A rendszerváltás óta jól érzékelhetően, az utóbbi években pedig kifejezetten látványosan visszatért a közéleti beszédbe. Mint Ablonczy írja, ennek a hagyománynak az elemei velünk élnek, és erősebben hatnak, mint hinnénk, ma is „egy meghíusult álom díszletei között élünk”. Ugyanakkor, néhány fontos munkától eltekintve, alig van szakirodalma ennek e témának – talán azért is, mert ahhoz, hogy megszülessen ez a könyv, a szerzőnek komoly adatföltárást kellett végeznie levéltárakban, múzeumokban, családi archívumokban: naplók, levelek, jegyzőkönyvek, meghívók, följegyzések, hírlap- és folyóiratcikkek sokaságának átolvasására, kijegyzetelésére volt szükség, hogy kezünkbe vehessük a turanizmus történeti–eszmetörténeti megközelítésű leírását. Szükségtelen hát magyarázni, hogy a könyv hiánypótló.

A hiányt többféleképpen lehetett volna pótolni. Kaphattunk volna egy részletes, kronologikusan bemutatott leltárt arról, mikor, milyen céllal alakultak, s aztán hogyan működtek a turanista mozgalom különféle szervezetei, mikor mi történt velük, mikor, melyiknek ki volt a nagyvezére (elnöke), szövetségnagya (titkára), kincstárnoka (pénztárosa), rovója (jegyzője), mi történt az ösgyűléseken

* A szerző a SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék munkatársa. Email: sandor.klara@hung.u-szeged.hu

(közgyűléseken) és a törzsekben (vidéki szervezetekben), ki kivel mikor vezett össze, sértődött meg, vonult át másik szervezetbe. Kétségtelenül hasznos lenne egy ilyen pozitivistá adattár, sokunk munkáját könnyítené meg, de olvasgatásra kevésbé volna alkalmas. Lehetett volna a megközelítés a szemléleti skála másik pólusán: olyan eszmétörténeti munka, amely a turáni gondolat egyes részleteinek előzményeire, kialakulására, változataira, későbbi átalakulásaira koncentrálna, és kevesebbet törődik a turanizmust jellemző adatokkal. Érdekes lenne egy ilyen kötet is, ha a fent említett „áldomszlet” egyes darabjait akarjuk részletesen megismerni. Ablonczy Balázs e két lehetőség hibridjét hozta létre. Ezzel ugyan veszítettek azok, akik kézikönyvként szeretnék használni a kötetet, azok is, akik a keleti örökségre épülő politikai, illetve kulturális gondolkodás egyes elemeinek aprólékos történetét szerették volna olvasni, az olvasók többsége viszont jól járt, mert egy kötetben kap képet a magyar turanista mozgalom történetéről, gondolkodási előzményeiről, cselekvési módjairól, kulturális hatásairól, külpolitikai környezetéről és mai (utó)életéről is. Ezt a nem könnyű feladatot a szerző úgy oldotta meg, hogy a turanista mozgalom legerősebb korszakának, a 20. század első felének történeti leírását tematikus fejezetekkel egészítette ki.

A turanizmus sokféleképpen értelmezhető fogalom, rögtön a könyv elején számos, egymással többé-kevésbé érintkező, de eltérő értelmezési lehetőségek listáját találjuk. A szerző mindezeket egybevéve azt a tág definíciót adja, hogy a tárgyaül választott gondolkodási és cselekvési rendszer „a Keletről való gondolkodás közéleti–kulturális koncepcióinak levonása”; a könyv annak a közéleti érzékenységnek a története, „hogyan viszonyult a Kelethez, a magyar néprokonság gondolatához a honi értelmiség és a politika, milyen megoldásokat, javaslatokat dolgozott ki az eredettudat használására vagy felhasználására”.

A könyv első négy fejezete a mozgalom előzményeit, a Magyar Turáni Társaság, illetve a belőle kiszakadt szervezetek 1945-ig tartó történetét tárgyalja. Érinti a *Turán* eredeti jelentését – az irániakkal ellenséges kelet-iráni népek neve volt a 3. és 7. század között, ebből vált az északi nomádok megnevezésévé –, s hogy a fogalom az 1840-

es években már megjelent a magyar tudományos közbeszédben. A század vége felé több magyar expedíció is kutatta Ázsia földrajzát, állat- és növényvilágát, néprajzát, régészeti emlékeit, nyelveit, a századforduló körül több jelentős keleti magángyűjtemény jött létre, és nagy föltűnést keltett a finn képzőművészek Párizsban, a világkiállításon bemutatott törekvése a finn művészet megújítására, amit a paraszti hagyományokra alapozva képzeltek el. Időközben megerősödött Japán külpolitikai szerepe, megjelent a belpolitikai akarat arra, hogy Magyarország egyfajta sajátos „gyarmatosítást” hajtson végre a Balkánon, s Max Müller nyelvfelosztási elméletének formájában (a nem sémi és nem indoeurópai nyelveket turáni nyelveknek nevezte) egy ideje már készen állt a tudományos alapozás is arra, hogy rokonnépeket keresendő Ázsia felé forduljanak.

1910 végén alakult meg a Magyar Turáni Társaság, amely a II. világháború végéig fontos, 1918-ig pedig vezető szerepet játszott a mozgalom életében. Kezdetben az Ázsia iránti érdeklődés fölkelése volt a célja, 1918-tól már a rokon népekkel való kapcsolatteremtés elősegítését, a róluk szóló ismeretek terjesztését tekintette fő feladatának. A társaság tagságának egy része – arisztokraták, nagypolgárok, politikusok (1913 és 1945 között csaknem minden miniszterelnök tagja volt a társaságnak), a pénzügyi elithez vagy a sajtóhoz tartozók – „hivatalból” volt az akkor igen tekintélyes szervezet tagja. A tagok zöme tudományos érdeklődésből csatlakozott: tudományos kutatók, múzeumok, levéltárak dolgozói, műgyűjtők. A turáni eszme leglelkesebb hívei az aktivisták voltak: leginkább tanárok, iparosok, tisztviselők. Voltak jónéhányan – főként tudósok, művészek –, akik nem csatlakoztak turanista szervezethez, de munkájukon, művészetükben nyilvánvaló a keleti orientáció.

A Turáni Társaság céljai, tagságának eltérő érdeklődésével és szándékaival összhangban, többfélék voltak. Részük volt a magyar történelem keleti hátterének jobb megismerése, a „rokonnépek” (beleértve a finneket, észteket, törököket, mongolokat, esetleg japánokat) kultúrájának, nyelvének megismertetése a nagyközönséggel. De részük volt a külpolitikai orientáció

megváltoztatása, egyfajta elitképzés a kiválasztott ázsiai országok számára, hogy az ő lojalitásuk segítségével lehessen megvalósítani a civilizatorikus küldetést, azaz a Nyugatot elvinni Keletre, s megvalósítani a magyar érdeket, azaz kulturális és gazdasági befolyást szerezni Ázsiában. A legradikálisabb turanisták a magyar társadalom turáni reformját szorgalmazták: például hogy a történelmi egyházaktól megszabadulva térjünk vissza pogány vallásunkhoz, vagy hogy az iskolai tantervben kapjon kiemelt szerepet a keleti örökség.

Annak ellenére, hogy a háború esélytelenné tette a legmerészebb tervek megvalósítását, a turanista mozgalom aranykora 1916 és 1918 közé esett. 1916-ban a Turáni Társaság Magyar Keleti Kultúrközponttá alakult, és a Parlament felsőházi részében kapott helyet, önálló sajtóosztállyal és tudományos szakosztályokkal. Tetemes kormányzati támogatással, nagy presztízzsel működött a szervezet: expedíciókat szerveztek, Isztambulban kulturális intézet alakult, gazdasági tárgyalásokat folytattak különböző országokban, megerősödött a társaság folyóirata, a *Turán*, a hadifoglyok között antropológiai, néprajzi, nyelvészeti vizsgálatokat végeztek, alaposan megerősödött a törökbarát vonal, kétszáznál valamivel több török, bolgár, bosnyák, tatár, albán ösztöndíjas diák érkezett Magyarországra tanulni. A turanizmus mint gondolkodási keret szempontjából talán mégis az volt a legfontosabb, hogy – Ablonczy megfogalmazásával – „a közvélemény széles rétegei számára ez volt a Keletről való gondolkodással szembesülés pillanata”. Magyarországon akkoriban sokan álmodtak arról, hogy Budapest a turáni népek fővárosa lesz. Persze már ekkor sem mindenki rajongott az ázsiai nosztalgiáért: Germanus Gyula például betegesnek tartotta a turáni visszavágyódást, és a faji és nyelvi rokonság helyett a magyar kultúra európaiságát hangsúlyozta.

Az ellenérzések és bírálatok nemigen rendítették volna meg a társaságot, a vesztes háború és Trianon annál inkább. A győzedelmes terjeszkedés vágyát a Nyugatban való csalódás váltotta föl, s ez vált a turanista gondolkodás vezérmotivációjává. A Turáni Társaság mint szervezet is megsínylette ezt az időszakot: a társaságban is erősödő antiszemitizmus miatt a zsidó származású tudósok és polgárok

elhagyták a szervezetet, de a radikalizálódás és a dilettantizmus elől elmenekültek a tudósok is: ekkor hívták életre a keletkutatás népszerűsítésével foglalkozó, ma is létező Kőrösi Csoma Társaságot, és lapját, a *Kőrösi Csoma Archivum*-ot. A radikális turanisták, elégedetlenkedve a Társaság szerintük puha föllépésével, szintén új szervezetet alapítottak, a Magyarországi Turán Szövetséget. Pár évvel később azonban, mint Móra Ferenc írta, e „turáni mezőkre beütött az ördög”, a tisztújító ösgyűlésén egymásnak esett a társulat két fele. A szövetség jó időre eltűnt, tagjai szétszéledtek, más körökben próbálták érvényre juttatni nézeteiket. A Szövetség csak az 1930-as évek végén támadt újra föl, bátor és megvalósíthatatlan álmokat szöve arról, hogyan hozzák majd létre a Turáni Népek Levente- és Diákotthonát, hogyan állítanak monumentális Attila-szobrot, hogyan vezetik be az igazi turáni tantervet az iskolákban, alapítanak pártot vagy világszövetséget. Az éles antiszemitizmus sem állt távol tőlük.

Ugyanebben az időben, az 1920-as évek közepe táján kezdett talpra állni a Turáni Társaság, fő tevékenysége továbbra is az előadások, fölolvasások, vacsorák és nyelvtanfolyamok szervezése maradt, de szerepet kaptak a reformálódó Törökországba küldött mérnökök rekrutálásában is. A diplomáciai vonal továbbra is erős maradt a társaságban, de a magyar külpolitikában soha nem vált hivatalossá a keleti orientáció.

Az 1920-as években – ezt a mai turanisták nehezen hinnék el – a turanizmus legdinamikusabb ága a néprokonsági eszme követése volt. A gondolat Finnországból indult, de az észtek is korán ráharaptak. A néprokonsági eszmén alapuló finn–magyar–észti kapcsolatépítés elkötelezett hívévé vált a Turáni Társaság egyik alapítója, Teleki Pál, Klebelsberg Kunó szintén támogatta ezt az ideát, ennek következtében vezették be az iskolákban a néprokonsági nap ünneplését, a rádió és a filmhíradók pedig ontották a finnekről, észtekről, ritkábban a kisebb finnugor nyelvű népekről szóló ismeretterjesztő összeállításokat. A néprokonsági gondolat erősödését jól jelzi, hogy a Turáni Társaság 1931-ben fölvette nevébe a „Magyar Néprokonsági Egyesület” kiegészítést. Ezzel bizonyos szempontból saját riválisát teremtette meg: 1937-ben

megalakult a Magyar–Finn Társaság, és számos akciót, cselekvést, szervezést átvett a Turáni Társaságtól. Ebben az időben a „turáni” egyébként is kiszorult a komolyan vehető jelzők közül, lényegében csak a szélsőjobb használta pozitív felhanggal.

A bevezető fejezetet követő három egység a könyv törzse: a további fejezetek lényegében ezt az anyagot bővítik tovább egyes részletek kiemelésével. Ezek a fejezetek tárgyalják a turáni gondolat tartalmát, mozgalmá formálódását, irányait, cselekvési formáit, a turanizmus legfontosabb szervezeteit, ezekben találjuk a turanizmus fő alakjainak a portréját. E portrékat a szerző bravúrosan illesztette a szövegbe: nem nevük első előkerülésekor ismerjük meg a fontosabb szereplőket, így nem fulladunk bele az életrajzokba a kötet elején, hanem megfelelő pillanatban köthetünk újabb ismeretségeket, megfelelő porciókban kapjuk a turanizmus főalakjairól a legfontosabb ismereteket. Viszont, ha szabad telhetetlenkedni: nagyon jólesett volna, ha függelékben kapunk egy időrendi táblázatot az évszámokkal és az alapítók, tisztségviselők nevével – gondolom, sokan vagyunk, akik szívesen megspórolnák, hogy végignézzék az Ablonczy Balázs által már ellenőrzött adatokat.

A következő három fejezet a turanizmus mint eszme kulturális lecsapódásaival, illetve külpolitikai fogadtatásával foglalkozik. Az egyik a karakteresebb vidéki szervezetekkel (Miskolcon, Debrecenben, Gödöllőn), a székelykultusz fölvirágzásával, a turáni egyistenhívőkkel, illetve egy németellenes, katonai jellegű szerveződéssel, a Turáni Vadászok Országos Egyesületével. A következő azzal, hogyan vált egészen hétköznapivá a turanizmus mint gondolkodásmód: milyen módon jelent meg az iskolákban, a cserkészletben, az ifjúsági irodalomban, hogyan vált a *Turán* mint elnevezés olyannyira trendivé, hogy nem csak Horthy magánvonatát nevezték így, hanem lényegében bárminek a márkanéve lehetett: írószergyártól a szén- és fakereskedésen át a szőnyegszövő vagy cipőkészítő vállalatig számtalan cég választotta magának. Itt kapunk áttekintést arról is, milyen hatása volt a keleti irányultságnak a magyar építészetben és képzőművészetben – Ablonczy ezt a hagyatékot nevezi „a turanizmus egyetlen értékelhető örökségének”. A következő fejezet a magyar turanizmus külföldi kapcsolatait

tárgyalja: azt, miért nem volt alkalmas sem a finn és észti néprokonsági eszme, sem a sokkal inkább a pánturkizmusra hajló török hangulat, sem a japán kulturális és diplomáciai kapcsolat arra, hogy a magyar turanizmus lelkes partnerévé váljon – s ráadásul még nyugati fogadtatása is erősen elítélő volt.

A három tematikus fejezet után látszólag visszatérünk az időrendhez, az utolsó két fejezetben azonban nem a turanizmus félmúltbeli és jelenkori történetének kidolgozását kapjuk. Ezek a részek a tematikus fejezetekhez állnak közelebb, amennyiben azok is néhány kiemelten fontos jelenség bemutatásával jellemeznek egy-egy területet, s az utolsó két fejezet szintén – ez esetben a bemutatott téma az emigráció turanista körei, illetve a mai megjelenési formák közül néhány. Érthető ez az eljárás, hiszen az utolsó két fejezetből akár önálló könyveket lehetne írni.

Az utolsó előtti fejezetben a turáni gondolat 1945 utáni életéről kapunk képet: a sikertelen újrakezdésről, a társaság 1947-ben történt föloszlatásáról, s hogy hogyan szorult a turáni eszme emigrációba – és borult virágba a magyar-sumerológia (Komoróczy Géza kifejezése a dilettáns magyar–sumer nyelvokonításra) –, illetve hogyan kényszerült rejtőzködni itthon – a korábbi ismeretségek megmaradtak, a külföldön kiadott kéziratok magántársaságokban terjedtek. Ez volt az az időszak, amikor a finnugor népekkel való heves barátkozás végképp eltűnt a turanista gondolkodásból, sőt, a finnugor nyelvokonság elleni lázadás egyenesen kommunistaellenes politikai állásfoglalássá vált. A rendszerváltás után aztán gyorsan fölbukkantak a turanista könyvek is a boltokban, 1998-tól 2009-ig újra megjelent a *Turán* – 2015-ben bejelentett ismételt újraindulása azonban nem következett be.

A kötet utolsó fejezete két markáns közéleti jelenséget emel ki, amelyek erősen emlékeztetnek a 20. század első felének turanista ideológiája által motivált politikai cselekvésekre. Az egyik a Magyarok Országos Gyűlése és a Kurultáj megrendezése (és ennek háttérében a Turán Alapítvány, illetve a Magyar Turán Szövetség létrehozása), amelyet a kívülállók a hagyományőrzők magukat politikamentesnek nevező részének fejcsoválása ellenére elsősorban a szélsőjobboldalhoz kötnek – már csak azért is, mert a Jobbik

politizálásának első éveiben igen határozottan a turáni vonalat követte. A rendezvény azonban 2012 óta Lezsák Sándor, a parlament fideszes alelnöke révén soktízmilliós állami támogatást is kap. A Kurultáj igazi nyári turistalátványossággá lépett elő, 2016-ban már közel kétszázezren vettek részt rajta, a „rokontudatú népek” seregszemléjére (így hirdetik a találkozót) számos nagykövét és vendégcsoport érkezett, őket az Országházban fogadták. (Apró megjegyzés: azért abban kétségeim vannak, hogy a rendezvény előadásaiiban, s legfőképpen könyvkínálatában mennyire dominál újabban a tudományosság, mint a könyvben olvassuk – néhány kirakatelőadásra nézve talán igaz ez, de az alapítvány és a rendezvény honlapján tudományosnak hirdetett előadásokra kevésbé.)

A másik közéleti jelenség a Fidesz „keleti nyitása”, amely a párthoz kötődően először a 2010-es választási programban jelent meg, de mint a szerző fölhívja rá a figyelmet, évekkel korábban a Magyarok Világszövetségének az elnöke, Patrubány Miklós már megfogalmazta, hogy ideje újra keletre fordítani tekintetünket. A „keleti nyitás” azóta is napirenden van: egymást követik a gazdasági tárgyalások az ázsiai országokkal, jócskán megnőtt a diplomáciai érintkezések száma a „rokontudatú népekkel”, a Stipendium Hungaricum ösztöndíjat elsősorban ezen országok fiataljainak találták ki, és így tovább. Ablonczy megjegyzi: nem gondolja, hogy a kormány keleti nyitását kiötlő, bemutató és magyarázó politikusok turanisták lennének, hiszen nem tartják küldetésüknek a Nyugat megváltását és az ország keletre fordítását, de olyan beszédmódot alkalmaznak, amely részben a turanizmus elemeiből merít.

Ablonczy Balázs mindvégig tapintatos vizsgálata tárgyával, a könyv kiegyensúlyozottan empatikus. Nem rejtegeti a turáni mozgalom csöppet sem kedves vonásait – igaz, nem is hangsúlyozza agyon őket, és olykor mintha a szükségesnél több fölmentést kapnának a turániak (például abban a megjegyzésben, hogy a gondolatok 1945 utáni torzulására a diktatúra nyomása a magyarázat, hiszen a turanisták nagy részétől korábban sem állt távol az antiszemitizmus). De nem is gúnyolódik – ez sajnos gyakran előfordul a laikus történelem- és nyelvtörténet-értelmezések

bemutatásakor, a nyelvész recenzens szempontjából még sajnálatosabb, hogy elsősorban a nyelvészeti kritikákban találkozni ilyesmivel, valószínűleg Zsirai Miklós csodabogarainak s aztán Ligeti Lajos szintén nem finomkodó megjegyzéseinek mintája miatt. Pedig az ezredforduló nyelvészetében sem ismeretlen (korábban sem volt az, de csak néhány évtizede izmosodott meg ez a kutatási irány) a laikusok nyelvészeti nézeteit vizsgáló, lényegében antropológiai és kognitív megközelítésű kutatás, a népi nyelvészet (*folk linguistics*) tanulmányozása. De ha valaki nem vizsgálati tárgyként kezeli a laikus nézeteket, a gunyorosság akkor is alkalmatlan eszköz az ismeretek terjesztésre, és megakadályozza mások gondolkodásának megértését, márpedig az erre való törekvés és a fölfedező nyitottság nemcsak kívánatos, hanem kötelező attitűd (kellene hogy legyen) minden humán- és társadalomtudományi kutatásban. De nem kell nagy szavakat használnunk: az is elég, ha a kutató figyelembe veszi, hogy tudományosan tévedni nem morális kérdés – tudatosan hamisítani, elhallgatni, torzítani vagy nem megtenni mindent, hogy elkerüljük a tévedést, az, de a laikus történészkedők és nyelvészkedők közül sokan valódi meggyőződésből mondják, amit mondanak. Az is elég, ha a kutató valóban kíváncsi a gondolatok kialakulásának motivációira, terjedésük okaira és föltételeire. A könyvet olvasva az volt az érzésem, hogy szerzője tényleg kíváncsi volt a turanizmus 1945 előtti szereplőire és gondolkodásukra.

A könyv ugyanis valószínűleg azért tapintatos saját tárgyával, mert emberközeli: Ablonczy Balázs elsősorban emberek gondolkodásának, közösségeinek a történetét mutatja be, nem önmagukban az ideákat és eseményeket. (Ez korántsem olyan természetes a humán szakirodalomban sem, amilyenek hangzik.) Maga is írja: a magyar turanizmus története elsősorban nem a szervezetek, hanem a turáni gondolatot különféle módozatokban és intenzitással magukénak valló személyek történeteinek, közösségeinek története. Ezt az emberközelséget a szerző kifejezetten hangsúlyozza az üdítően esszéisztikus stílussal, a sok fényképpel és idézettel, de ide vehetjük az elsősorban a portrékban megjelenő csipkelődéseket, olykor erősebb iróniát, sőt, némelyik megjegyzést akár apró gonoszkodásnak is olvashatjuk – ezt nem

rosszallásképp írom, ezek a kiszólások a turanista főszereplők némelyikének jelleméről kimondottan jót tesznek a könyvnek. Hálásak lehetnek az olvasók a kellemesen adagolt (bár a könyv második felére megfogyatkozó) mikrotörténeti megjegyzésekért is, például arról, hol és mennyiért vették a virágot Pekár Gyulának, a Turáni Társaság 1937-ben elhunyt elnökének a temetésére, miért vitt magával több láda kockacukrot Györffy István néprajzkutató egy anatóliai expedícióra (és miért maradt az egész végül Isztambulban), hogyan juttatta betegágyba egy alaposabb budapesti masszázs a finn nyelvész Eemil Setälät, és így tovább.

Ablonczy nem erőlteti, hogy az olvasó hozzá hasonlóan megértő legyen, de lehetővé teszi az értő olvasást. Például elegáns diszkrécióval meséli el, hogy a korai turanizmus egyik vezéralakjának, a Kelet-Ázsiai Múzeum alapítójának, Felvinczi Takács Zoltán művészettörténésznek a lánya hegedűművész volt, s keresztanyja a szintén turáni gondolkodással jellemezhető Szörényi Gyula grafikusművész kisebbik (s nem idősebbik, de soha nagyobb tévedés ne legyen könyvben) fiának, Leventének, s hogy a Szörényi-fiúk ebben a szellemi környezetben nőttek föl. Nem rágja az olvasó szájába, de sokan lehetnek, akik ezzel a háttérrel jobban értik, miért a népzene volt az Illés egyik inspirálója, hogyan keveredett a rockzenész az 1998-ban újraindított *Turán* szerkesztőbizottságába, s egy időben a pilisi csakravadászok környékére.

Nincs tudományos munka, amelyben ne találnánk olyan megjegyzést, kijelentést, amellyel köztöködni lehet, ha a recenzensnek ahhoz van kedve. Nekem nincs, mert fontos és jó a könyv, amelyről írok. De egyébként is alig volt olyan része a szövegnek, amelyhez kérdőjelet tennék. Néhol félreérthető a fogalmazás (Vámbéry, a 32. oldalon olvasható megjegyzéssel szemben nemhogy nem keverte a nyelv és az etnikum történetét, de kifejezetten megróttá finnpárti vitapartnereit, akik viszont igen); van, hogy az olvasó még többet szeretne kapni (igaz, hogy környezetünkben hemzsegnék a keleti gondolat jelei, mint olvassuk, de a könyv ezeknek csak egy részét érinti); van, hogy kicsit hiányzik egy kérdés fölvetése (érdekes lenne fölteni, mennyiben dokumentálható, ha egyáltalán, hogy a kommunista–szocialista

érában tudománypolitikai nyomás is érvényesült-e a nomád múlt és a török kapcsolatok jelentőségének csökkentése érdekében). A turanizmusnak jócskán voltak a 19. század előtt is gondolati előkészítői, nemcsak a masszív hunhagyomány (erre röviden utal Ablonczy is), a keleti ősök keresése Julianuséktól kezdve, jelen volt – ki tudja, mikortól, talán részleges, de folytonos hagyományként – a keleti származás tana, s bár más orientációval, de habitusként évszázadok óta jelen volt a küldetésesség, a kiválasztottság tudata is. Az előzmények leírása és az 1945 utáni történet tehát elnagyoltabb, mint a 20. század első felének alapos tárgyalása, ezt részben indokolja azonban, hogy mégis az az időszak volt a turáni eszme fő korszaka. És persze mindezek jórészt érdeklődésbeli eltérések szerző és olvasó között, az volna furcsa, ha nem lennének ilyenek.

Vannak értelmezési különbségek is – szintén az lenne érthetetlen, ha nem volnának. Nekem például kérdéses, mennyiben nevezhető Lükő Gábor és Mándoky Kongur István olyan „hídembernek”, aki „az államszocialista Magyarországon is megjelenítette a keleti gondolkodás hagyományát”, és áttemelte „a turáni/keleti gondolat egyes elemeit a rendszerváltás utáni közgondolkodásba” (234). Mándoky, mint Ablonczy Balázs is írja, erős kun-tudattal rendelkezett, tudományos munkájának középpontjában a magyarországi kun nyelv és ennek emlékei álltak. Írásait olvasva – vagy vele beszélgetve – azonban nem volt olyan érzésem, hogy valamiféle keleti nyitást akarna a magyar politikában (a kazakokkal való szorosabb kapcsolata kun identitásával, s aztán házasságával is jól magyarázható), s az sem, hogy civilizatorikus küldetést érezne a Kelettel kapcsolatban: úgy vélem, érdemes megkülönböztetni, ki foglalkozik a Kelettel ehhez hasonló turáni célok miatt, s ki azért, mert – akár saját etnikai tudata által motiválva – ez a kutatási területe és egyben akár szenvedélye. Azt gondolom, attól sem lesz valaki „hídember” (s ez érvényes Lükőre és a hasonló kontextusban emlegetett László Gyulára is), hogy a hivatalos vonallal szemben, az akadémiai fősodrason kívül munkássága egyfajta alternatívitást jelenít meg. Az ilyen szembenállásnak, alább Lükőnél látni fogjuk, más oka is lehet – de Mándokyra még ez sem érvényes, a kun emlékekről írott könyve minden céhes szabálynak megfelel. (És itt

lenne különösen érdekes a fentebb említett hiányzó kérdés, az államszocialista időszakban a turkológia hivatalosan meghúzott korlátainak vizsgálata.)

Lükőt olvasva sem volt olyan érzésem, hogy turanista vagy turanista beütésű szerzőt olvasok. Ellenkezőleg: a szomszéd népek jobb megismerésének szükségességét hirdette, s ennek érdekében munkálkodott, elsősorban a román folklórt kutatva – ezt egyébként Ablonczy is kiemeli. Az, hogy Györffy-tanítványként a néprajzot a régi (pogány) magyar kultúra legfőbb kincsestárának tekintette, természetes volt, a magyar folklorisztikának ez nem csak abban az időben, hanem még később is jellemzője maradt, nem kellett hozzá turáni gondolkodás. Lükő Gábor másik mestere – ezt szintén jól tudja a szerző is, hiszen írja – Karácsony Sándor volt, akit végképp nem lehet turanistának nevezni, noha sokan gondolhatják róla, hiszen munkái tele vannak a magyar lélek keleti mivoltának emlegetésével. Karácsony speciális terminológiájában azonban a „magyar”– „keleti”– „mellérendelő” szinonimasor nem etnikai (nem is grammatikai), hanem kognitív–nyelvi–metafizikai tartalmat hordoz, a képi, elsődleges tapasztalást, a magunkhoz engedést, a viszonyban levést fejezi ki az absztrakció kognitív értelemben is tárgyiasító mivoltával szemben (filozófiája Martin Buber *Én–Te* és *Én–Ő* viszonyával vagy Bahtyin dialóguselméletével rokon), s mindezt erős keresztény metafizikával kapcsolja össze. Lükő nem fejtette ki részletesen Karácsony nézeteit – miért is tette volna, ott voltak Karácsony munkái –, hanem megélte és alkalmazta (afféle mellérendelő módon). Ami megtévesztő lehet talán, hogy Karácsony – és Lükő – sok szempontból a 20. századra elsüllyedt humboldtiánus paradigma örököse volt, s ilyen értelemben munkáik, de legalábbis bizonyos megfogalmazásaik nehezen értelmezhetők az időközben uralkodóvá vált, és klasszikusan „alárendelő” (absztraháló) pozitivista, illetve strukturalista paradigma vernakulárisát beszélők számára. (Jól értelmezhető viszont a karácsonyi társaslélektan – azaz a szociálpszichológiával vegyített antropológia – a Németországból Amerikába exportált, s ott kibontakozott relativista antropológiai iskola szemléletében, minthogy az is a humboldti szemlélet folytatása.) Lükő évtizedekre

szóló perifériára szorulásához nem kellett a keleti örökség hangsúlyozása, elég volt hozzá a Karácsonnyal való szoros kapcsolat.

A keleti örökséggel számoló gondolkodás hagyományainak vizsgálata azonban valóban fontos, hiszen tömegével vannak a „hidak”: olyan művek, amelyek a 20. század első felében születtek, de a 20. század második felében is rendszeres használatban voltak (s ma is használatban vannak), s terjesztették a turanizmusban is megtalálható elemeket. Csak két példával: Weöres 1941-ben írt *Holdbeli csónakos*-ában számtalan hagyomány motívumaival találkozunk, de a fő keret egyértelműen a magyar keleti hagyomány (Szkítia, fehér sólyom, magyar népmesei alakok, öreg táltos, áldozatbemutató stb.), ha tetszik, akkor a néprokonsági eszme megjelenítésével (a nevével még a medvekultuszt is beidéző lapp királyfi a Szkítiában élő magyar fejedelem lányának igazi párja), ráadásul a „nyugati Nap” egyenesen gyűlöli a magyar királylányt, a nyugatiak elárulják. A 20. század elejétől minden magyar kisdíák olvasókönyvében megtalálhatók Móra Ferenc Attiláról szóló történetei, természetesen a Csodaszarvas mondája is. Kérdéses, mennyire tartoznak ezek a művek a turanizmus átörökítéséhez – vagy mennyire „hídemberek” azok a kutatók, akik az 1945 után megengedettnél–megszokottnál szorosabb honfoglalás előtti török kapcsolatokat föltételeztek, esetleg a székelyeket csatlakozott török néprésznek tartották, vagy azok a művészek, akik keleti motívumokat értelmeztek át. A turanizmus fogalmának nagyon tág értelmezése szerint oda tartoznak, de az ilyen módon parttalaná váló fogalom nemigen segít a turáni mozgalom megértésében, amelyben a „keleti elemek” sokkal sűrűbben vannak jelen, ráadásul politikai, kultúrpolitikai, gazdasági szándékokkal összekapcsolva.

E közzétett megjegyzésekből jól látszik: ezek nem a könyv hiányosságaiból fakadnak, sokkal inkább a recenzens számára is továbbgondolásra, beszélgetésekre, újraértelmezésre ösztönző interpretációs különbségek – vagy pusztán abban az értelemben hiányok, hogy egyszerűen szívesen olvastam volna ebből a szövegből akár kétszer ennyit. Mert Ablonczy Balázs könyve nemcsak hiánypótló, nemcsak fontos, de élvezetes olvasmány is. Győződjenek meg róla.

NAGY PÁL*

Egyházak és cigányok évszázadai

Landauer Attila (bev., szerk.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2016, Károli Könyvek, Sorozatszerkesztő dr. Sepsi Enikő.

Néhány év óta a romákra/cigányokra irányuló kutatások kedvelt témája lett a cigánypasztoráció, a cigánymisszió. Az e területen született szakirodalom rendkívül egyenetlen színvonalú, rengeteg fogalmi zavar és klisék jellemzik. A kérdéskör historikus aspektusainak kellően színvonalas tudományos feldolgozása még nem történt meg. A különféle tanulmányokban és konferenciákon elhangzó előadásokban a történeti kontextusból kivett, cigányokra vonatkozó egyházi és vallási adatok felsorolásával találkozhatunk. Máskor pedig a „történeti” kérdésfeltevés kimerül valamiféle ősködökbe homályosuló, sohasem létezett „cigány vallás” feltételezésével, esetleg azzal a semmitmondó és valótlan sztereotípiával, hogy a cigányok mindig és mindenhol római katolikusok.

Landauer Attila egyenesen kutatói érdektelenségről beszél, szerinte a történeti egyházak és a cigányok közötti érintkezés elkerülte a szerzők többségének figyelmét. Arra vállalkozott, hogy kötetbe gyűjtse és kiadja azokat a legfontosabb forrásokat, amelyek megfelelő kiindulást jelenthetnek az egyházak cigányokhoz való kapcsolatának, valamint a cigányok vallásgyakorlásának forráskritikai szemléletű, összefüggéseket feltáró történeti feldolgozásához. A könyv Landauer első önálló kötete, monstruózus forráskiadvány. A dokumentumok többsége a protestáns felekezetek,

* A szerző történész. E-mail: nagy.szie@gmail.com.

különösen a reformátusok cigányokkal való kapcsolatának forrása, de a „keresztyén” szó a címben nem jelent protestáns kizárólagosságot, helyet kaptak benne római katolikusok is, főként egyházi szerzők írásai.

A hazai kutatásban kétségtelenül hiátust betöltő kötet nem csupán olvasóként és a magyarországi cigány csoportok történetének kutatójaként került a kezembe. Landauer Attilával való közel évtizedes szakmai kapcsolatom révén jól ismerem munkásságának állomásait, a kötet megszületését pedig lektorként közelről követhettem. Landauer eredetileg a cigányok iskoláztatását akarta témája rendezőelvévé tenni, ebből nőtt ki egy szélesebb szempontrendszer és egy látszólag túlbujánzott, vaskos kiadvány. A szövegközlések kiterjesztése jót tett a tárgyi gazdagságnak, a kutatók és az érdeklődők számára így használhatóbb lett, további kutatási részművek sokféleségét kínálja. Szűkebb merítés esetén nem kaptuk volna meg a missziótörténeten túlmutató társadalom- és művelődéstörténeti aspektusok megismerésének lehetőségét, illetve kevésbé érvényesülhetett volna a szerzőnek az a szándéka, hogy ne egyszerűen érdekességet jelentő szövegeket adjon közre, hanem *„az egyházaink történetére vonatkozó, mind pedig a cigány népesség történetét és egykori helyzetét illető ismereteinket”* gyarapítsa. Ugyanakkor a tárgymutató hiánya megnehezíti az eligazodást, az egyéni kutatói érdeklődés körébe vonható konkrét szövegek kiválasztását. A tartalomjegyzék és a névmutató ebben a vonatkozásban csak korlátozott támpontokat nyújt. Szerencsés lett volna esetleg a tartalomjegyzékben minden tételnél a rövid tartalmi jelzés, a megjelenés helyén és időpontján kívül, valamint bővebb fejregeszták írása egy-egy szöveg elé. Ki kell viszont emelnünk a Landauertől megszokott körültekintéssel és aprólékos adatgazdagsággal készített lábjegyzeteket, továbbá az alapos szakirodalmi és forrásokban való tájékozottságot, amely alapján a bevezetést megírta.

A 35 oldalas bevezetésben a kiadvány terjedelméhez mérten rövid, ám tartalmas és filológiai igényességű áttekintést kapunk a történeti egyházak és a cigányság kapcsolatáról. Landauer a református egyház megszületésének 16. századi kontextusából indul ki és dominánsan ezen a szálon visz bennünket tovább a 20. század közepéig, azaz a református egyház és a cigányok közötti kapcsolat a történeti bevezetés elsődleges kerete.

Óvatos mértéktartással veti fel Landauer a cigányokról ismert legkorábbi, 17. századi anyakönyvi adatoknál, hogy a korabeli forrásokban nem mindig egyértelmű kit tekinthetünk cigánynak. Teljesen biztosak csak akkor lehetünk ebben, ha egy forrásban konkrétan meg is mondják, hogy cigány az a személy, akire a bejegyzés vonatkozik. Bármily esetlegesek is némely adatcsoportok, rendkívül fontos Landauernek az az észrevétele, hogy a Késmárkon, Rozsnyón és máshol fennmaradt anyakönyvi bejegyzések nem egy örök vándorló és üldözött népességet mutatnak, hanem a helyi társadalomba szervesen beletartozó embereket. Kérdések sokaságát vetik fel a további kutatás számára ezek az adatok: miért, mely tényezők hatására következik be változás a 17. századra a 16. század elejéhez képest? Milyen területi és vallási összefüggések húzódnak a cigányok eltérő vallásgyakorlásának és életmódjának hátterében? Mi magyarázza a református és katolikus iratokból kirajzolódó kép eltéréseit?

Augustini ab Hortisnak az 1770-es években készült művét megelőző időkből a cigányok kulturális sajátosságairól rendkívül töredékes adataink vannak. Ezért különösen fontosak a cigány nyelv iránti érdeklődés forrásai, illetve a nyelvészeti munkák, melynek sorát Martinus Kelpinus (Kelp Márton) munkája nyitja 1684-ben. Hasonló jelentősége van a cigány gyermekek iskoláztatására vonatkozó adatoknak. A jezsuiták tevékenységének, Erdély sajátos viszonyainak és az 1624-es gyulafehérvári országgyűlés jobbágyfiak tanulására vonatkozó döntésének részletesebb elemzése is további kutatási feladat lesz, melyhez Landauer szintén támpontokat nyújt. Saját kutatásaiból az erdélyi református kollégiumokban tanuló, értelmiségivé váló cigány fiatalemberek életútjának feltárását összegzi a bevezetésben. Különösen fontos társadalomtörténeti tanulsága Belényesi Grausser alias Vaskohi Dávid, Császlai Mihály, Siklósi György és mások karrierjének, hogy milyen összefüggés van az iskolázottság és a mobilitás között, a felemelkedés miként vezet(het) oda, hogy egy cigány értelmiségi társadalmi értelemben megszűnik cigány lenni. Egy-egy családban, rokonsági rendszerben ennek sajátos generációs üteme van. Az életutak prozopográfiai elemzésével a 17. századtól a 20. századig vizsgálható ez a probléma is.

A 18. században a cigány nyelv iránti protestáns érdeklődés fokozott megnyilvánulásával találkozunk. Landauer olyan tudósok

munkásságát tekinti át, akiket a mai romológia és az ún. cigánykutatók nem ismer, pedig tevékenységük fontos (lenne) a cigányok korábbi nyelvi állapotának, illetve a romani nyelvvaltozatoknak a megismerésében. Legismertebb Váli István, akinek a személye és pályája körüli zavarosságokat Landauer Attila tisztázta. Új fejezetet nyitott a cigányok iránti tudományos érdeklődésben Augustini ab Hortis, az első, cigányokról szóló valóban modern tudományos áttekintés szerzője, valamint Szathmári Pap Mihály, aki az első komoly magyarországi szógyűjtemény összeállítója. Szathmárinak munkatársa volt Vistai Farkas Mihály, a kolozsvári kollégium cigány diákja.

Landauer a 18. századi szövegek alapján arra jut, hogy a református környezetben élő cigányok letelepedettek voltak és részesei a református egyházi és hitéletnek. Például fizették a párbért, ha nem volt pénzük, akkor ledolgozták. Az, hogy a reformátusok magától értetődően az egyházhoz tartozónak tekintették a cigányokat, nézetem szerint is letelepedettséget mutat, de érdemes arra is figyelni és rákérdezni, hogy vajon miért hozott a Debreceni Egyházmegye szuperintendenciája külön rendelkezést a cigányokról. Azaz, miért volt mégis valamiféle sajátos helyzete a cigányoknak, ami kétségkívül a társadalmi pozícióban is érvényesült, esetleg távolságot jelentett a cigányok és nem cigányok között.

Kritikai észrevételként hadd jegyezzem meg, hogy a 18. század közepétől rendelkezésünkre állnak olyan cigányösszeírások, amelyekből megállapítható a cigányok vallási tagolódása. De nem ennek a forrásfajtának a kiadását hiányolom, hanem sommás beépítését a cigányok egyházon belüli helyzetének és vallásosságának értelmezésébe. Sőt, engedtessek meg azt is felvetni, hogy a 18. századi összeírási adatok összevethetők az 1893-as összeírás hasonló adataival. Példaként az erdélyi cigányok 1783-as guberniumi összeírását említhetem meg. A cigányok között megtaláljuk valamennyi erdélyi vallásfelekezetet, a cigány népesség ugyanúgy tagolt vallásilag, csak némileg más arányokkal, mint a nem cigányok és a területi összefüggések is ugyanolyanok.

Landauer rendkívüli precizitással vezet végig bennünket a cigány nyelv iránti érdeklődés, valamint a különböző cigány nyelvű szövegek közlésének és szótárkészítések történetén, szerzők sokaságának idetartozó tevékenységét és műveiket ismertetve. Aranka Györgytől, Beregszászi Nagy Pálon, Gyarmathi Sámuelen és

Kazinczy Ferencen át az első „ciganológus triászig”, azaz József főhercegig, Wliskoicki Henrikig és Herrmann Antalig. Érinti továbbá Szmodics János, Nagy Iván, Ipolysági Balogh János, Ponori Thewrewk Emil, Breznyik János, Nagyidai Sztojka Ferenc munkásságát. Felhívja a figyelmet a szerzők megítélésének ellentmondásosságára, a tudománytalanságokra és a tévedésekre. Hiányolom viszont annak felvetését, hogy a 18. század utolsó harmadától egy évszázadon át mely tényezők inspirálták ezeknek a szerzőknek a cigányok, illetve a cigány nyelv iránti érdeklődését. Néhány nyelvészeti adalékot megismertünk ugyan, de talán érdemes lett volna röviden érinteni a felvilágosodás hatását, a jozefinista értelmiség társadalmi és tudományos kérdések iránti fogékonyságát, a 19. században pedig a tudományágak specializálódását és fejlődését. A magam részéről a 19. századi nyelvi érdeklődést párhuzamba állítanám és összevetném a cigányok iránti képzőművészeti érdeklődéssel, még ha ez nem is tartozik szorosan a történeti egyházak és a cigányok kapcsolatának történetéhez. Ez lenne ugyanis a gondos, szakavatott adatfeltáráson és adatkezelésen túl az a kontextus, amelyet Landauer maga is hiányol a cigányokról író szerzőknél.

A bevezetést olvasva, a 49. oldalon fogalmazódik meg az, amin a recenzens végig gondolkodott a szöveget olvasva: történeti szempontból milyen értelemben beszélhetünk cigánymisszióról, mit is jelent az egyházak és a cigányok kapcsolata? Landauer úgy véli, hogy „*mai fogalmaink szerinti cigánymisszió*” jóval régebb óta folyt, mint ahogy a cigánymisszió kifejezés megszületett, de a téma jelenlegi kutatottsága mellett nem lehet az egyházak és a cigányok viszonyáról általános és nagyobb léptékű kijelentéseket tenni. Ez egy nagyon tisztességes kutatói álláspont, amivel alapvetően egyet is értek, mégis élek némi kritikával és felvetem, hogy célszerű lett volna ezt a kérdést fogalmilag és kronológiailag árnyalni, illetve nem kizárólag a református terminológiával és logikával felvetni. Mit jelent ma a cigánymisszió, miért és mióta létezik? A koraujkori, zsinati iratokból származó szövegek főleg a szentségek cigányoknak való kiszolgáltatásáról szólnak, valamint arról a dilemmáról, hogy sok cigány az egyház szempontjából hittagadónak számított. Tekinthető-e mai értelemben cigánymissziós kérdésnek az a rigorózus magatartás, ami a 16. századi szövegekben megfogalmazódik: „*A cigányokat és hasonló hitehagyókat, kik az*

igaz vallás alapja nélkül szűkölködnek nem kell bocsátani a keresztségre és az úrvacsorához.” (65. old., a debreceni zsinat cikkelyeiből). Egy másik cikkelyben pedig ez áll: *„Sőt, még ha meghalnak is, nem kell őket tisztességes temetéssel eltakarítani”*. (66. old., a Felső-magyarországi cikkek).

A 19. századi cigánymisszióról bátrabban beszél és rövid elemzést ad: *„A cigány népesség iránti egyházi érdeklődést, felelősséget a tizenkilencedik század második felében és végén továbbra is az jellemezte, ami a korábbi évszázadokban, nevezetesen hogy nem vált el élesen a más közösségek, néprétegek, illetve általánosságban más társadalmi csoportok felé megnyilvánuló egyházi szolgálattól.”* Ha ez így van, akkor miért beszélhetünk arról, hogy mai érelemben vett cigánymisszió régóta létezik? Beszélhetünk-e és indokolt-e beszélünk a cigánymisszió történetéről? A cigánymisszió, illetve az egyházak és a cigányok kapcsolatának története tehát egy metatörténeti kerete a szövegek közléseknek.

A bevezetés végén olyan lehetséges kutatási témákat vet fel Landauer Attila, amik mostanáig elkerülték a cigányok iránt érdeklődők figyelmét. A 19. század második felétől városi zenész cigánycsaládok gyermekeinek értelmiségivé válása, a Bethánia Szövetség és az Újszövetséget cigány nyelvre fordító Csoma Krisztina tevékenysége, a protestáns kiségyházak és a cigányok kapcsolata, az 1870-es évektől az 1940-es évekig dokumentálható csoportos cigány esküvők.

A bevezetés és a szövegek közlések közötti, három oldalnyi *„A közölt szövegekről és a szövegek közléséről”* címet viselő részben általában éles kritikát fogalmaz meg, amikor azt írja, *„hogy a cigánysággal kapcsolatos tudományos és ismeretterjesztő gondolkodás hagyományosan színvonalatlan”*, ebből adódóan tévedésekre és pontatlanságokra számíthatunk, melyeknek kijavítására nem vállalkozhatott. Expressis verbis nem mondja ki, de óvatosságra és kritikai szemléletre inti kiadványának olvasóit. Szeretnék gyorsan megnyugtanni mindenkit, aki használni fogja Landauer forráskiadványát, annyira azért nem beszélhetünk tragikus színvonalatlanságról, hogy ne lett volna érdemes közel 600 oldalnyi szöveget kiadni és ne lenne érdemes tanulmányozni azokat.

Itt két fontos módszertani kérdés vetődik fel, amikkel bizonyára Landauer is tisztában van, de vagy nem tartotta fontosnak

részletezni, vagy a terjedelmet nem akarta ezzel növelni. Jőmagam is úgy vetem fel, mint a jövőben megvitatni javasolt kérdéseket. Az egyik probléma, hogy ezek a szövegek valóban felületesebbek, dilettánsabbak, mint egyéb témákról szóló más szövegek? Vagy inkább azt mondhatjuk, hogy ugyanúgy tudományosak és egyenetlen színvonalúak saját koruk normái szerint, és ugyanúgy saját koruk tudományosságának állapotát mutatják? Ha pl. összehasonlítjuk a „nemzetközi szinten is a legkiválóbbak közé tartozó” Breznyik János (1815–1897) munkásságát és cigány nyelvtanát a maga korában is rendkívül gyenge Enessei Györggyel (1753–1801), akkor a magam részéről a második kérdésre adható igenlő válasza hajlok. A másik probléma, hogy egy szövegkiadásban nem lett volna mégis célszerű kijavítani, illetve tárgyi és filológiai jegyzetekkel jelezni és magyarázni a hibákat, tévedéseket, következetlenségeket? Félő, hogy ennek elmaradása miatt a közölt szövegekből terjedhetnek el újabb klisék és félremagyarázások, amelyek ellen Landauer Attila évek óta hadakozik. A kritikai jegyzetelés megnövelte volna a terjedelmet, de ezt esetleg meg lehetett volna úgy oldani, hogy két kötetben adják ki a szövegeket. Leginkább ennek okán neveztem a kötetet fentebb „*túlburjánzótnak*”.

Landauer a szövegközlésekről szólva sem ad definitív választ arra, hogy pontosan mit ért az egyházak és a cigányok kapcsolatának történetén, de szándékaiból és szempontjaiból körülhatárolódik a válasz. Célja a szövegek közreadásával, hogy elindítsa „*a Kárpát-medence területén élt cigányok és a keresztyén egyházak, vallási közösségek közös történetére, kapcsolataik jellegére vonatkozó, szakszerű feldolgozást*” és ehhez adatokat adjon a kutatóknak. Az 54. oldalon pontokba szedett szempontjai azt mutatják, hogy tágan értelmezte ennek a kapcsolatnak a jellegét. Különösen három terület megismeréséhez akart hozzájárulni a forrásközlésekkel: 1. a cigány népesség iránti egyházi felelősség, 2. a cigányság iránti tudományos érdeklődés, 3. a cigányok oktatásának története.

A szövegközlés módszerének leírásában Landauer az eredetileg tervezett címén említi munkáját. A jelenlegi, első szándékból alcímnek szánt cím előtt ott áll metaforikus főcímként: „*Az ég madarainak saját fészük van...*” Talán a kiadói szerkesztő és a szerző között nem volt megfelelő összhang, vagy a túlzott sietségnek köszönhető, hogy innen nem vették ki az olvasót kissé összezavaró metaforát.

Landauer Attila forráskiadványa kettőszázhatvannyolc szöveget tartalmaz. A közlések arab számokkal sorszámozva, kronológiai rendben következnek a 16. század közepétől a 20. század közepéig, a 65. oldaltól a 605. oldalig. Huszonöt szöveg 1850 előtti, hatvanöt 1850 és 1899 közötti, százhatvannégy keletkezett a 20. század első felében (1900-1945) és tizennégy darab 1945 után. Ezek az arányok nem egyenesen a cigányok iránti érdeklődés intenzitását mutatják. Részben igen, de a szövegtípusok és a feltárásukat befolyásoló kutatói lehetőségek is közrejátszottak. A közölt szövegek egytől-egyig kiadványokból valók, nagymértékben időszaki kiadványokból, legtöbbször „*kimondottan sajtóközlemény*”. A tetemes szövegmennyiség ellenére, eloszlásuk és jellegük alapján azt kell mondanunk, hogy az egyházak és a cigányok kapcsolatának történeti aspektusait kutatóknak elengedhetetlen lesz levéltári forrásfeltárást végezni. Kellő forráskritika és a forrástípusok összehasonlítása után kaphatunk majd pontosabb képet. Ebben a vonatkozásban is reális Landauernek az a törekvése, hogy a kutatások elindítását akarja segíteni, munkáját nem tekinti a téma végleges és lezárható szövegtárának.

Azzal együtt is, hogy Landauer Attila tágan értelmezi az egyházak és a cigányok kapcsolatának történetét, némileg kakuktkojojsnak és szükségtelennek látom néhány szöveg publikálását. Például Révay Péter 1608-as ajánlólevelének újraközlését, ami esetlegesen illik ide. Révay evangélikus vallása és a szöveg utalása Lukács evangéliumának egy szöveghelyére áttételes magyarázatot ad, de akkor más, éppenséggel katolikus főurak menleveleit is újra lehetett volna közölni, mint az egyházak és a cigányok kapcsolatának forrását. Persze ez csupán apró momentum egy grandiózus vállalkozásban.

Az Augustini ab Hortis művéből kiemelt szövegrész is másodközlés, de a cigányok vallásáról és nyelvéről szóló leírás, valamint a cigány miatyánk két változata fontos, mert a szövegközlésekből megismerhető témák közül az egyik legmeghatározóbbat teszi kompaktabbá.

Több olyan szöveget olvashatunk, amelyek tágan értelmezve sem tartoznak az egyházak és cigányok kapcsolatának történetéhez, mégis örömmel látom ezeket, mégpedig néprajzi adataik miatt. Példaként említem Csorba József Somogy vármegyéről szóló ismertetését, amely a cigányok eltérő letelepedettségét, életmódbeli

különbözőségét is leírja, és egyike a korszak azon kevés forrásának, amely említést tesz az oláh cigányoknak az ún. horvát cigányok közé tartozó csoportjáról. Az ilyen típusú szövegek is kérdések sokaságát vetik fel és a jövőbeni kutatás újabb útjait jelölik ki. Kutatóként azt mondhatom, hogy ezeknek a szövegeknek a társadalomtörténeti forrásként való felhasználása számomra sokszor fontosabb, mint a szorosan vett missziótörténet, vagy különféle szerzők nyelvészeti érdeklődése.

A 268 szöveg négy tartalmi csoportra osztható. 1. Cigánymisszió. A cigányok vallási életbe, iskoláztatásba történő bevonása és lelki gondozása az egyházközségekben. 2. Egyház és cigányság, misszió körébe szorosan nem tartozó találkozásai. Például a cigányok egyházi anyakönyvezése. 3. Egyházi szerzők művei cigányokról. Leginkább egyrészt a cigány nyelvről szóló dolgozatok, másrészt a cigány nyelvű szövegkiadványok, szógyűjtemények összeállítása és szótárkészítés. 4. Egyéb, főként néprajzi adatközlések és életpályák ismertetése.

A közel 600 oldalon át egymással ellentétes leírásokat olvashatunk cigányokról. Más-más helyzetekben, más-más tevékenységekben találjuk őket, más-más ambíciókkal és eltérő lehetőségekkel. Letelepüléséről és vándorlásról, iskolázásról és iskolázatlanságról, a cigány nyelvet nem is beszélő cigányokról, csak cigányul beszélő cigány gyermekekről hallunk. A Nógrád vármegyei Verőcéről 1827-ben készült leírás szerint (14. sz. közlés) az ottani cigányok nem laktak sátorban vagy putriban, hanem „*tsinos házban*”. Nem élnek csak kovácsolásból vagy muzsikálásból, inkább szőlőmunkások, napszámosok a téglaházban, kőbányába, erdőre járnak dolgozni, és egyáltalán nem koldul közülük senki, „*minnyájan nem tsak dolgoz, 's tsendes jó viseletű emberek, hanem jó keresztények is*”. Pakson 1841-ben a cigány gyermekek az iskolából nem maradnak el (19. sz. közlés). A Sopron megyei Horpácsról 1854-ből ismerjük meg Torzsoki Jánost, „*ki csendes, szelíd, becsületes, igen ügyes, tiszta házban lakó, különféle munkát ... értő, magyarul s németül egyaránt beszélő mesterember volt*”. Gyermektelen lévén, két parasztfiút fogadott örökbe, akiket iskoláztatott és tisztessen nevelt (29. sz. közlés). Az 1860-as években Tiszaújlakon cigány gyülekezetet találunk és úgy tudták, hogy az ótemplomot régebben cigányok építették (43. sz. közlés). Az egri cigányok állapotáról tudósító ismeretlen szerző 1871-ben szegregált,

a legkevésbé megbecsült tevékenységeket (meszelőkötő, napszámos, madzagverő) gyakorló, rossz házakban lakó, vadházasságokban élő, iskolázatlan, szegény cigány népességről ír. „A gyermekek is szemetlenekké lesznek ily szülők mellett, név és nevelés nélkül lépven a világba, semmivel sem törődnek, és a társadalom szemetjévé aljasodnak el.” Tőlük elkülönültek „a jobb zenebandákhoz tartozó családok” és „sokkal fölöttük álltak”.

Négy nagyobb léptékű írást külön kiemelnék, ezeket fontosnak tartanám a romológiai oktatásba és különböző tananyagokba is beépíteni: 1. Augustini ab Hortis 18. századi leírása a vallásról és a nyelvről (7. sz. közlés). 2. Herrmann Antalnak „A cigányok és az iskola” című írása 1896-ból (82. sz. közlés). 3. Csóky Gusztáv 1937-ben a pankotai cigányiskoláról szóló dolgozatában az egyik legjobb értelmezését adta „a cigányiskola” jelenségének. 4. Különleges, mostanáig ismeretlen és kiadatlan a cigány, ám önmagát magyarként meghatározó Sárközi Jakab Gyula 1942-43-ból való, „Le Rrom” címet viselő kézírata, amely valószínűleg a kulturális antropológusok számára lesz a legérdekesebb. Sárközi a rom (le rrom) és gázsó (le gázse) szembeállításból indul ki. A cigányságon belül a le rromot és a le rromit különbözteti meg, akiket rokonoknak, de teljesen különbözőnek tart. A beásokat „oláhvérű teknővájók”-nak nevezi, és nem tartja őket rokonnak a le rrommal és a le ungrival. Sárközi a maga módján sajátos kulturális relativizmust fogalmaz meg és a le rrom meg a le gázse viszonyát két különböző világnézet okozataként értelmezi, ennek következménye, hogy a kettő nem tud egymás normái szerint élni. „Nekiünk, keresztény, munkás, rendes társadalmi életet élő magyaroknak szigorú bírálatunkat, jogos fölháborodásunkat váltja ki honunk cigányságának pogány erkölcsse, dologkerülése, életformája – ő viszont erkölcsét nemesnek, a munkát szégyennek, megalázzónak, a kóbor életformát emberhez méltónak hiszi. A mi szemünkben a lopás, csalás jogtalanság, vagyis bűn, - az övében jogos, sőt erény. Mi őt a népek közt legselejtebbnek, legaljasabbnak tartjuk – ő viszont legértékesebbnek, legnemesebbnek hiszi magát.” A szembenállást Sárközi ellentétekkel írja le. Alapvető a pogány-keresztény viszonyítás és ehhez társít továbbiakat. A le rrom erkölcsi alapja az egyenjogúság és az egyenrangúság eszméje, a függőség elutasítása.

A Landauer Attila kiadványában közreadott szövegek többféle tudományterület érdeklődését kelthetik fel. A különféle

szövegtípusok adatainak értelmezéséhez más-más módszertani eljárást kellene alkalmazni. Teljesen más megközelítéssel értelmezhető a gazdag vajda temetése (51. sz. közlés) és a különféle rítusok leírása, a lelkésszé, tanárrá, egyházi íróvá, tisztviselővé lett cigányok életútja (pl. 61., 77., 102., 159. sz. közlések), a letelepedettség és független vándorlás közötti sokféle életmódváltózat (pl. 14., 19., 29., 37., 43., 70., 71., 105., a rétegzettség (46. sz. közlés), a vallásosság és a nyelv (pl. 7. sz. közlés), a cigányiskolák működése és az iskolázottság (pl. 208. sz.). A szövegek elemzésének legfontosabb és legizgalmasabb, kiinduló kutatói kérdése azonban azonos: mennyire szólnak ezek a dokumentumok a cigányok életének és kultúrájának realitásairól, és mennyire tekinthetők a szövegek létrehozói előítélet, félreértés, felületesség miatti téves képzeleteinek, tudati konstrukcióinak. A kutatók sokasága ad erre a kérdésre egyoldalúsító, saját kutatói attitűdjéhez, politikai és ideológiai elvárásokhoz, jelenbeli kívánalmakhoz igazított válaszokat.

Amikor több éven át Pécsen a romológia szakon óraadóként tanítottam, minden előadásomat egy parabolával kezdtem és zártam. Tegyük fel, hogy rendelkezésünkre állnak a cigányokról fennmaradt források – jelen esetben legyenek ezek a Landauer által közölt szövegek –, de nem szerepel bennük a cigány szó, sőt halvány utalás sincs erre. Feladatunk megállapítani, hogy kikről szólnak ezek a források, kik voltak azok az emberek, akikről a szövegeket írták. Semmi módon sem juthatnánk arra a következtetésre, hogy egyetlen értelmezési modellel leírható csoport tagjairól. Landauer kötetének szövegei azt mutatják, hogy a bennük megjelenő emberek, azaz a magyarországi cigányok összességének története nem jellemezhető egyetlen identitáskonstrukcióval, nem szorítható bele kizárólagossággal sem az evolucionista, sem az involucionista, sem a strukturalista elméletbe, ezeket a megközelítéseket attól függően alkalmazhatjuk, hogy melyik korszakot kutatjuk, milyen nagyságrendű csoportot vizsgálunk. A cigányok története az állandóság és változás, alkalmazkodás és elutasítás, lesüllyedés és felemelkedés, asszimilálódás és nem cigányok asszimilálása sajátos együttmozgásának szabálytalanságaiból álló hullámmozgás.

Landauer Attilának olyan kötetet köszönhetünk, amely az elkövetkező évtizedekben alapvető fontosságú kell legyen a cigányok múltja iránt érdeklődőknek. A kutatók számára bizonyítja,

hogy a források feltárása elengedhetetlen, a múlt megismeréséhez olyan nélkülözhetetlen, mint a társadalomkutatók munkájában a kérdőív és az interjú. Azzal a várákozással ajánlom Landauer kiadványát, hogy egyrészt követni fogják újabb kötetek, másrészt pedig hamarosan jelentkeznek olyan tanulmányokkal is, amelyekben feldolgozza azokat a témákat, melyeket a bevezetésben felvetett.

GAUCSÍK ISTVÁN*

Leszakadó partszakaszok és azok (részleges) újjáépítése

Szeghy-Gayer Veronika: *Felvidékből Szlovenszko. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között.* Dunaszerdahely – Pozsony, Kalligram, 2016.

A (cseh)szlovákiai magyar kisebbség immár lassan száz éves múltja, annak is társadalomtörténete, sőt lokális szinterei félig-meddig elsüllyedt világok. Ennek az Atlantisznak a partszegélyei – már régóta – omladozófélben vannak. Az idő, a felejtés, a történelmi változások, de a szelektív emlékezetpolitika, netalántán a kevésbé szisztematikus intézeti kutatási programok következtében mind nagyobb mértékben tűnnek el partszakaszok. Legtöbbször csendesen merülnek el a rövid ideig háborgó vizekben, és szinte alig marad valami kézzelfogható nyomuk. Ezen Atlantisz még száraz, belső területeiről, fennsíkjairól, völgyeiről, domborzati viszonyairól is elnagyolt térképekkel rendelkezünk.

A felfedezői, történelmi vágy és törekvés azonban nem csillapodik. A felfedezés ígézetében újabb és újabb kalandorok kelnek útra. A kiterjedt terep rekonstrukciója azonban számos problémába ütközik: a történelmi töredékes forrásokkal találkozni, hiányos, elégtelen építőanyag(ok)ból kénytelen gazdálkodni, vagy éppen rájön, hogy az előző térképkészítők végeztek elnagyolt munkát. A történelmi az (újra)értelmezéssel, az adatok, jelenségek újbóli összeillesztésével, a hosszú távú identitásvizsgálattal, a demográfiai, kulturális-mentális és szociális-gazdasági folyamatok kikapartásával próbálják újjáépíteni a meggyengült, gyakran foghíjas

* A szerző a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkatársa. E-mail: gaucsikistvan@gmail.com.

partvonalakat, megerősíteni a leginkább veszélyeztetett pontokat, és új térképeket próbálnak megalkotni. Az erózió valójában megállíthatatlan, de a könyvek, az általuk közvetített eszmék, kutatási eredmények a partok egy-egy szakaszait megerősíthetik (legalábbis a recenzens ebben bíz, ebbe a gondolatba kapaszkodik).

Szeghy-Gayer Veronika is a felfedező, a kisebbségi múlt következetes feltárói közé tartozik. Első önálló kötetével tudatosan két, eltűnőfélben lévő partszakaszt erősít meg: a két világháború közötti Eperjes és Kassa genius lociját emeli vissza a köztudatba. A két város magyar társadalmi közegét befolyásoló értelmiségiek, Gömör János és Sziklay Ferenc életútját, a kisebbségi kultúráról alkotott elképzeléseiket, kapcsolathálóikat, az összmagyar kultúrához és a csehszlovák realitáshoz való viszonyulásukat vizsgálja. A szerző célja – éppen Gömör és Sziklay reflektorfénybe állításával – az eperjesi és a kassai magyar értelmiség társadalomszervezésének a megértése.

A kötet gondosan megválogatott tematikai egységekbe szerveződik. A bevezetés egy kimunkált szövegkorpusz felé irányítja az olvasót. A szerző a biográfia és a társadalom-, illetve helytörténetírás módszertani kérdéseinek elemzését követően Gömör János és Sziklay Ferenc életrajzát vázolja. A velük kapcsolatos emlékezetkonstrukciók építőelemeivel és a hagyatékukkal is foglalkozik.

A politikai önszerveződés kategóriájában (kár, hogy igencsak röviden) az eperjesi és kassai hatalomváltásnak, és Gömör, illetve Sziklay pártpolitikai beágyazottságának szentel figyelmet. Talán elsőként reflektál egy ezidáig a magyar kisebbségtörténetben elhanyagolt problémára, a városi pártok etnikumok feletti, érdekérvényesítő szerepére.

A kulturális önszerveződés címkéje alatt a két „főhős” intézményi hátterét (eperjesi evangélikus Kollégium, Kultúrreferátus) a korszak politikai és társadalmi viszonyaiba helyezi. Az eperjesi és kassai magyar emlékezetpolitikát (a Caraffa-per áldozatainak ünnepe 1930-ban Eperjesen, a Rákóczi-ünnepek genézise Kassán) szintén társadalmi koordinátákban értelmezi.

Számomra a könyv legizgalmasabb része a negyedik fejezet, melyben a magyar értelmiség – természetesen főképpen Gömör és Sziklay – társadalomépítő elképzeléseivel, a kialakult (személyeskedésekig fajult) vitákkal is foglalkozik. Kiemelt szerepet

kap Sziklay irodalomszemlélete, irodalomszervező tevékenysége és a Kazinczy Társaság szerepe. Ezt az egyesülettörténetbe ágyazott értelmiségi habitust festi le erős kontúrokkal Gömör esetében is, aki 1932-ben Sziklaytól vette át a főttkári „stafétabotot”.

A kötet egy átgondolt, jól felépített forrásbázisra támaszkodik. A szerző legfőbb célja volt Gömör és Sziklay személyi hagyatékainak feldolgozása, de bátran merített egyéb szlovákiai és magyarországi levéltári forrásokból, például Szüllő Géza, Fischer-Colbrie Ágost hagyatékából, az eperjesi és kassai állami, városi szervek, szervezetek, iskolák iratanyagaiból. Nagy segítségére voltak a témát érintő újabb szlovák dokumentumgyűjtemények, a korabeli magyar és szlovák sajtó is. Ebből a kincsesbányából bőven merített és impozáns mennyiségű levéltári forrásra építette fel monográfiáját.

Szeghy-Gayer bátran differenciál. Történetmondásának ez az egyik fő erőssége és jellegzetessége. Jó érzékkel nyúl a szlovák és magyar historiográfia Eperjes- és Kassa-képéhez is (25–30). A két városban „lezajlott” kisebbségi magyar társadalomszervezés eredményeit (vagy éppen eredménytelenségeit) érzékletesen mutatja be. Sajnos konkrétan nem fejt ki, hogy mit ért a korábbi szlovák és magyar történeti termést címkéző „leegyszerűsített kép” fogalma alatt, tehát az egyes publikációk górcső alá vétele hiányzik (9). A témában járatlan olvasó számára az is érdekes lenne, hogy az előző feldolgozásoknak egyáltalán mi a hozadékuk, mivel gazdagították tudásunkat, illetve milyen területeket hagytak érintetlenül, és persze mik voltak az ideológiai olvasatok mozgatórugói. Kíváncsi lettem volna arra is, hogy ezek az olvasatok miért nem felelnek meg a tudományos elvárásoknak.

A szerző hangsúlyozza, hogy Gömör és Sziklay életpályáját közéleti szerepléseik tükrében az 1918–1945 közötti időszakra összpontosítva kívánja bemutatni. Egyik és talán legfontosabb célkitűzése, hogy kultúraszervező tevékenységük „megfelelő[en]” legyen elhelyezve a „kor társadalmi valóságában” (9). A szerző talán a „megfelelő” fogalma alatt a „megfelelő módszerre” gondolhatott, illetve azt sugallhatja, hogy az eddigi megközelítések nem voltak megfelelőek. Természetesen nem létezhet „megfelelő”, egyedüli evidenciaként beállított módszer. Inkább a módszerek és alkalmazásuk eklektikusságáról beszélhetünk (a könyv éppen ennek az egyik legjobb példája). A „kor társadalmi valóságába” való visszaillesztés talán dicséretes kutatói törekvés is lehetne, de

megvalósíthatatlan. A múltat csak töredékeiben rekonstruálhatjuk, illetve olyan értelmezés(ek)e)t mutathatunk be, melyek meggyőző erejűek (lehetnek), meggyőzhetik az olvasót, és így közelíthetnek a „régí valóságához.”

„Időkben” és „problémákban” szabadon utazik, sőt a kihívásokra reflektál. Egy-egy fogalom, fajsúlyos kérdés, személyes sors, kötődés, vita köti le a figyelmét, ezek útján pedig széles mozgásteret alakít ki a maga számára (21–23).

Külön értékelendő az elitelméletek és az elitfogalmak körülhatárolására tett kísérlete. Az elitek elméleti kérdéseinek, a prozopográfiai, az empirikus vagy éppen a diszkurzív módszerek részletesebb bemutatására – a releváns idegen nyelvű irodalom bevonásával – sajnos nem vállalkozott. Ezek a „mankók” talán más, izgalmasabb dimenziókba lendíthették volna a kisebbségi magyar értelmiségi típusok meghatározásánál, illetve a közösségépítő ideológiai, cselekvések modellezésénél (10, 15).

A szlovenszkótság fogalmát is érintette (bár a fogalom kötelező újragondolása már-már evidenciának számít), illetve a kisebbségi magyar értelmiség definiálását is megkísérelte. Valójában ez a kényszer vezette el ezen csoport – és természetesen egy másik vágányon a két főszereplő – identitásainak és hovatartozás-tudatainak a vizsgálatához (12).

A magyar kisebbség országos és regionális politikai önszerveződésének nagy figyelmet szentelt.

Ennek első, inkább leíró jellegű felvonása, az eperjesi és kassai hatalomváltás azonban túl vázlatosra sikeredett. A „fordulat” mozgalmas időszakának mélységeit és földcsuszamlásszerű változásait – éppen a történéseket alig vagy csupán nagy vonalakban ismerő kívülálló, olvasó számára – részletesebben is kifejtette volna (55–59).

A csehszlovák és magyar népszámlálási adatok tengerébe azonban fejest ugrott, elmerült bennük, és a recenzió már-már az az érzése, hogy fel sem bukkan az elemzések örvényéből. Végül is a levezetései és magyarázatai egy irányba mutatnak: az államhatalom, a többségi pozícióban lévő, kerülő nemzetek a politikai és gazdasági befolyásuk érdekében használták fel a statisztikákat. Ebben a slamasztikában Szeghy-Gayer is a nyelvi átstrukturálódás történeti folyamatát tartja fontosnak, tanulmányozhatónak. Hangsúlyozza a forráskritika fontosságát az identitásrekonstrukciók során. Kiemeli

egyéb kontrollforrások bevonásának szükségességét a népszámlálási statisztikák mellé (60–77).

Gömöry és Sziklay pártpolitikai beágyazottságát körültekintően elemzi. A regionális politikák színes palettáját festi meg. A sárosi, kassai keresztényszocialista és nemzeti párti regionális politikázást, de a magyar pártok holdudvarába tartozó szakmai, érdekvédelmi, ifjúsági és szakszervezeti egyesületek szervezeti kereteit is bemutatja. A koncepcióalkotó és szervező személyiségekkel (például Blanár Béla, Fischer-Colbrie Ágost, Dobránszky János, Tost Barna) külön foglalkozik.

Fontos mélyfúrásokat végez az eperjesi és kassai városi pártok esetében, és beemeli őket a tudományos diskurzusba. Megállapítja, hogy vezetői, arculattervezői többnyire a városi liberális, zsidó középrétegekből toborzódtak. Politikai irányvonalukat, tevékenységüket etnikumok felettieknek tekinti, és a városi érdekcsoportokat is jó érzékkel tapintja ki mögöttük. Külön értékelendő, hogy a városi „magyar” pártokat a helyi vagy regionális politikák ütközőterein szemlélteti és szemléli (91–101).

A kulturális önszerveződés témaköre Szeghy-Gayernél az előző fejezetekhez hasonlóan szintén precízen kidolgozott. Részletesen bemutatja Gömöry és Sziklay érdekérvényesítő stratégiáit. Feltérképezi Gömörynek a magyar nyelvű oktatás fenntartása érdekében kifejtett erőfeszítéseit az eperjesi evangélikus Kollégiumban. Külön vizsgálja kapcsolati tőkéit a cseh és szlovák politikusok, illetve a szlovák evangélikus egyházi vezetők irányába. Sziklay eleve más képletet mutat, a pártpolitikait. A kassai Kultúrreferátus 1922–1938 közötti működéséről, a támogatásokról, a pénzügyi háttérrel, Sziklay kultúraszervező elképzeléseiről, egzisztenciális háttéréről, nemkülönbön a pártpolitika befolyásoló szerepéről az utóbbi évek legteljesebb képét kapjuk (125–142).

Talán továbbgondolásra érdemes és új kutatásokat ösztökélhet Szeghy-Gayer egyik megállapítása, mely szerint Sziklay az 1920-as évek elején a szudétanémet kultúrközpontokat vizsgálta, azok felépítését és működését tanulmányozta a Kultúrreferátus és további csehszlovákiai magyar egyesületek kiépítésekor. Érdemes lenne ezeket a német mintákat feltérképezni, és kimutatni, hogy az adaptáció hogyan is valósult meg (128, 135).

A két kisebbségi magyar közéleti személyiség társadalmi beágyazottságát az egyesületi háttérük kibontásán keresztül is

elemzi. A szerző ismét a teljességre törekszik: az egyesületek elméleti és historiográfiai megközelítéseit szedi lajstromba. Az eperjesi és kassai, deklaráltan vagy látenszen kisebbségi magyar (vagy a társalgási és ügyviteli nyelv alapján annak tekinthető) egyesületeket a rendőrségi kimutatások felhasználásával azonosítja (143–155).

Az emlékezetpolitika szintén kedvelt terepe a szerzőnek. Arra kíváncsi, hogy az eperjesi és kassai magyarok emlékezetközössége, illetve az annak kialakítására alkalmazott politikák és technikák között milyen különbségek találhatók, és hogy milyen funkciókat töltöttek be (vélték betölteni) a magyar identitás kialakításában. A Caraffa-vértanúk újratemetése 1930-ban a sárosi magyar, szlovák és német evangélikus egység demonstrálására szolgált. A magyar politikai elit az őslakos koncepcióval egybecsengő együttműködés jelképeként láttatta az ünnepséget. A kassai Rákóczi-kultusz már 1918 előtt legalizálódott, és nem volt gond kisebbségi sorsközösségben „többfunkcióssá” válására: egyszerre felelt meg az önrendelkezést és ellenzékiiséget hirdető őslakos koncepciónak és a magyar nemzeti érzésnek (157–169).

Az 1930–1932 közti Szentiváni-kúriák eszmei előzményeinek, értelmiségi összekülönböződéseinek a felderítésére is maradt elegendő ereje. A Prágai Magyar Hírlap és a Kazinczy Társaság konfliktusa vagy az 1930-as Dzurányi és Sziklay vitában a világnézeti, érték- és érdekbeli mozgatórugókat tárja fel. A szlovákiai magyar irodalom vélt vagy valós közösségépítő szerepét, irodalom és politika viszonyát, regionalizmus és kulturális többközpontúság korabeli (töredékeiben még ma is visszhangzó) kérdéseit taglalja.

Gömöry és Sziklay habitusának összehasonlítása ellentétpárookra oszlik. Gömöry protestáns társadalomtudós, pedagógus, aki integráló jellegű kultúrpolitikában, az „új magyar lélek és lelkiség” kialakításában hitt, míg Sziklay koncepciókat alkotott, azokban gondolkodott, értelmiségiként pártszolgálatban állt, és természetében (talán kudarcélményei és egzisztenciális kiszolgáltatottsága miatt) konfrontálódó személyiség volt (196–219).

A két szereplő első bécsi döntés utáni reintegrációja, új vagy elmaradt pozícionáltságuk és életük utolsó éveinek bemutatása teszi teljessé a történetet (220–227).

Szeghy-Gayer Veronika – és ez nagy pozitívum – a módszertani kérdések, azok boncolgatása iránt nagyon fogékony. Éppen a módszertani fundamentum kialakítása teszi neki lehetővé az életrajzírás, a mikrotörténet és a helytörténet egyes elemeinek a kiegyensúlyozott vegyítését. Cizellál, és sorra veszi a „portréfestés” erős és gyenge oldalait. Bemutatja az életrajzírás módszertani és tudományelméleti buktatóit is (rekonstrukcióigény, kronologikus rend, a „totális” életrajz megírásának csalfa vágya). A történetmondás során a csapdákat, illetve a csapdahelyzeteket azzal kerüli el, hogy Gömöryt és Sziklayt a társadalmi környezetükbe helyezi, és nem őket, hanem a kontextust helyezi előtérbe (főképpen a városi miliőt).

Szeghy-Gayer Veronika monográfiáját érdekesítő olvasmánynak tartom. A két világháború közötti „szlovenszkói” értelmezési mezőket következetesen újragondolja. Azonban nem csak ezért válik megkerülhetetlen könyvvé, hanem azért is, mert szilárd intellektuális építménynek tekinthető és alkalmazott módszereiben előremutató.

TURBUCZ DÁVID *

Trianon, revízió, Kárpátalja

Fedinec Csilla: *„A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja”*. 1938–1944. Budapest: Jaffa, 2015.

A Jaffa Kiadó jóvoltából az elmúlt években már számos olyan tudományos ismeretterjesztő könyv jelent meg, amelyek a 20. századi magyar történelem különféle eseményeit mutatják be. E köteteket egyaránt haszonnal forgathatják a történelem iránt érdeklődők és a történészek is. A Jaffa Kiadó által kiadott kötetek közül a területi revízió egyes állomásaival Ablonczy Balázs (*A visszatért Erdély 1940–1944*) és Simon Attila (*A magyar idők a Felvidéken 1938–1945*) könyvei már foglalkoztak. Fedinec könyvének köszönhetően újabb kötettel gyarapodott tehát az 1938–1941 közötti revíziós sikerekről és azok következményeiről szóló minisorozat.

Fedinec Csilla – a térség történetének szakértője – 239 oldalon, 10 fejezetben, kronológiával kiegészítve, képekkel illusztrálva mutatja be témáját. Ezt a világháború végével és következményeivel indítja, azzal, hogyan lett Kárpátalja Csehszlovákia része. A kiindulópont részeként megismerhetjük a terület multiethnikus viszonyait. Mindez egyfelől rámutat arra, hogy kik is tartottak igényt a 20. század folyamán Kárpátaljára (ezzel kapcsolatban utal a szerző a Kárpátaljáról szóló politikai diskurzusok lényegére, a „ki volt itt először” kérdésre, amely a térségben élő nemzetek közötti konfliktusok egyik alapvető eleme), másfelől arra is, hogy a lakosság 60%-os többségét a ruszinok alkották. Az etnikai arányok ellenére a magyar külpolitika a kezdetektől Kárpátalja visszaszerzésére

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézet tudományos munkatársa.
E-mail: turbucz.david@btk.mta.hu.

törekedett. Ennek egyik oka a trianoni rendezéssel szembeni elutasítás volt, másfelől – és reálpolitikai értelemben ez a döntő – az, hogy a terület visszaszerzése mellett, hogy közös határt hozna létre Lengyelországgal, egy baráti állammal, „a Magyarországot összeszorító kisantant vasabroncsát is szétptantintaná” (31).

A magyar álláspont a magyar–csehszlovák tárgyalások idején Kárpátaljával kapcsolatosan az volt, hogy a terület hovatartozásáról népszavazás döntsön. Mint közismert, erre nem került sor. A szerző külön fejezetben ismerteti – térképes illusztrációval – az 1938. november 2-i első bécsi döntés körülményeit és tartalmát. A történeteket nemcsak politikatörténeti szempontból mutatja be, bár a hangsúlyt erre helyezi, hanem levél- és naplórészletek is közelebb hozzák az olvasókhöz az akkori eseményeket. A könyvet tehát bizonyos mértékben társadalomtörténeti megközelítés is jellemzi. Az érthető magyar lelkesedés mellett megismerjük a Volosin-kormány reakcióit is, így a visszacsatolt területek kiürítését, a feszült állapotokat, ami a multietnikus térség történetének árnyaltabb bemutatását jelenti. Fedinec igen gyakran idéz a releváns forrásokból (naplók, levelek, jogszabályok stb.), amelyek a kor hangulatát, szóhasználatát világítják meg. Schöpflin Aladár például arról írt 1938 végén a *Nyugat* hasábjain, hogy akkorra elhasználttá váltak „a magyar szótár patetikus, ujjongó és büszkélkedő” szavai, így „ma már nehéz helyzetben érzi magát, aki érzését a Felvidék visszacsatolása alkalmából a közhellyé kopott szókincs ismétlése nélkül akarja kifejezni” (52). Hiába uralta az irredenta- és a Horthy-kultusz a korabeli közbeszédet, voltak olyanok, akik ugyan örültek a területvisszacsatolásoknak, azonban mégis kritikusan viszonyultak a kor uralkodó szóhasználathoz.

Amikor az első bécsi döntésen még meg sem száradt a tinta, a magyar kormány már azzal foglalkozott, hogyan lehetne – az alföldi részen túl – Kárpátalja egészét visszaszerezni. Etnikai érveket nem lehetett ennek igazolására használni, így előtérbe kerültek a különféle gazdasági és politikai érvek (élelmiszerellátás, Tisza vízhozama stb.). Alkalmazásuk azonban eredménytelen volt. Kozma Miklós fogalmazta meg naplójában a további területi követelések okát: „A Ruténföld ellenben azt jelenti, hogy a Kisantant gyűrűjét Románia és Csehország között megszakítottuk s megvan a közös határunk Lengyelországgal” (56). Mivel a magyar kormány érvei nem voltak eredményesek, előtérbe került – a Kozma nevéhez

köthető – alternatív megoldás: az elviekben „időjelző” és „térképhelyesbítő” feladatokat ellátó szabadcsapatok szervezése és bevetése. Feladatuk, amely a harmadik fejezetben mutatódik be, Kárpátalja destabilizálása volt, így készítve elő a terület visszafoglalását. A terület visszaszerzésére irányuló akciót az 1938. november végi német tiltakozás miatt végül lefújta a kormány, azonban a határincidensek nem szűntek meg. A térség hatalmi viszonyait Lengyelország is figyelte, és támogatta a Csehszlovákiával és a lengyel területen is működő ukrán nemzeti mozgalommal szemben a magyar területi követeléseket. A magyar és lengyel vezetés egy ideig arra törekedett, hogy a közös lengyel–magyar határ ne Berlin akaratából valósuljon meg. Közismert, hogy 1939 márciusában nem tudta Magyarország elkerülni az együttműködést a Harmadik Birodalommal. A Kárpáti Ukrajna című fejezetben, azt követően, hogy a térségről újabb adalékokat ismerünk meg, az össze érdekelt fél (Németország, Magyarország, Kárpáti Ukrajna és Csehszlovákia) szempontjából kerül – részletesen – bemutatásra Kárpátalja területének elfoglalása.

A Kárpátalja visszacsatolása utáni eseményeket bemutató fejezetek közül az első – Felvidéki, kárpátaljai szellem és nemzethűség címmel – azt mutatja be, hogy milyen konfliktusok alakultak ki az anyaországi és a visszatért területeken élő magyarok között. Móricz Zsigmond 1931-ben a Trianonra adott hivatalos reakciókat kritizálta a *Nyugat*-ban: „vértelen irredentizmusról” írt, és arról, hogy „az elmúlt tíz év alatt a leszabott részek önálló és új életet kezdenek élni”. A fiatal generációk ugyanis már alkalmazkodtak az új helyzethez, „egy új magyarságot kellett kitermelniük magukból” (94). Hokky Károly kárpátaljai országgyűlési képviselő szerint másfajta életszemlélet alakult ki Trianon után az érintett területeken: „a magyar léleknek sokféle hasadását lehet megállapítani” (95) – mondta 1942. november 11-én. Ezek az idézetek a Schöpflin Aladártól vett gondolathoz hasonlóan arra mutatnak rá, hogy a magyar emberek között – a revíziós célok támogatása ellenére – néhány alapvető kérdésben is jelentős eltérések mutathatók ki. Fedinec Csilla könyve ezeket is megfelelően – kifejező idézetekkel – érzékelteti. A revíziót követően jelentkező problémák között anyagi jellegűek is voltak: Magyarország ugyanis nem tudta a csehszlovákiai életszínvonalat biztosítani. Az igazgató bizottságok és az „ejtőernyősök” is konfliktusforrást jelentettek. Az igazolás

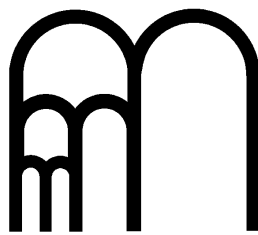
során – a magyarok körében is – a megbízhatóságot és a nemzethűséget vizsgálták. A központi akarat érvényesítése érdekében a tisztségviselők egy része nem a helyi lakosságból került ki, ők voltak az ún. „ejtőernyősök”, akik a trianoni országterületről érkeztek. Kárpátalja, a fentiekén túl, nem is vehetett részt a politikai döntések alakításában, mivel az 1939-es országgyűlési választásokat ott nem tartották meg. A területet behívott képviselők reprezentálták. Az egyik munkácsi lapban, *Az Őslakóban* megjelent cikk szerzője ezt írta erről: „a határok [...] csak nem akarnak végleg eltűnni” (100.). Egy másik érzékletes példával is jelzi a szerző, hogy milyen „határok” maradtak az anyaországi és kárpátaljai magyarok között. Egy naptárban ugyanis – 1944-ben (!) – az ország területét három részre osztották: Anyaország, Felvidék és Erdély.

A szerző két fejezetben mutatja be Kárpátalja eleinte katonai, majd polgári közigazgatását. Megismerhetjük a kapcsolódó intézkedések és jogszabályok tartalmát, a közigazgatás működésének fontosabb jellemzőit, a katonai és a polgári közigazgatás közötti eltéréseket. A jogszabályok közül „a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről” szóló, 1939. évi 6.200. M. E. rendelet tartalmát mutatja be a szerző a legrészletesebben. Ez hozta létre ugyanis a terület kormányzói biztosságának intézményét. Ezt a rendelkezést ideiglenesnek tekintették, mert a távlati cél akkor az autonómia megadása volt, amire végül nem került sor. Ennek okai kapcsán leszögezi a szerző, hogy az autonómia első számú támogatója Teleki Pál – a szakirodalom állításaiival ellentétben – „formailag egyáltalán nem vonta vissza a törvényjavaslatot, és ad acta sem tette. A beterjesztés után még hónapok teltek el, amire az elaltatásról való elhatározás végre megszületett” (137.). A szerző szerint a kormányfő „autonómiaügyben kiábrándult volt ugyan, de nem adta fel”, míg a másik főszereplő, Kozma Miklós „valójában feladta” (138.). Az autonómia sorsával kapcsolatban a szerző értékelése szerint további kutatások szükségesek. Fedinec Csilla külön fejezetben foglalkozik Kárpátalja kormányzói biztosainak – Perényi Zsigmond (1939–1940), Kozma Miklós (1940–1941) és Tomcsányi Vilmos Pál (1941–1944) – tevékenységével. A főbb életrajzi adataik, politikai pályafutásuk bemutatásán keresztül rajzolódik ki eltérő karakterük. Abban azonban nem volt különbség közöttük, hogy tevékenységükben „több a lemondás, mint a tényleges eredmény”.

Fedinec hozzá is teszi: „még csak részben tudjuk rekonstruálni” (151.), hogy mit is tettek a kormányzói biztosok ezért a térségért. Ez a fejezet is rámutat tehát arra, hogy milyen kérdések kapcsán lehetséges a kutatási eredményeket bővíteni Kárpátaljával kapcsolatban. Mindhárman komoly tervekkel érkeztek ide, amelyekről idővel letettek: Kozma Miklós az autonómiáról mondott le az ezzel összefüggésben felmerülő nehézségek miatt. Tomcsányi Vilmos arra vonatkozó tervei, hogy Kárpátalját iparosítani kell és vízerőműveket kell építeni a világháborús helyzet miatt, szintén nem voltak realisan kivitelezhetőek.

A korszak történetétől elválaszthatatlan a magyar zsidóság sorsa, amelynek – Kárpátaljára koncentrálva – egy fejezetet szentel a szerző. A kárpátaljai zsidóság létszámának és sokrétűségének áttekintése után kerül sor az 1941-es (Kamenyec-Podolszkij) és az 1944-es események bemutatására. A fejezet elején két példát olvashatunk, amelyekből kiderül, hogy a zsidóság örült a területi revíziónak, így „a zsidók lelkesen fogadták” azt a hírt, hogy Munkácsot „visszacsatolták Magyarországhoz” (154.). A másik példa Klein Móric, aki a kezdeti atrocitások és diszkrimináció ellenére sem akarta elhagyni Magyarországot, mert „magyarnak tartotta magát, ezt nem titkolta a csehszlovák éra alatt sem” (154.). Ezzel szemben 1919 és 1944 között a hatalom birtokosai és a középosztály tagjai között meghatározó volt az a nézet, amely a korszakban a diszkriminatív intézkedésekben öltött testet, hogy a zsidóság nem része a magyarságnak. Magyarország „zsidótlanításának” első kísérletére 1941 nyarán került sor, amely elsősorban Kárpátalja lakosságát érintette, mert az érintettek kétharmada onnan származott. Az újabb kutatási eredményeket is felhasználva, a történetek lényegére rámutató idézetekkel alátámasztva ismerhetjük meg a Horthy-korszak történetének 1941-hez és – a fejezet utolsó oldalain – az 1944-hez kötődő tragikus eseményeit. Kiderül, hogy az első kormányzói biztos, Perényi Zsigmond, a felsőház elnökeként 1944 tavaszán élelmiszert küldött a nagyszülősi gettóba. Megtudhatjuk emellett azt is, hogy a *Kárpáti Magyar Hírlap* május 21-én a napokkal korábban megkezdett deportálásokat „az igazi magyar élet” kezdeteként értékelte (167.). A szerző itt is arra törekedett, hogy ne csupán száraz összefoglalását adja a múltbéli eseményeknek, hanem rámutasson összetettségükre, az eltérő emberi döntésekre és szerepekre.

Az eddigi kutatási eredményeket összefoglaló, rendszerező és a további kutatási lehetőségekre is rámutató kötet a háborús vereség és az újabb hatalmi átrendeződés bemutatásával zárul.

Pro Minoritate 2017. nyár

Kisebbségvédelem az EU-ban

MANZINGER Krisztián – VINCZE Loránt: Minority SafePack – esély az EU-s kisebbségvédelemre?

Oroszok, ukránok – modernizáció, államiság a keleti szlávoknál

GRÚBER Károly – VASZARY Tamás: Nyugatosok versus szlavofilek, avagy az orosz modernizációs vita történelmi előképei

GÚTI Erika – TÓTH Sándor: Ukrajna – identitás, államiság és egy lehetséges politikai modell a megoldásra

Egykor

ORDASI Ágnes: Egy betiltott kisebbségi lap. A fiumei *La Difesa* története (1898–1901)

JÁNOSI Csongor: A magyar-román belügyi és állambiztonsági kapcsolatok (1955–1965)

Stúdium

HOPPA Enikő: Az olaszországi walser közösség nyelvi vitalitása

Kutatóúton

„...úgy döntöttem, hogy bemegyek a könyvtárba, és nem jövök ki addig, amíg nem találok választ azokra a kérdésekre, amiken az emberek 89–90 óta öltre mennek, anélkül, hogy tudnák, miről beszélnek.” – Filep Tamás Gusztávval Bárdi Nándor beszélget, 2. rész

Lelet

SZALAY-BOBROVNICZKY Kristóf: Lord Alton of Liverpool laudációja a Magyar Érdemrend Középkeresztje kitüntetés átadásánál

LORD ALTON OF LIVERPOOL: Válaszbeszéd a Magyar Érdemrend Középkeresztje kitüntetés átadása alkalmából

Szemle

NASTASĂ-MATEI, Irina: egy megkésett életrajz

Schmitt, Oliver Jens: *Capitan Codreanu. Aufstieg und Fall des rumänischen Faschistenführers*, Paul Zsolnay Verlag, Wien, 2016

BOGDÁN Péter: Ütközőállam

Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kalligram Kiadó, Budapest, 2016

Kisebbségi SZEMLE

•••

II. évf. 2017. 1. szám

SZÓRVÁNY

Tátrai Patrik: A Kárpát-medencei magyar szórványok településszerkezete és főbb demográfiai jellemzői

VÁLASZTÁSOK – MAGYAR VOKSOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Illyés Gergely – Székely István Gergő: parlamenti választások Romániában – stabil baloldali többség, megosztott ellenzék

Harrach Gábor: Szavazói átjárás az MKP és a Most–Híd között

Mózes Szabolcs: A 2016-os szlovákiai parlamenti választás exit polljának magyar eredményei

MŰHELY

Czaller László – Geambaşu Réka: Vállalkozók és vállalkozások iránti attitűdök az erdélyi magyar középiskolások körében

Dohorák Nóra – Kállay András – Kövesdi Károly: A kétnyelvűség gyakorlata az elektronikus kommunikációban a felvidéki önkormányzatok esetében

SZERKESZTŐSÉG:

Nemzetpolitikai Kutatóintézet

1016 Budapest, Gellérthegy utca 30–32.

www.npki.hu